

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Науково-економічний
та суспільно-політичний журнал

Заснований у 2004 році

2 / 2005

IDCS

Київ 2005

УДК 314 (051)
ББК 60.5
Д 31

Випуски журналу будуть присвячені теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії та соціальної економіки.

Широко досліджуватимуться питання теоретичної, описової та економічної демографії, зокрема теорія народонаселення та демографічної політики, методологія демографічного аналізу і демоекономічного моделювання, проблеми розселення населення і результати прикладного демографічного аналізу, теорія та практика демографічного прогнозування.

Висвітлюються проблеми побудови соціальної правової держави як інституту громадянського суспільства, основні питання соціальної політики та соціальної безпеки України, проблеми та перспективи людського розвитку, його вимірювання і моделювання, проблеми соціальної рівності та справедливості, соціальної стратифікації суспільства, бідності та середнього класу. Розкриваються теоретико-методологічні та прикладні проблеми економіки праці, зокрема, формування та використання трудового потенціалу, ринку праці, доходів населення та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Голова редакційної колегії: *С.І.Пирожков* — директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *Е.М. Лібанова* — заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

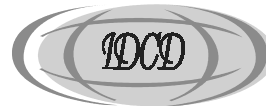
Заступник голови редакційної колегії: *В.В. Онікієнко* — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: *Макарова О.В.* — доктор економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., к.е.н., професор кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н.; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості НАН України; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Фойгт Н.А., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Шишкіна Л.Я. (технічний секретар редакційної колегії)

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ЯК ДЕРЖАВНИЙ ПРІОРИТЕТ УКРАЇНИ

*Ю.І. Єхануров,
Прем'єр-міністр України*

Рішуче проведення економічних реформ, необхідність яких усвідомлює Уряд України, вимагає врахування можливої небезпеки, що її приховує у собі перехід до ринкової економічної системи, та якомога щільнішого узгодження суспільних потреб і напрямів реформування. Державна соціальна політика повинна зробити перехід до ринку максимально безболісним та зорієнтованим на людей. Саме тепер керівництво країни прагне досягти не тільки негайних позитивних змін, а й стабільності людського розвитку у перехідний період. Має бути забезпечено послідовне та стійке підвищення рівня споживання, рівний доступ усіх верств населення до якісних соціальних послуг, реформування найважливіших секторів соціальної сфери, на чому ґрунтуватиметься створення сприятливих умов для поліпшення демографічної ситуації та гендерних відносин, підвищення якості людського потенціалу.

Отже, саме демографія та людський розвиток є одними з найважливіших серед основних пріоритетів держави загалом, і Уряду зокрема.

Демографічна ситуація, що склалася в Україні, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як державних чиновників, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, низька тривалість життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції, що стали характерними ознаками демографічних процесів упродовж останніх двох десятиріч, дають підстави для висновку про наявність у країні демографічної кризи.

Ця криза не є суто українським феноменом, а значною мірою обумовлена загальними цивілізаційними тенденціями зміни способу життя і відтворення населення, притаманними розвинутим країнам, що здійснили основні фази демографічної революції у XX столітті. Вглядаючись у наше минуле, слід згадати Першу та Другу світові війни, три голодомори (1921, 1932–1933, 1947 рр.), форсовану індустріалізацію, примусову колективізацію, масові репресії 1930–1950-х років, Чорнобильську катастрофу. Усі ці події вкрай негативно вплинули на природний процес демографічної еволюції, призвели до помітних деформацій вікової структури населення, передчасної смерті близько 16 млн. осіб. У поєднанні з низьким рівнем народжуваності впродовж 40-річного періоду це зумовило вичерпання демографічного та відтворювального потенціалу і, врешті-решт, не могло не призвести до депопуляції. Наростання негативної демографічної динаміки істотно прискорилося через економічну кризу 1990-х років.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Незважаючи на певні позитивні зрушення, демографічна ситуація в Україні залишається складною і несприятливою для майбутнього розвитку держави. Відсутні об'єктивні умови для призупинення наявної тенденції скорочення загальної чисельності населення.

Входження України до зони депопуляції змінює наші уявлення про цілі демографічної політики й те, чого має прагнути Уряд у своїй діяльності. Усвідомлюючи, що нині немає реальних можливостей забезпечити стале зростання чисельності населення України, влада, Уряд мають зробити все для того, щоб через передчасні смерті ми не втрачали так рано наших співгромадян, а молодь мала достойну роботу і не поневірялася по світу.

Політика держави має спрямовуватися передусім на підвищення рівня та поліпшення якості життя населення. Завдання полягає і в нарощуванні трудового потенціалу населення. Демографічне старіння притаманне усьому світові — від найбільш розвинутих до вельми бідних країн. Отже, показник співвідношення осіб похилого та осіб працездатного віку неухильно зростає, що створює багато проблем. Необхідно максимально розвивати здібності кожної окремої людини, створювати умови для продовження економічно активного, творчого періоду її життя.

Слід сконцентрувати зусилля на розв'язанні поточних і стратегічних завдань — економічному забезпеченні відтворення населення, належному соціальному захисті сімей з дітьми та осіб похилого віку, поліпшенні екологічної ситуації, зниженні виробничого та побутового (передусім, пов'язаного із транспортом) травматизму, популяризації та утворенні здорового способу життя (поширенні занять фізичною культурою, становленні культури харчування та вживання алкогольних напоїв, зниженні масштабів паління, викоріненні наркоманії та токсикоманії), забезпеченні доступності якісної медичної допомоги та освіти, що, зрештою, стане вагомим підґрунтям для переходу до сучасного режиму відтворення населення і підвищення тривалості повноцінного активного його життя.

Задля цього необхідно істотно підвищити рівень життя широких верств населення, зменшити надмірне та економічно необґрунтоване розшарування, подолати бідність — і не засобами виплати допомоги нужденним, а шляхом запобігання бідності через зростання заробітної плати до достойного рівня.

Перехід влади до нової команди відбувався під гаслами забезпечення соціальної справедливості, подолання безробіття і бідності. Але надмірна концентрація зусиль на підтримці бідних верств суспільства не лише не дала змоги розв'язати проблеми, накопичені в минулому (низький рівень життя, поширення бідності, масштабна трудова міграція найбільш освіченої і дієвої частини населення за кордон, глибоке майнове розшарування), а й призвела до формування низки нових. Здійснення соціальної політики переважно під впливом майбутніх парламентських виборів призвело до гіперболізації соціальних виплат, до загравання з отримувачами різноманітних соціальних трансфертів і, врешті-решт, — до люмпенізації соціальної політики. Фактично у бюджетній політиці було зафіксовано альтернативність цілей забезпечення сталого економічного зростання та виконання взятих соціальних зобов'язань. Фіскально-соціальна модель економічної політики, що сформувалась в Україні від середини 2004 року, не створює передумов для реалізації потенціалу розвитку, який нагромаджується в економіці.

Всі наявні бюджетні ресурси спрямовувались на виплати населенню. Останні здійснювались переважно на універсальних, а не на адресних засадах, що вочевидь розширило контингент отримувачів трансфертів і багаторазово збільшило витрати. Навантаження на бюджет стало неприпустимо великим, особливо з огляду на необхідність постійних масштабних дотацій Пенсійному фонду України.

Орієнтація насамперед на підтримку населення шляхом виплат, не пов'язаних із економічною діяльністю, — поточною чи попередньою — неминує руйнувати настанови населення на активну поведінку на ринку праці і сприяла відновленню утриманських настроїв, які були характерні для часів СРСР і надзвичайно важко долалися впродовж перехідного періоду. Це призвело не тільки до перевантаження бюджету, а й формування чітких настанов населення на мінімальні — і за часом, і за інтенсивністю — трудові зусилля, на прийняття незареєстрованих доходів і недоцільність сплати страхових внесків із повного обсягу заробітків. Практично це була політика, спрямована на підтримку бідних верств населення за рахунок перерозподілу доходів середнього шару суспільства, а не на подолання бідності як такої.

Безпосередніми наслідками такої політики стало загострення старих проблем і формування нових, зумовлених руйнацією базових співвідношень між основними складовими доходами населення, передовсім між заробітною платою та соціальними трансфертами.

Сучасний етап розвитку цивілізації, який називають ерою електронних комунікаційних технологій, характеризується тим, що тепер окремі особи та їх невеликі за чисельністю об'єднання дістали можливості співробітничати і конкурувати на світовому ринку праці як повноцінні і повноправні виробники та споживачі товарів і послуг. Шанси кожної конкретної особи на успіх визначаються вже не тільки і навіть не стільки громадянством чи місцем проживання, як освітою, особистими здібностями, підприємництвом, творчим ставленням до праці, винахідливістю та доступом до світової комунікаційної системи.

Отже, нагальною необхідністю для України є підвищення рівня освіченості, кваліфікованості, мобільності, поліпшення стану здоров'я населення, тобто підвищення рівня людського розвитку. За цим дуже важливим індикатором Україна пасе задніх, посідаючи 78 місце поміж 177 країнами світу, і поступається чи не всім країнам Європи, Росії, Білорусі. Безумовно, відповідні кроки щодо подолання зазначеного відставання робити треба, і ми їх робити будемо. Та є ще один аспект вимірювання людського розвитку і використання отриманих результатів у політиці. Йдеться про регіональну диференціацію в межах України.

За власною національною методикою від 1999 року щорічно розраховуються по регіонах України інтегральний індекс людського розвитку та його складові. Результати розрахунків є унікальною інформаційною базою для визначення проблемних та пріоритетних аспектів розвитку для кожного регіону. Кількісні значення складових індексу віддзеркалюють також можливості та ефективність діяльності органів державної влади щодо розвитку людського потенціалу відповідної території, особливо в умовах переходу України від централізованої політико-економічної системи до демократичних засад управління і, відповідно, зростання ролі місцевих органів державної виконавчої влади і самоврядування. Результатом цієї роботи мають бути цільові програми та конкретні, адресні заходи, спрямовані на подолання негативних явищ та подальший розвиток, і зовсім необов'язково — заходи адміністративного впливу щодо керівників “відсталіх” регіонів.

Окремою проблемою є масштабна трудова міграція. Значна частина населення найбільш активного віку — особливо із західних регіонів — кілька місяців на рік працює за кордоном, що створює цілу низку проблем як для них, так і для їхніх родин, і для суспільства в цілому. Це і неприпустимі умови праці та життя, і відсутність соціального захисту протягом їх перебування за кордоном, і проблеми майбутнього пенсійного забезпечення в Україні. Переважна частина цих заробітчан повертається в Україну, неминує хворіє, старіє і, зрештою, потребує суспільної допомоги. Як і на яких умовах держава має надава-

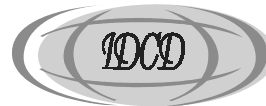
ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

ти цю допомогу за персоніфікації всіх внесків на соціальне страхування та імовірного запровадження медичного страхування? Необхідно шукати відповіді на ці непрості питання, але водночас треба створювати такі умови праці та життя, які не змушуватимуть наше населення поневірятись у пошуках кращої долі.

Демографічна спрямованість має стати одним з головних пріоритетів дій українського керівництва. І в цьому зв'язку слід відзначити, що розроблений проект Стратегії демографічного розвитку України — це дуже важливий документ, який має стати не черговою декларацією, а практичним інструментом роботи і центральних, і місцевих органів влади.

Подолання демографічної кризи і досягнення сталого демографічного розвитку, нормалізація відтворення населення є тривалим і складним процесом. При цьому варто ще раз наголосити: зміст реального виходу з демографічної кризи полягає не стільки в подоланні депопуляції, скільки у підвищенні якості життя населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу.

Становлення і розвиток суверенної Української держави відкриває нову сторінку в її демографічній історії, але водночас вимагає підвищеної відповідальності за демографічне сучасне і майбутнє народу України, відтворення здорових поколінь. У свою чергу, це потребує посиленої уваги на державному рівні до проблем демографічного розвитку та формування ефективної національної демографічної політики.

НОВА ОЦІНКА ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ КРИЗ 1930-Х ТА 1940-Х РОКІВ

*Я. Валін,
Ф. Месле,
С. Адамець
С. Пирожков,
директор Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України,
академік НАН України*

Вступ

Як це не парадоксально, тоді як в Європі впродовж XX століття відбувався прискорений прогрес у сфері охорони здоров'я, в Україні нібито відроджувались драматичні кризи минулого. Дійсно, з усіх республік СРСР саме ця країна зазнала найбільш нещадних наслідків ряду катастроф, що вразили Радянський Союз — громадянська війна 1917–1920 рр., що супроводжувалась голодом 1921–1923 рр. (особливо у Південній Україні), голодомор 1933 року після колективізації сільського господарства, Велика Вітчизняна війна та німецька окупація, голодомор 1947 р., послідовні хвилі репресій, масові депортації 1930-х і 1940-х років.

Радянські катастрофи протягом тривалого часу були забороненим предметом для обговорень, навіть серед наукової спільноти. Починаючи з 1931 р. і до 1954 р. жодної демографічної статистики не публікувалось взагалі. Мізерні глобальні індикатори, які були доступні, модифікувались певним чином або й фальсифікувались. Зокрема, результати перепису населення 1937 р., що виявили значно нижчу за очікувану чисельність населення, були визнані ненадійними і відхилені, їх авторів проголошено “ворогами народу” і покарано. Новий перепис населення було організовано в 1939 р., проте, оскільки він підтвердив дані попереднього, його результати були сфальсифіковані перед опублікуванням (Blum 1994).

Перебудова принесла вільний доступ до архівів. Багато з неопублікованих документів і статистики, яка раніше приховувалась від дослідників та громадськості, стали поступово оприлюднюватися. В кінці 1980-х років стаття Віктора Цапліна (1989 р.) представила перше статистичне бачення демографічної ситуації 1930-х років. Через рік або два систематичні підрахунки та публікація даних перепису населення 1937 р., здійснені дослідниками Державного комітету статистики та Інституту російської історії Російської академії

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

наук, пролили нове світло на радянську демографічну ситуацію (Zhiromskaya et. al 1996). В Україні оцінки повних втрат населення у 1930-х та 1940-х рр. були ініційовані Сергієм Пирожковим (1996) у 1990-х роках. Проте жодна з цих оцінок не давала змоги виділити у загальних втратах населення структуру за такими чинниками, як дефіцит народжень, міграційні потоки, надмірна смертність у кризові періоди.

Тому нами було докладено значних зусиль з відтворення різних факторів, що призвели до величезних демографічних коливань, які завдали удару по Радянській Україні. Результати нашої роботи в кінцевому підсумку стали оцінками щорічних змін у рівнях смертності за статтю та віком впродовж 1926–1959 років.

На основі даних переписів населення в 1926, 1939, 1959 роках, а також наявних даних щодо народжень, смертей, міграцій (наші джерела включали офіційні документи, дослідження реєстрації, зіставлення історичних робіт про добровільні або примусові міграції, табори, статистику депортацій до цих таборів) ми оцінили три компоненти популяційних змін у кілька етапів. Спочатку було реконструйовано щорічні дані для періоду між 1926 та 1939 роками, з урахуванням даних щодо голодоморів та періоду політичних криз у 1930-х роках. Потім ми продовжили аналогічне відтворення даних на період між 1939 та 1959 роками, включаючи Велику Вітчизняну війну та голодомор 1947 року.

I. Оцінка різних втрат у 1930-х роках

Повторно оцінивши повні втрати, ми порівняли прогноз початкового населення, розрахований на основі тенденції народжуваності та смертності без врахування кризи, та населення, що було зареєстроване під час наступного перепису. Далі — повторили прогнозування шляхом використання зафіксованих показників народжуваності (з поправкою на неповноту реєстрації, де це було необхідно) з метою ідентифікації наслідків від втрат народжень. У цьому прогнозі ми виділили дані щодо міграційних потоків за статтю та віком, оцінивши їх за всіма наявними даними, і таким чином отримали втрати населення, пов'язані з надлишковою смертністю протягом кризових років.

A) Загальні втрати

Першим кроком було порівняння даних для кожної когорти народжених між чисельністю населення, зафіксованою в результаті перепису 1939 року, та очікуваним населенням на ту саму дату, чисельність якого була отримана в результаті перспективного прогнозування на основі даних перепису населення 1926 року (шляхом оцінки рівнів народжуваності та смертності за умови відсутності кризи і міграцій). З цієї мети було зроблено ряд припущень, включаючи і припущення про прийнятну якість переписів 1926 та 1939 років. Згідно з різними авторами, і незважаючи на сумніви, які часто висловлюються щодо радянських даних, результати переписів, що зберігаються в архівах, видаються досить надійними (Adamets et al. 1994; Blum 1994). Справді, як і багато інших переписів цього часу, ці радянські переписи певною мірою зазнали впливу вікової акумуляції внаслідок неповноти реєстрації народжень в минулому. Для даних 1926-го року ми використали тип коригування, який уже застосовувався в Росії (Adamets et al. 1994). Для даних перепису 1939 р., який зазнав значно меншого впливу вікової акумуляції, було просто використано трирічне “плинне” середнє значення (рис. 1). Обидві піраміди 1926-го та 1939-го років зазнали значного впливу дефіциту народжень внаслідок громадянських війн 1917–1920 рр., тоді як на піраміді 1939 року простежуються ще глибші наслідки голодомору 1933 р. (Структура населення за віком за даними перепису 1939

року недоступна в українських архівах, проте, завдяки Євгенію Андрееву, ми нарешті отримали її від Московського Держкомстату).

З метою оцінки смертності за умови відсутності кризи, ми інтерполювали повікові рівні смертності за статтю для періодів 1926–1927 та 1938–1939 років, припустивши, що в нормальні часи смертність протягом даного періоду рівномірно б зменшувалась. Для 1926–1927 років ми використали таблиці смертності, розраховані С.Новосельським та В.Паєвським (1930) і виправлені Сергієм Адамцом та Володимиром Школьниковим (1995) з метою підрахунку неповної реєстрації смертей у старших та молодших вікових групах. Для 1938–1939 років жодні таблиці смертності не були доступні. Тому повікові рівні смертності було розраховано за даними переписів населення та зареєстрованих смертей у 1938–1939 роках. З метою врахування неповної реєстрації смертельних випадків, рівні дитячої смертності та смертності у старших вікових групах були скориговані. Показники дитячої смертності були підвищені на 5 відсотків для того, щоб врахувати систематичні упущення смертей новонароджених внаслідок визначення “живонародження”, яке було поширене на той час, і неповноту охоплення реєстраційною системою. Ці проблеми не є специфічними для 1930-х років, і вирішувалися всюди (Mesle and Vallin forthcoming, розділ 3). Для старших вікових груп було застосовано процедуру коригування згідно з модельними таблицями смертності, аналогічну до тієї, що використовувалась Адамцом та Школьниковим (1995) для періоду 1926–1927 років. Результати показали, що українська очікувана тривалість життя при народженні збільшилась з 42,9 років для чоловіків і 46,3 років для жінок у 1926–1927 рр. до 47,8 і 52,6 років у 1938–1939 рр. На основі інтерполяції повікових рівнів смертності до населення 1926–1927 років за статтю та віком ми отримали очікувану чисельність населення, яке дожило до 1939 р. Потім відповідні рівні смертності були застосовані до чисельності дітей, народжених протягом періоду, після підрахування кількості народжень.

Розрахунок очікуваних народжень для 1926–1938 років (за умови відсутності кризи) неможливий шляхом простої інтерполяції рівнів народжуваності між 1926–1927 та 1938–1939 роками. Дійсно, як показує статистика, після коригування на неповноту реєстрації рівні народжуваності рівномірно знижувались перед кризою, проте після її завершення знову зросли до набагато вищих рівнів, ніж у 1931 р. Скоригований загальний рівень народжуваності (для віку 15–49 рр.) зменшився з 157 на 1000 населення в 1927 р. до 117 в 1931 р., однак після кризи, в 1936 р., його значення становило 130. Падіння народжуваності, що спостерігалось у 1920-х роках, досить зіставне з процесами, які відбувались не лише в інших республіках колишнього СРСР, а і в сусідніх країнах, наприклад, Польщі, Чехословаччині, Румунії та Болгарії. Таким чином, можна зробити висновок, що за умови відсутності кризи ця тенденція тривала би і далі. Проте різке зростання після кризи неможливо пояснити простим ефектом відтворення. Воно відбулося також внаслідок зміни в політиці народонаселення, включаючи заборону абортів в 1936 р. — рішення, що могло бути прийняте навіть і за відсутності кризи. Тому ми вирішили використати рівні народжуваності 1931 року як константу в розрахунках до 1938 р. Щоб визначити чисельність народжень у 1932–1938 роках, — використали оцінки чисельності жінок у віці 15–49 років, отримані шляхом відтворення населення 1939 року за віком на основі інтерполяції рівнів смертності. Після цього ми скоригували народження 1926–1938 років на очікувані рівні смертності, і таким чином завершили оцінку очікуваного населення на 1939 р. (за умови відсутності кризи).

В цілому, за умови відсутності кризи, в 1939 р. населення становило б 35,5 млн. осіб замість 30,9 млн., що були зафіксовані переписом 1939 р. Іншими словами, приблизно 4,6 млн. осіб були втрачені. Ця цифра дає грубу оцінку сукупних наслідків від винятково

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

низької народжуваності та високої смертності протягом кризи, проте також є наслідком міграцій. Отриманий результат дуже близький до цифри в 4,5 млн., яка раніше була підрахована Сергієм Максудовим (1989 р.). Проте він нижчий, ніж оцінка Сергія Пирожкова (1996), згідно з якою протягом 1926–39 років було втрачено 5,8 млн. осіб. Основна причина відмінностей, очевидно, полягає у тому, що в останньому дослідженні для оцінки рівня народжень були використані модельні криві народжуваності, а не очікувані рівні народження, які максимально наближені до фактичних спостережень. Ця процедура, ймовірно, призводить до надмірної оцінки впливу кризи на народжуваність. Тому саме прагнення уникнути цієї проблеми стало однією з основних причин для виділення та оцінки трьох компонентів повних втрат населення.

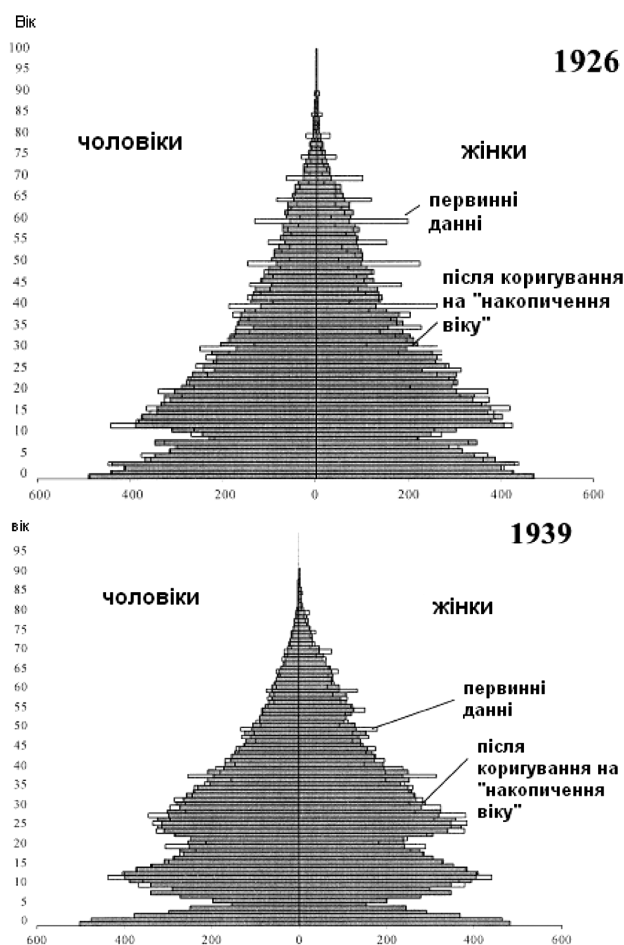

Рис. 1. Вікові піраміди за даними переписів населення 1926 і 1939 рр., до і після коригування на “накопичення віку”

В) Ефект втрати народжень

Зі статистики того часу можливо отримати загальну чисельність народжень, що були зареєстровані з 1928 р. до 1932 р., а також їх розподіл за статтю для періодів 1924–1927 рр. і 1933–1938 рр. Ці статистичні ряди були скориговані, з урахуванням неповноти реєстрації, шляхом додавання оцінених нами смертельних випадків серед дітей, які не були зареєстровані. Фактично, реальна чисельність народжень була, вірогідно, дещо недооцінена для того, щоб не оцінити надто високо наслідки кризи для смертності. З метою відтворення повних статистичних рядів для обох статей було застосовано середні показники співвідношення народжених за статтю у 1924–1927 і 1933–1936 рр. для оцінки відповідних загальних показників у 1928–1932 роках.

Потім ми переробили прогноз, використавши отримані значення фактичних народжень замість очікуваних показників. За новим прогнозом, загальна чисельність населення у 1939 р. становила 34,5 млн. осіб. При порівнянні з першим прогнозом виявляються відмінності в 1 млн. осіб, які становлять оцінку чистого впливу винятково низької народжуваності протягом кризи. Проте це значення значно менше, ніж відмінності, які фактично спостерігалися між зареєстрованими народженнями (після коригування) і очікуваними рівнями народжень (1,4 млн.). Це пов'язано з тим, що навіть при нормальних рівнях доживання та частина населення, яка не народилась унаслідок кризи, все одно не дожила б до перепису 1939 р.

Таблиця 1

Внесок кризових смертності і народжуваності до сукупних втрат України протягом 1930-х років за статтю

Зафіксоване та очікуване населення і втрати	Чисельність		
	Чоловіки	Жінки	Всього
<i>Населення</i>			
зафіксоване переписом 1939 р. (1)	14753	16193	30946
очікуване при рівнях смертності і народження без кризи (2)	17373	18142	35515
очікуване при рівнях смертності і народження без кризи та після коригування на зареєстровані народження (3)	16833	17625	34458
<i>Втрати</i>			
сукупні (2)-(1), з них:	2620	1949	4569
внаслідок примусової міграції (4)	563	367	930
внаслідок кризової смертності (або добровільної еміграції) (3)-(1)-(4)	1516	1066	2582
Внаслідок дефіциту народжень (2)-(3)	540	517	1057

Джерело: розрахунки, за даними переписів 1926 і 1939 рр., зареєстрованих народжень і смертей, даними про міграції з різних джерел.

Сумарний наслідок кризових умов для народжуваності приблизно однаковий для обох статей, лише незначно вищий для чоловіків, ніж для жінок (540 000 проти 517 000 осіб), що точно відповідає класичному співвідношенню народжених за статтю в 1,05 (табл. 1).

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Решта відмінностей (3,5 млн. населення) — це наслідок надмірної смертності та від'ємного сальдо міграції.

С) Наслідки міграції та оцінка надмірної смертності

Необхідно розрізняти два типи міграції: примусову міграцію, що пов'язана з політичними заходами (переміщення сімей, вислання в табори тощо), та добровільна міграція.

Існують досить численні та надійні джерела, що можуть бути використані для оцінки примусової міграції. Віктор Земсков (1990, 1991 — а і б) зібрав відповідні дані для території всього СРСР та зробив оцінки для України. На основі всіх доступних даних зроблені наступні оцінки: приблизно 400 000 осіб були примусово переміщені, а 530 000 — вислані до таборів. Загальна чисельність примусових мігрантів (930 000 осіб) була розділена на 563 000 чоловіків та 367 000 жінок, відповідно до розподілу за статтю з даних архівів для деяких груп примусових мігрантів (табл. 1).

Набагато складніше точно оцінити потоки добровільних міграцій. Згідно з повідомленням Центрального управління національної економіки та статистики в 1937 р., від'ємне сальдо міграції становило 1,3 млн. осіб протягом 1926—1936 рр. Однак за відсутності будь-якої статистики для цього періоду неможливо бути переконаним у надійності цієї оцінки. По-перше, (хоча це не було зазначено) дана оцінка очевидно включає і примусові міграції. Понад те, ймовірно, вона була завищена з метою приховання надлишкової смертності внаслідок кризи. Реальні добровільні міграції населення, мабуть, були дуже незначними, оскільки радянська система не лише суворо контролювала будь-які особисті переміщення (особливо із введенням місцевих паспортів для міст з 1932 р.), а й через те, що доступні кращі місця для проживання були дуже обмеженими. Тому ми зробили висновок, що показники добровільної міграції доцільно розглядати як такі, що наближаються до нуля впродовж цього періоду (стаття Mesle and Vallin, що має вийти).

У результаті з наведеної вище цифри в 3,5 млн. осіб необхідно вирахувати 0,9 млн. осіб. Тобто в структурі загальних втрат населення у 1927—1938 рр. вплив кризи на рівень смертності зменшується на 2,6 млн. осіб. Виходячи з послідовності, необхідно було б зменшити наслідки еміграції перед розрахунками, оскільки частина емігрантів не пережила до перепису 1939 року. Проте, припустивши, що добровільна міграція наближається до нуля, груба оцінка примусової міграції може розглядатись як компенсація цієї похибки.

Д) Щорічні таблиці смертності для 1926—1939 років

Дані про зареєстровані смертельні випадки за статтю та однорічними віковими групами доступні для кожного року, починаючи з 1933-го до 1938-го. Для періоду 1928—1932 рр. доступні лише дані про загальні рівні смертності, проте наявні дані щодо природного приросту за статтю.

Для 1928—1932 років загальні рівні смертності були розподілені шляхом коригування народжень на середній розподіл за статтю при народженні, який спостерігався у 1924—1927 та 1933—1936 роках, і вирахування з цих народжень природного приросту за статтю. Таким чином були отримані рівні смертності населення за статтю.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Оцінка неповної реєстрації смертей

Таблиця 2

Зареєстровані та очікувані смерті за статтю з 1927 до 38 рр. (тис.)

Рік	Перспективний прогноз з 1926 р.	Ретроспективний прогноз з 1939 р.	Прийнята оцінка	Офіційно зареєстровані смерті	Незареєстровані смерті за відсутності кризи	Незареєстровані смерті внаслідок кризи	Скориговані смерті	Різниця
a	b	c	d	e	f	g	h	(d)-(h)
<i>Всього:</i>								
1927	573		573	523	57		579	-6
1928	575		575	496	52		547	27
1929	563		563	539	47		585	-22
1930	549		549	538	42		580	-31
1931	534		534	515	38		553	-19
1932	503		503	668	32	45	746	-243
1933	457	367	412	2104	22	457	2583	-2172
1934	428	365	365	462	19	26	508	-142
1935	435	381	381	324	20		362	18
1936	455	403	403	360	21		380	23
1937	497	436	436	428	22		450	-14
1938	513	450	450	431	20		451	-1
<i>Всього:</i>			5743	7405	392	529	8325	-2582
<i>Чоловіки:</i>								
1927	302		302	276	31		307	-4
1928	304		304	264	28		293	11
1929	298		298	286	26		311	-14
1930	290		290	288	23		311	-20
1931	282		282	274	21		295	-13
1932	265		265	368	18	16	402	-137
1933	241	179	210	1284	11	171	1467	-1257
1934	225	181	181	242	10	10	262	-81
1935	230	191	191	179	10		189	2
1936	241	205	205	187	10		197	8
1937	264	224	224	226	10		236	-12
1938	273	233	233	225	9		234	-1
<i>Всього:</i>			2987	4099	207	198	4503	-1516
<i>Жінки</i>								
1927	270		270	247	26		272	-2
1928	271		271	231	23		255	16
1929	265		265	253	21		274	-8
1930	259		259	251	19		270	-11
1931	252		252	241	17		258	-6
1932	237		237	300	15	29	344	-106
1933	216	188	202	820	11	286	117	-915
1934	202	185	185	220	10	16	246	-61
1935	205	189	189	163	10		173	16
1936	214	198	198	173	11		183	14
1937	232	211	211	203	11		214	-3
1938	240	217	217	206	11		217	0
<i>Всього:</i>			2756	3306	185	331	3822	-1066

Джерело: розрахунки базуються на даних переписів населення 1926 і 39 рр. та реєстрації смертей.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Таблиця 2 узагальнює щорічні оцінки рівнів смертності в Україні в 1927–1938 роках. Столпчик d показує очікувану чисельність смертей, що отримана за допомогою коригування рівнів смертності за відсутності кризи на фактичну чисельність населення (яка зазнала впливу кризи). Ця чисельність являє собою раніше спрогнозоване населення для періоду 1927–1932 років, в той час як населення для 1934–1938 років розраховане шляхом ретроспективного прогнозування від даних перепису 1939 р. Чисельність населення 1933 року розрахована за середніми значеннями перспективних та ретроспективних прогнозів. Якщо порівняти 2,6 млн. смертей, згаданих вище, з різницею (1,7 млн.) між 7,4 млн. зареєстрованих смертей (табл. 2, столпчик e) та 5,7 млн. очікуваних смертей (за відсутності кризи) (табл. 2, столпчик d), загальне число незареєстрованих смертей протягом 1927–1938 років може бути оцінено в 0,9 млн. Ці 0,9 млн. незареєстрованих смертей є наслідком звичайної неповноти реєстрації, що характерна для кожного року навіть за відсутності кризи. Для оцінки чисельності смертей, які не були охоплені реєстраційною системою за відсутності кризи, ми порівняли результати попередніх очікуваних смертей з даними нових підрахунків, використовуючи інтерполяцію таблиць смертності, які не були виправлені для врахування неповної реєстрації (табл. 2, столпчик f). Загальна чисельність цих смертей – 390 тис., в той час як інші (530 тис.) є наслідком неповноти реєстрації, що зумовлена кризою. Тому останні смерті були розподілені за трьома роками кризи (1932–1934), згідно зі структурою зареєстрованих смертельних випадків (табл. 2, столпчик e-d). Результати наведені в столпчику g таблиці 2. Підсумок незареєстрованих смертельних випадків в обох категоріях (столпчики f та g) та зареєстрованих смертей (столпчик e) дає сумарну чисельність смертельних випадків для кожного з років 1927–1938 (столпчик h). Останній столпчик таблиці 2, який отримано шляхом вирахування скоригованих смертельних випадків із числа очікуваних смертей, знову ж таки показує сумарну чисельність смертей в 2,6 млн. протягом 1927–1938 рр. У ньому також показані незначні відмінності протягом “нормальних” років (внаслідок неточності методу), проте зрозуміло, що більшість сумарної різниці належить до трьох років кризи.

Неповнота реєстрації смертельних випадків внаслідок кризи видається набагато вищою для жінок (331 тис.), ніж для чоловіків (199 тис.). Дійсно, неповнота реєстрації може більшою мірою стосуватися жінок, особливо по відношенню до малих дітей та осіб похилого віку. Єдине можливе інше пояснення полягає в тому, що припущення про нульові добровільні міграції є помилковим і має бути замінено гіпотезою про ймовірну імміграцію чоловіків та еміграцію жінок. Однак така можливість видається нереалістичною, більш того, вона припускала б, що надмірна смертність чоловіків була набагато вищою за наші оцінки.

Нарешті, таблиця 2 подає дві категорії інформації, що дає можливість розподілити кризові смерті за віком: скориговані смерті (столпчик h), та смерті, незареєстровані внаслідок кризи (столпчик g).

2. Перерозподіл смертей за віком

Для 1927–1931 років загальну чисельність смертей було скориговано на повіковий розподіл очікуваних рівнів смертності, отриманий шляхом перспективного прогнозу.

Для 1935–1938 років доступна статистика про зареєстровані смертельні випадки за віком. Проте повікова структура незареєстрованих смертельних випадків невідома, і малоймовірно, що вона буде подібна до структури зареєстрованих смертей. Тому ми вирішили повторити процедуру, яка була застосована для 1927–1931 років, скоригувавши загальні рівні смертності на повікову структуру смертності, отриману шляхом ретроспективного прогнозу.

Для періоду кризи статистика щодо зареєстрованих смертей також доступна для двох років (1933 і 1934). Повікові рівні смертності протягом цих років можливо отримати вирахуванням очікуваних смертей з числа зареєстрованих смертельних випадків. Та оскільки даний результат ігнорував би надлишкову дитячу смертність, це не видається доцільним. Навіть якщо припустити, що грудні немовлята зазнали меншого впливу голодомору, ніж інші, невірогідно, що така криза взагалі не мала б впливу на рівень дитячої смертності. Кризи такого типу стали настільки рідкими в сучасній Європі, що знайти зіставні дані надто складно. Проте можливо звернутись до фінського голоду в 1868 р., що є найближчим випадком, зіставним за масштабом. Порівняння показує, що обґрунтованим був би показник надмірної дитячої смертності на рівні 100%. У Фінляндії рівень дитячої смертності протягом голоду був на 50% вище, ніж нормальний рівень (Pitkanen 1993). Оскільки показник дитячої смертності в Україні був у 1933 р. в п'ять разів вище, ніж в 1931 р., прийнятною оцінкою видається 100-відсоткова надмірна дитяча смертність внаслідок кризи. Цей спеціальний показник був використаний для оцінки смертності серед дітей і розподілу інших смертельних випадків відповідно до повікового розподілу зареєстрованих рівнів смертності внаслідок кризи. Таким чином ми отримали повікові рівні смертності для 1933 року (подані на рис. 2), які можуть бути порівняні з відповідними фінськими показниками 1868 року. Ймовірно, доцільно також скоригувати результат у вікових групах 1–4 роки. Фактично, ми використовували специфічні показники неповної реєстрації для віку від 1 до 4 років відповідно до показників у віці 0 років.

Рис. 2. Оціночні повікові рівні смертності чоловіків в Україні в 1933 р. порівняно з 1931 р. та Фінськими показниками в 1868 р.

На рисунку 3 порівняно наслідки українського голоду в 1933 р і фінського голоду у 1868 р. Для України вікові рівні смертності розділені на рівні 1931 року, тоді як фінські показники 1868 р. розділені на показники 1861–65 років (Pitkanen 1993). Надмірна смертність про-

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

тягом кризи видається в Україні набагато вищою, ніж у Фінляндії. Це наслідок того, що фінський голод припав на час, коли поточна смертність була все ще набагато вищою, ніж 70 років потому в Україні. Це особливо стосується підлітків у тій віковій групі, які отримали найбільші вигоди від прогресу в охороні здоров'я. Отже, українська смертність для чоловіків у віці близько 14 років у 18 разів вище в 1933 р., ніж вона була в 1931 р.

Рис. 3. Кризова смертність: надмірна смертність чоловіків в Україні в 1933 р. у порівнянні з Фінляндією в 1868 р.

У кожній віковій групі між 5 та 70 роками рівні смертності в 1933 році перевищували відповідні показники 1931 року щонайменше в 7 разів. Так само, як і в Фінляндії, пік надлишкової смертності дорослих спостерігався у віці 50 років.

Для 1934 р. чисельність незареєстрованих смертельних випадків є відносно малою, а розподіл за віком подібний до розподілу незареєстрованих смертей на 1933 р. Водночас 1933 рік є більш проблематичним, оскільки недоступний жодний віковий розподіл зареєстрованих смертей. Єдині наявні дані — про віковий розподіл очікуваних смертей за результатами прогнозування. Не можна просто використовувати розподіл 1933 р. для перерозподілу за віком цих 243 тис. смертельних випадків, що є результатом кризи, оскільки чисельність народжень зменшилася вдвічі з 1932 до 1933 р. Тому ми спочатку оцінили рівень дитячої смертності, що є результатом кризи в 1932 р., скоригувавши його на співвідношення надмірної дитячої смертності внаслідок кризи та загальної смертності в 1933 р. Таким чином було отримано показник надмірної дитячої смертності внаслідок кризи в розмірі 33% для чоловіків і 32% для жінок. Інші смертельні випадки внаслідок надмірної смертності протягом кризи були перерозподілені так само, як і для 1933 року.

3. Побудова таблиць

З метою розрахунку рівнів смертності з цих повікових оцінок, було використано перспективний прогноз населення за віком для періоду 1927–1933 рр., ретроспективний прогноз населення для 1935–1938 років і, нарешті, середні перспективний та ретроспективний прогнози для 1934 р.

Рисунок 4 показує рівні смертності чоловіків протягом трьох років кризи в порівнянні з показниками двох нормальних найближчих років (1931 та 1935 роки). Ці криві видаються досить класичними та стійкими до старших вікових груп, що свідчить про достат-

ню надійність наших оцінок. Проміжок між кривою 1933 року (і в меншій мірі криві 1932 та 1934 років) та кривими 1931-го або 1935-го років дає уявлення про масштаби українського голоду в 1930-х роках.

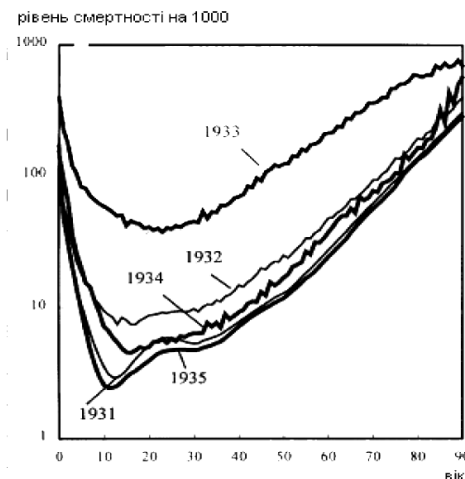

Рис. 4. Повікові рівні смертності чоловіків у кризових роках в порівнянні з 1931 і 1935 рр.

У 1927–1931 рр., незважаючи на незначні коливання, очікувана тривалість життя при народженні була відносно стабільною і підвищилась з 43,3 до 43,5 років у чоловіків і з 46,8 до 47,9 років у жінок (таблиця 3 і рис. 5). Цей період стабільності було перервано різким 9-річним зниженням тривалості життя в 1932 р. і подальшим падінням до 28 років у 1933 р. В тому ж році вона впала до 10,8 років для жінок і навіть до 7,3 років для чоловіків!

Таблиця 3

Оціночні тенденції в очікуваній тривалості життя при народженні з 1927 до 1939 рр.

Рік	Чоловіки	Жінки
1927	43,3	46,8
1928	44,6	48,7
1929	42,8	46,7
1930	42,5	46,9
1931	43,5	47,9
1932	34,5	39,4
1933	7,3	10,8
1934	37,5	42,0
1935	46,4	52,8
1936	47,6	53,0
1937	46,2	51,9
1938	47,9	52,7
1939	47,7	52,5

Джерело: розрахунки за даними дослідження.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Ці цифри можуть видатися надто завищеними. Та, на нашу думку, вони є реалістичними. З одного боку, на основі показників, розрахованих лише за даними зареєстрованої смертності, та наших популяційних оцінок очікувана тривалість життя при народженні в 1933 р. знизилася б до 12,2 років у чоловіків і 19,5 років у жінок. Розподіл незареєстрованих смертей за віком, не скоригований на дитячу смертність, призвів би до тривалості життя на рівні 10,3 і 14,0 років відповідно. Ми бачили раніше, наскільки важливі ці два виправлення для забезпечення прийнятних послідовних даних. З другого боку, згідно з оцінками Андреева та інших (1998) для Росії (15,2 для чоловіків і 19,5 років для жінок) та оцінками тих самих авторів для всього СРСР, тривалість життя на рівні до 10 років у чоловіків і близько 10 років у жінок є досить прийнятним показником, оскільки Україна заплатила найвищу ціну за жорсткий голодомор 1933 року.

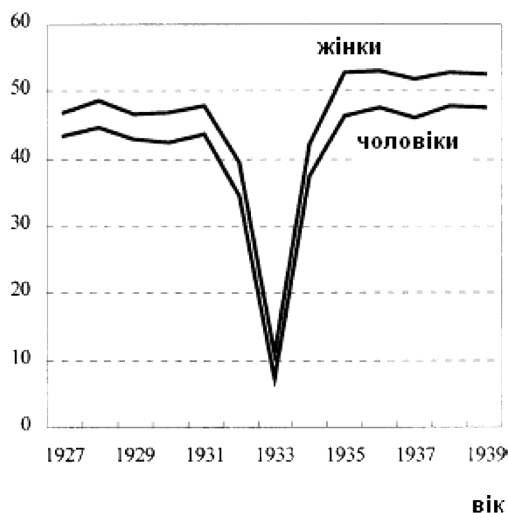

Рис. 5. Оціночні тенденції тривалості життя при народженні з 1927 до 1939 рр.

Очікувана тривалість життя в Україні була все ще невинувато низькою в 1934 р., проте досягла свого максимуму в 1935–1936 роках. Це звичайне явище для післякризового періоду: ті особи, які залишаються живими після завершення кризи, ще більш ймовірно виживуть у посткризових умовах.

II. Оцінка щорічної смертності між 1939 та 1959 роками

Оцінюючи тенденції смертності між переписами 1939 та 1959 років, необхідно вирішити дві різні проблеми (які розглядаються в пункті А), перш ніж здійснювати аналогічні розрахунки для 1940-х років (пункт В).

А) Попередній етап

Ми не можемо застосувати розрахунки, здійснені для 1930-х років по відношенню до 1940-х років. Протягом Великої Вітчизняної війни територія України драматично змінювалась, а 20-річна перерва між двома послідовними переписами населення є надто тривалою, щоб використовувати той самий метод, який було застосовано для 1930-х років.

1. Територіальні зміни

Між переписами 1939 та 1959 років населення України збільшилось на 11 млн. осіб, з 30,9 млн. (РАН, 1992) до 41,9 млн. (ЦСУ, 1962). Однак це значне зростання було лише віртуальним, оскільки в той час Україна отримала нові, набагато більші та густонаселені території, ніж ті, що втратила. Тому необхідно було зібрати та використати всі доступні дані і щодо населення, і щодо життєвих подій, що відбулися на розширеній території країни.

Населення. Значні території, що перебували у складі Польщі, були приєднані до України в 1939 р. згідно з німецько-радянським пактом (воєводства Львова, Станіслава, Тернополя та Волині). Пізніше, в 1940 р. Україна отримала Північну Буковину та Бессарабію від Румунії, водночас в тому ж році шляхом об'єднання Північної Бессарабії та частини колишньої української території (Придністров'я) була створена Молдавія. Прикарпатська Русь також стала частиною України в кінці Великої Вітчизняної війни в 1945 р. Нарешті, в 1954 р. Микита Хрущов передав Крим від Росії Україні.

Оцінки населення цих територій за різними джерелами в 1939 р. (включаючи попередні польські та румунські переписи населення) приводять до висновку, що на сучасній території України проживало б населення у 41,2 млн. осіб — тобто на 10,3 млн. більше, ніж на фактичній території 1939 року (табл. 4, див також статтю Mesle and Vallin, яка має вийти). Офіційні оцінки (ЦСУ, 1962) проголошують цифру в 40,5 млн., та, вірогідно, вони були занижені з різних причин, зокрема, внаслідок того, що офіційна оцінка вочевидь не включала Прикарпатську Русь.

З одного невідомого джерела ми отримали розподіл офіційної чисельності населення за статтю та віком станом на 1939 р. Ймовірно, ці дані розроблені ЦСУ і є досить надійними. Припустивши, що невідома вікова структура населення Русі особливо не відрізнялась від відповідної структури польських та румунських територій, які були захоплені в 1940 р., ми скоригували 0,7 млн. осіб, які були відсутні в офіційному показнику чисельності населення, на повіковий розподіл цих країн.

Життєві події. Як і у випадку з чисельністю населення, статистична інформація про рівень народжуваності та смертності змінюється зі зміною кордонів. Офіційна статистика покриває існуючу територію України (включаючи Крим) лише з 1953 р. Крим не було включено до статистичного спостереження протягом 1947–1952 рр. Прикарпатська Русь також була відсутня в статистичних даних у 1945–1946 роках. Жодні дані не були доступні для України періоду 1941–1944 років (протягом німецької окупації), в той час як офіційна статистика 1939–1940 років базується на даних території 1939 р.

Що стосується Криму, доступні дані з російських джерел, які можуть бути використані і об'єднані з українськими даними. Для інших нових українських територій ситуація не така сприятлива. Оскільки ми зробили припущення, що в 1939–1940 рр. рівні народжуваності та смертності на захоплених територіях були такими самими, як і на колишніх українських, аналогічне припущення зроблено і для Прикарпатської Русі для періоду 1945–1946 років.

Таблиця 4

Території, що приєднані до України, або втрачені нею з 1939 до 1954 рр.

Країна та регіон	Приєднані до України		Відокремлені від України	
	Дата	Населення у 1939 р. (тис.)	Дата	Населення у 1939 р. (тис.)
Польща				
Львів (частково)	9-1939	1340		
Станіслав	9-1939	1628		
Тернопіль	9-1939	1760		
Волинь	9-1939	2295		
Всього:		7022		
Румунія				
Бессарабія	6-1940	3173		
Північна Буковина	1942	574		
Всього:		3747		
Угорщина				
Прикарпатська Русь	1945	829		
Молдова				
Румунська частина			8-1940	1853
Українська частина			8-1940	599
Всього:				2452
Росія				
Крим	1954	1124		
Сукупні втрати та надбання		12722		2452
Підсумковий баланс (надбання–втрати)		+10270		

Джерело: публікації Месле та Валліна.

Загалом брак статистичних даних для 1941–1944 років став значною проблемою.

2. Оцінка населення 1949 року

Якби ми наслідували той самий підхід, який застосовували для 1930-х років, можливо було б зробити прогноз населення 1959 року за даними населення 1939 року на основі “нормальної” тенденції смертності та народжуваності, порівняти результати з даними перепису населення 1959 року, щоб оцінити сукупні втрати на весь період 1939–59 років, і потім визначити структуру впливів на втрати кризової народжуваності, смертності та міграції. Проте період між 1939 та 1959 роками є дуже довгим порівняно з роками, на які безпосередньо вплинули критичні події. Зокрема, тривала перерва між останнім травматичним роком (1947 р., рік голодомору) та наступним переписом населення значно вплинула на наслідки нормального процесу виключення між когортами, які перелічені під час перепису, 1939 року народження або народжених пізніше.

Першим кроком в ліквідації цього недоліку є використання детальних доступних даних, які були досить надійні з 1949 року і далі, з метою оцінки населення за статтю та віком на початок 1949 р. шляхом ретроспективного прогнозу з 1959 р. Попередній метод може потім бути застосований для десятиріччя 1939–49 рр.

Ретроспективний прогноз з 1959 до 1949 року базується на даних про зареєстровані смерті, скориговані на неповноту реєстрації, для показників дитячої та дорослої смертності — аналогічно до процедури, яка була описана раніше (стаття Mesle and Vallin, яка має вийти). Що стосується оцінки міграцій, досить надійні статистичні дані забезпечувались впродовж усієї радянської ери за допомогою прописки, яка покривала всі міжміські міграції, а також міграції між містом та селом. Відсутні лише дані щодо внутрішніх сільських міграцій. Дані прописки дозволяють також відділити міжреспубліканські міграції від внутрішніх. На додаток, ЦСУ проводив оцінки щорічних міграційних потоків для виявлення повного населення на початок кожного року (з 1950 р.) На основі всієї цієї інформації ми відтворили повний набір українських зовнішніх міграцій за статтю та віком протягом кожного року з 1949 до 1958.

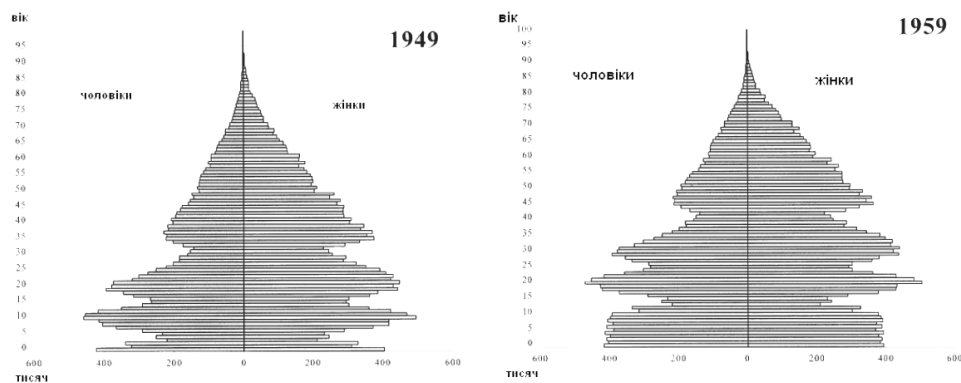

Рис. 6. Українські вікові піраміди за даними перепису населення 1959 р. та за даними ретроспективного прогнозу населення в 1949 р.

Джерело: 1959 р.: перепис населення. 1949 р.: ретроспективний прогноз за даними перепису населення 1959 р., зареєстрованих народжень і смертей і міграційної статистики.

Рисунок 6 порівнює розподіл за віком ретроспективно спрогнозованого населення на 1949 р. з аналогічним розподілом за даними перепису 1959 року. Ці дві піраміди мають чіткий відбиток двох світових війн та голодомору 1933 р.

В) Оцінка надмірних втрат 1939–48 років

За допомогою аналогічної процедури, яку ми провели для 1930-х років, можливо спочатку оцінити сукупні втрати внаслідок війни 1941–1945 років та голодомору 1947 року, а потім ідентифікувати специфічний вплив кожного з трьох наступних компонентів: дефіцит народжуваності, сальдо міграції, надмірна смертність.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Сукупні втрати

Рівень смертності за умови відсутності кризи, що використовувався для прогнозу населення з 1939 р. до 1949 року, було підраховано шляхом інтерполяції повікових та постатевих показників між таблицями смертності 1939 і 1949 років. Вони були розраховані на основі смертей, скоригованих на неповноту реєстрації. Для народжуваності використовувались результати двох ретроспективних обстежень, які проводились в Україні в 1960 та 1967 роках. За даними цих обстежень були отримані рівні народжуваності за віком матері для 20-ти попередніх років. Рівень народжуваності за умови відсутності кризи було оцінено інтерполяцією між показниками 1939 і 1949 років.

Скорикувавши очікувані рівні смертності та народжуваності за умови відсутності кризи за даними 1939 року для післявоєнної території та припустивши, що зовнішні міграції наближаються до нуля, ми отримали чисельність населення, очікуваного на 1949 р. (без урахування кризи) у розмірі 48,3 млн. осіб. Ці дані можна порівняти з цифрою у 35,7 млн., яка отримана ретроспективним прогнозуванням від результатів перепису 1959 р. Відмінності в 12,6 млн. осіб становлять оцінку повних втрат населення в результаті кризи. Це значення набагато вище, ніж втрати у 9,7 млн. осіб, які були отримані у попередніх оцінках (Ругозхков, 1996). Проте останні дані були отримані за результатами глобального підходу до всього 20-річного періоду (1939–1959 роки) і шляхом використання модельних кривих народжуваності, що знецінило всі доступні різноманітні проміжні дані. Як пояснювалось раніше, це обов'язково призведе до недооцінки фактичних втрат, оскільки з часом когорти, які зазнали найбільш суворого впливу, стають все менш істотними в загальному населенні.

Загальні втрати населення в розмірі 12,6 млн. осіб включають 7,9 млн. чоловіків і 4,7 млн. жінок. Для обох статей спостерігається дуже високий дефіцит у молодому віці (близько 40%) внаслідок спаду народжуваності у воєнний час і протягом голодомору 1947 р. Дефіцит населення також дуже високий для чоловіків працездатного віку внаслідок втрат під час війни та депортацій.

2. Вплив падіння народжуваності

Для розрахунку дефіциту народжень необхідно оцінити неповноту реєстрації народжень протягом 1939–1940 та 1945–1948 років, для яких доступна статистика, та розрахувати щорічні рівні народжуваності для 1941–1944 років.

Порівняння зареєстрованих народжень з народженнями, що були отримані шляхом ретроспективного прогнозування, показує, що реєстраційна система охоплювала практично всі народження в 1956–1957 роках, а рівень реєстрації народжень становив близько 96% в 1946 р. Однак у 1945 р. рівень охоплення був набагато нижчим внаслідок адміністративних порушень, викликаних війною. Тому для 1946–1957 років показники охоплення реєстрацією були інтерпольовані між 96 і 100%, а для 1945 р. використано розрахунковий показник в 86%. Для 1938–1939 років ми використали рівень охоплення, аналогічний показнику попередньої секції. Відмінності, які виявились при порівнянні скоригованих народжень в 1938–1939 рр. з кількістю народжень, отриманих шляхом ретроспективного прогнозування, визначаються в основному тим фактом, що ретроспективне прогнозування не бере до уваги надмірну смертність внаслідок війни. Припустивши, що наслідки воєнної смертності для послідовних когорт залежать від кількості пережитих років війни, було використано співвідношення фактичних народжень з прогнозованими, яке зменшувалось з рівня 1938–1940 років (1,800) до рівня 1945 року (1,009), з метою оцінки чисельності народжень в 1940–1944 роках (рис. 7).

Рис. 7. Щорічні тенденції в спостережених і оціночних народженнях в Україні в порівнянні з очікуваними народженнями за відсутності кризи

Джерело: Спостережені: зареєстровані народження. Очікувані: інтерполяція оціночних повікових рівнів народжуваності між 1939–49 рр. Оціночні розрахунки за даними зареєстрованого народження з поправкою на неповноту реєстрації.

Новий прогноз населення з 1939 до 1949 року на основі фактичних очікуваних народжень, а не народжень, що очікувались би без врахування кризи, дає сукупне населення в розмірі 44,7 млн. осіб замість попередніх 48,3 млн.

3. Вплив міграцій

Міграційні потоки впродовж 1939–1948 років були значно потужнішими і більш комплексними, ніж у попереднє десятиріччя. На щастя, ми змогли зібрати більш різноманітні дані, які використали для виділення різних типів примусових та добровільних міграцій, включаючи дані щодо:

- біженців, евакуації та добровільної міграції;
- обміну населенням на основі німецько-радянського пакту;
- примусової та добровільної міграції працівників до Німеччини;
- примусової міграції українців до інших республік СРСР;
- депортації до таборів, колоній та тюрем (гулаги);
- репатріації до України;
- нормальних міграцій в післявоєнні роки.

Використання всіх доступних джерел (Polian 1996; Zemskov 1990, 1991a, 1991b; РАН 1992; Schechtman 1946; see also Mesle and Vallin forth coming) забезпечує досить повну оцінку міграційних потоків до України і за її межі протягом періоду 1939–1947 років (табл. 5).

Таблиця 5

Оцінка виключних міграційних потоків до та з України, 1939–47 рр. (тис.)

Рік	Біженці та евакуйовані	Поляки	Німці	Примусова або добровільна робота	Депортації	Табори	Репатріанти	Всього
<i>Емігранти</i>								
1939	25		40		25	44		134
1940			215		103	132		450
1941	3500			48	278	75		3901
1942				1128	7			1135
1943	267		95	518				880
1944	178	117	230	333	259			1117
1945		525			155	218		898
1946	33	294			65	169		561
1947					59	219		278
<i>Всього:</i>	4003	937	580	2027	951	857		9354
<i>Іммігранти</i>								
1939	36	90			2	45		173
1940	36	116			14	56		222
1941	93	27			4			124
1942	123	82		236				441
1943				130				130
1944	431		25	70	18	63	178	758
1945	1435	319	47		54	191	997	3043
1946	1095	165	3		35	126	72	1496
1947					22	89	11	122
<i>Всього:</i>	3247	800	75	436	149	570	1258	6536

Джерело: публікації Месле та Валліна.

В цілому, 9,4 млн. осіб виїхали за межі України з 1939 до 1947 року, в той час як 6,5 млн. переїхали або повернулись, тобто позитивне сальдо міграції становило 2,9 млн. осіб.

4. Втрати внаслідок кризової смертності

За допомогою різних джерел ми також оцінили статеві-віковий розподіл міграційних потоків, як нормальних, так і виключних, для більшості років. Новий прогноз населення з 1939 р. до 1949 року, побудований за даними фактичних народжень і міграцій, виявив нову очікувану чисельність населення в розмірі 42,8 млн. в 1949 р. Різниця між цим та попереднім прогнозом дає оціночний вплив міграції: 2,0 млн. осіб. Різниця між ретроспективним прогнозом населення з 1949 р. показує вплив надмірної смертності внаслідок війни та голодомору 1947 року: 7,1 млн.

Таблиця 6 узагальнює компоненти надмірних втрат населення у цьому десятиріччі.

Таблиця 6

Складові видимих втрат України впродовж 1940-х рр. за статтю:
знижена народжуваність, надмірна смертність та міграції

Населення і втрати	Чисельність (тис.)		
	Чоловіки	Жінки	Всього
<i>Населення</i>			
ретроспективний прогноз до 1949 р. (1)	15365	20310	35675
очікувані без кризи (2)	23224	25041	48265
очікувані при смертності без кризи і оціночних рівнях народження (3)	21471	23277	44748
очікувані при смертності без кризи і оціночних рівнях народження і міграції (4)	20632	22123	42755
<i>Втрати</i>			
сукупні (1)-(2)	7859	4731	12590
внаслідок дефіциту народжень (2)-(3)	1753	1764	3517
внаслідок еміграції (3)-(4)	839	1154	1993
внаслідок надмірної смертності (4)-(1)	5267	1813	7080
<i>З них внаслідок смертності:</i>			
а) впродовж війни (1941–45)	5040	1663	6704
б) до та після війни (1939–40 та 1946–48)	226	150	376

Джерело: розрахунки за даними про зареєстровані народження і смерті та міграцію з різних джерел.

Відмінності в 376 тис. осіб спостерігаються між очікуваним рівнем смертності за відсутності кризи та фактичною смертністю, скоригованою на неповноту реєстрації в довоєнні (1939–1940) та післявоєнні (1946–1948) роки. Ця різниця в основному відбиває вплив голодомору 1947 року (296 тис. смертей), але також частково є наслідком коливань у фактичній смертності населення. Решта 6,7 млн. смертей, що становлять надмірну смертність внаслідок війни, були перерозподілені в кожній когорті за календарним роком згідно з зареєстрованими військовими втратами чоловіків і з приблизним зважуванням на інтенсивність політичних та воєнних проблем, з якими стикалось цивільне населення.

Для оцінки реальної кількості смертей внаслідок війни та голодомору, ці очевидні результати повинні бути скориговані на скорочення когорт протягом часу між кризовими роками і 1949 роком. З цією метою було зважено рівень смертності в кожній когорті на очікувану вірогідність смерті за умови відсутності кризи між даними роками і 1949 роком. В результаті ми отримали заключну цифру: замість початково оцінених 6,7 млн. смертей, повний вплив війни та голодомору 1947 року становить 7,4 млн. неочікуваних смертей.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

В цілому, реальні наслідки катастроф даного десятиріччя (після аналогічних підрахунків рівнів народжуваності та міграцій) були такими:

- 4,1 млн. втрачених народжень;
- 2,3 млн. мігрантів, що виїхали за межі України;
- 7,4 млн. неочікуваних смертей.

Отже, загалом втрати населення склали 13,8 млн. осіб замість 12,6 млн., як було оцінено на початку.

С) Щорічні таблиці смертності для 1939–1959 років.

Нарешті, можливо підрахувати таблиці смертності для кожного з 1940–1948 років і продовжити їх на 1949–1959 роки за даними реєстраційної статистики (скоригованої на неповну реєстрацію) та ретроспективних прогнозів населення.

Рисунок 8 порівнює криві смертності, побудовані для воєнних років, та відповідні криві для початку і кінця періоду (1939 і 1959 роки). Смертність дорослих чоловіків внаслідок війни виявляється особливо високою у вікових групах від 20 до 60 років. Найбільш руйнівним роком був 1942, але й 1941, 1943 та 1944 роки були не набагато кращі. В ці роки рівень смертності молодих чоловіків був навіть вищим, ніж рівень дитячої смертності. Жінки також зазнали втрат в ці роки, однак дещо іншим чином з огляду на вік та календарні роки. Піки смертності жінок спостерігались у віці 20 та 35 років, проте вони є досить дискусійними. Ці дані можуть відповідати не стільки реальності, скільки нашим припущенням про повіковий розподіл міграцій і смертності жінок, про які є менше достовірної інформації. Для жінок, на противагу чоловікам, 1941 та 1944 роки були значно менш руйнівними, ніж 1942 та 1943. Ця відмінність виглядає більш вірогідно, ніж описані вище вікові піки смертності жінок: чоловіки були повністю залучені до військових операцій, тоді як жінки більше страждали від цивільних наслідків окупації та репресій.

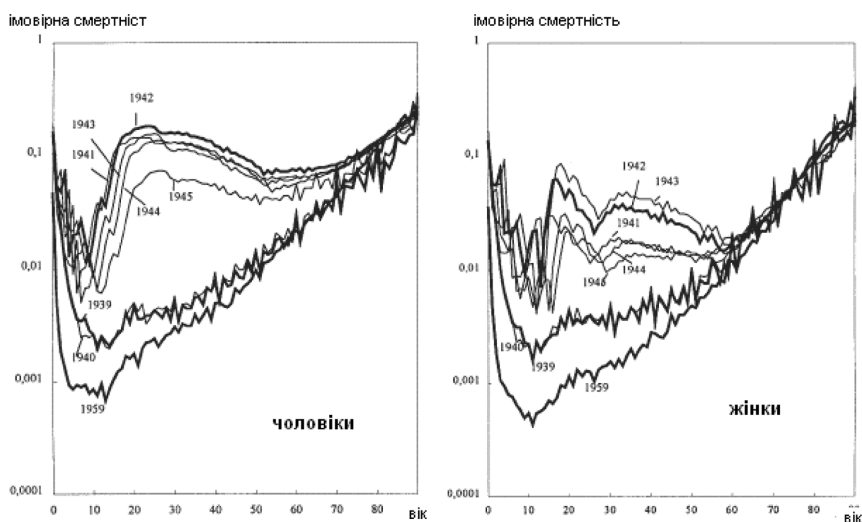

Рис. 8. Повікові ймовірності смертності за статтю, оцінені для 1939, 1945, 1959 рр.

Джерело: розрахунки базуються на результатах дослідження.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

У таблиці 7 наведено щорічні показники очікуваної тривалості життя при народженні для періоду з 1939 до 1959 рр. Очікувана тривалість життя зменшилась від рівня, близького до 50 років для чоловіків і 55 для жінок, в безпосередній довоєнний період до менше ніж 14 років для чоловіків і менше 20 років для жінок у найгірші роки. Вона знову збільшилася в 1945 р. і протягом основної частини 1946 року, проте потім скоротилась знову (до 40 років для чоловіків і 50 років для жінок) внаслідок голоду 1947 р. Нарешті, тенденція до зростання тривалості життя встановилась з 1948 до 1959 р.

Таблиця 7

Очікувана тривалість життя при народженні, оцінена для 1939–1959 рр.

Рік	Чоловіки	Жінки	Рік	Чоловіки	Жінки
1939	47,7	52,5	1950	59,0	66,3
1940	47,4	52,4	1951	59,0	65,6
1941	13,6	36,3	1952	59,9	66,2
1942	13,7	25,4	1953	60,7	66,8
1943	15,9	20,6	1954	61,7	67,4
1944	18,4	39,5	1955	63,5	69,3
1945	26,9	44,2	1956	64,4	70,2
1946	51,2	59,4	1957	64,4	70,3
1947	40,3	50,2	1958	66,1	72,0
1948	53,8	62,0	1959	65,2	71,1
1949	56,8	64,6			

Джерело: розрахунки за даними дослідження.

Висновки

Ця реконструкція пропонує основу для кращої оцінки та розуміння серйозності криз, які відбувались в Україні впродовж першої половини ХХ ст. Перепис 1926 року зафіксував 29 млн. українців, перепис 1939 р. повідомив про не менш ніж 31 млн. населення, що викликало значне незадоволення Сталіна. Такий низький приріст населення став наслідком основних криз 1930-х років. Радянська політика в цьому десятиріччі залишила населення України дуже порушеним. Катастрофи даного періоду призвели до драматичного падіння народжуваності та підвищення смертності. Наші оцінки передбачають, що повні втрати можуть бути оцінені в 4,6 млн. осіб, 0,9 млн. з яких викликані примусовими міграціями, 1 млн. — дефіцитом народжень, 2,6 млн. — надлишковою смертністю. Більш того, на всій розширеній післявоєнній території України чисельність населення зменшилась з 41,2 млн. у 1939 р. до 35,7 млн. у 1949 році, а за даними перепису 1959 року становила лише 41,9 млн. осіб, тобто перебувала ледве на рівні 20-річної давності. Наслідки численних порушень населення, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною, німецькою окупацією та радянськими репресіями, призвели до сукупних втрат в 13,8 млн. осіб, включаючи від'ємне сальдо міграції у розмірі 2,3 млн., дефіцит народжень — 4,1 млн. та втрати внаслідок надвисокої смертності — 7,4 млн. осіб. В цілому, результати наших досліджень підтверджують попередні оцінки, проте вони дали можливість вперше виділити специфічну роль окремих факторів — смертності, народжуваності та міграцій. Що стосується смертності, жодна інша європейська країна в двадцятому сторіччі не пережила таких криз, як Україна протягом такого короткого проміжку часу.

Рис 9. Оцінка щорічних змін в очікуванні тривалості життя населення України, 1926–1965 рр., за статтю

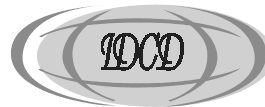
Джерело: розрахунки за даними дослідження.

Найгіршою з них став голодомор 1933 року, який призвів до скорочення очікуваної тривалості життя до 11 років у жінок і дещо вище, ніж 7 років, у чоловіків. Проте наслідки Великої Вітчизняної війни були ще гіршими: тривалість життя зменшилась не так значно (мінімум 21 рік для жінок і 14 років для чоловіків), однак залишалась на цих низьких рівнях протягом чотирьох років. Рисунок 9 показує тенденції тривалості життя з середини 1920-х років до середини 1960-х років. Виключний вплив двох основних криз середини сторіччя дуже чітко видно.

Джерела

1. Adamets, Serguei, Alain Blum and Serguei Zakharov. 1994. Disparites et variabilite des catastrophes demographiques en URSS. Paris: INED. (Dossiers et Recherches no. 42).
2. Adamets, Serguei and Vladimir Shkolnikov. 1995. О довоенных таблицах смертности СССР [About pre-war life tables]. Moscow; Institute for economic forecasts, Centre for Population and Human Ecology, (Paper presented at the Conference on Population of the USSR in the 1920s-1930s in light of newly classified documentary evidence, Toronto, January 1995).
3. Andreev, Evgueny M., Leonid E. Darskij and Tatiana L. Khar'kova. 1992. "L'histoire de la population de l'URSS 1920–1959", Annales de demographie historique: 61–150.
4. Андреев А.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Демографическая история России: 1927–1957. — М.: Информатика, 1998. — 187 с.
5. Блум А. Потери населения СССР: 1917–1991. — Париж: Плон, 1994.
6. Maksudov, Serguei. 1989. Gjnthb yfctktybz CCCP [Demographic losses of the Soviet Union], Benson (Vermont): Chalidze.

7. *Mesle, France and Jacques Vallin*. Forthcoming. Mortalite et causes de deces en Ukraine au XXe siecle. Paris: INED (with contributions by Vladimir Shkolnikov, Serguei Adamets and Serhii Pyrozhhkov).
8. *Новоселский С.А., Паевский В.В.* Смертность и продолжительность жизни населения СССР: 1926–1927. Таблицы смертности. — Москва и Ленинград, 1930 .
9. *Pyrozhhkov, Serhii I.*, 1996. “Les pertes demographiques en Ukraine dans les annees 1930 et 1940”, *Population* 51 (4–5): 1032–1040.
10. *Pitkanen, Kari J.* 1993. Deprivation and Disease. Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860s. Helsinki: Hakapaino.
11. *Полан П.М.* Жертвы двух диктатур. — М., “РОССПЕН”, 1996.— 896 с.
12. *Российская Академия Наук.* Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М.: Наука, 1992.
13. *Schechtman, Joseph B.* 1946. European Population Transfers 1939–1945. New York, Oxford: University Press.
14. *SGF (Statistique generale de la France).* 1907. Statistique internationale du mouvement de la population d’apres les registres d’etat civil. Resume retrospectif depuis l’origine des statistiques de l’etat civil jusqu’en 1905. Paris: Imprimerie nationale.
15. *Цаплин В.В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. — 1989. — №4. — С. 175–181.
16. *TsSU*, 1962. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, СССР. [Results of the 1959 General Population Census, USSR 1973]. Moscow: Tsentralnoye Statisticheskoye Upravleniye.
17. *Zemskov, Victor N.* 1990. “Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) [Deportees, according to documents from NKVD-MVD of the USSR]”, Социологические исследования [Sociological Studies] (11): 3–17.
18. *Земсков В.Н.* Гулаг // Социологические исследования. — 1991. — №6. — С. 10–27.
19. *Земсков В.Н.* Гулаг // Социологические исследования. — 1991. — №7. — С. 3–16.
20. *Жиромская В.Б., Киселев И.М., Поляков Ю.А.* Полвека под грифом “секретно”, Всесоюзная перепись 1937 года. — М.: Наука, 1996.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

*С.В. Ничипоренко,
головний економіст Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Сім'я завжди була і залишається важливою життєвою цінністю, вона забезпечує відтворення та продовження роду, є осередком виховання особистості, формування громадянської та національної самосвідомості людини. За період кризової економічної та політичної ситуації в Україні сім'я зазнала серйозних матеріальних і морально-психологічних труднощів. Проблеми трансформаційного періоду в українському суспільстві відбилися на соціально-економічному становищі й умовах життя всіх категорій сімей.

Вирішення проблем сімей у сфері освіти, професійної підготовки, продуктивної зайнятості, охорони здоров'я, соціального захисту є важливою умовою успішної реалізації здійснюваних в Україні політичних та економічних реформ, оптимізації процесів відтворення населення, виховання здорового покоління майбутніх громадян.

Тому політика держави, спрямована на поліпшення становища сімей, є цілісною системою заходів економічного, правового, демографічного, соціального, освітнього та організаційного характеру. Вона базується на визнанні пріоритетів сім'ї як найважливішої складової частини в житті цивілізованого демократичного суспільства, її ролі у гуманістичному вихованні підростаючих поколінь, досягненні стабільності та прогресу Української держави. Така політика має охоплювати всі сторони суспільного буття родини. Важливе місце тут належить заходам морально-виховного впливу, покликаним формувати демографічну свідомість. Для нормального відтворення населення важливо, коли й за яких умов формується родина, наскільки вона стабільна, якою мірою забезпечується в ній поновлення поколінь.

Сприяння сім'ї у виконанні її соціальних функцій, її всляке зміцнення є найважливішими соціальними задачами.

Для розробки ефективної демографічної політики необхідно досліджувати закономірності розвитку сім'ї, суперечності, що виникають, правильно оцінювати його перспективи. Отже, цілком зрозумілим є постійний інтерес до дослідження різних сторін життєдіяльності сім'ї, і зокрема в соціально-демографічних дослідженнях.

Метою даної роботи є виявлення актуальних проблем сімей в Україні, аналіз показників шлюбності та розлучуваності, розробка шляхів підтримки сімей (зокрема, молодих), формування пропозицій щодо регулювання сімейної політики.

Грунтовними є наукові праці з цих питань таких українських фахівців, як О.М. Балакірева, Л.В. Чуйко, О.В. Макарова, Н.М. Комарова, М.Ф. Головатий, М.П. Перепелиця, О.О. Яременко та інші, що базуються на науково-практичних дослідженнях.

Фундаментальні дослідження проблем сім'ї здійснюють Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український інститут соціальних досліджень, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Інститут проблем виховання АПН України, Інститут економіки НАН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України та інші наукові заклади.

Слід також відзначити розробки російських вчених з даної тематики, особливо таких, як Н.М. Римашевська, М.С. Мацковський, А.І. Антонов, С.А. Сорокін, Г.В. Саєнко, Г.Г. Сілласте, А.Г. Харчев та ін.

При демографічному вивченні сім'ї можна виділити такі аспекти: по-перше, роль сім'ї як соціального осередку відтворення поколінь, у життєдіяльності якої перехресуються і можуть бути простежені соціальні фактори, що впливають на процес народжуваності і його компоненти — засвоєння соціальних норм, формування потреб і відповідних їм настанов, репродуктивна поведінка; по-друге, демографія вивчає розвиток та формування сім'ї як складову демографічних процесів на рівні населення в цілому — вплив життя в сім'ї, складу і типу сім'ї на народжуваність, на рівень смертності; процеси утворення і розпаду сімей як важливі елементи відтворення населення, а також взаємозалежність демографічних подій на рівні сім'ї стосовно народжуваності; по-третє, демографія вивчає власне сам процес утворення і розвитку сімей, з одного боку, як самостійний демографічний феномен, з іншого — як результат сукупного впливу усіх взаємодіючих демографічних процесів [1].

Серед проблем соціогуманітарного виміру, викликаних суспільною модернізацією в Україні, слід назвати, насамперед, гостру демографічну кризу. Зменшення народжуваності до рівня нижче необхідного для простого заміщення поколінь, постаріння населення, нестабільність шлюбів, збільшення позашлюбної народжуваності та кількості неповних сімей — такі реалії нинішньої України.

Найважчими для вирішення у кризовій ситуації стали економічні проблеми, саме вони є найбільш насущними, повсякденними для більшості населення. Загальне погіршення економічного становища призвело до різкого зростання чисельності населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму.

Нині навіть обом працюючим батькам не завжди вдається забезпечити дітям більш-менш належний рівень життя. За даними Обстеження умов життя домогосподарств, рівень бідності сімей з дітьми набагато перевищує рівень бідності домогосподарств без дітей. Так, рівень бідності сімей без дітей, де всі особи працездатного віку, з 1999 по 2003 рік знизився в 2,2 раза (з 16,5% до 7,4%). Рівень бідності сімей з дітьми, навпаки, зростає, причому, чим більше в сім'ї дітей, тим вона є біднішою (табл. 1). Так само спостерігається і зростання рівня злиденності серед сімей з дітьми (табл. 2). Тому в зв'язку з тим, що особливо потерпають від бідності багатодітні сім'ї, пріоритетним напрямом соціальної політики має бути підтримка саме цієї категорії сімей.

З початку 1990-х років відбувся перехід від найбільш поширеної дводітної моделі сім'ї до одnodітної (рис. 1). За умов невпевненості й невизначених соціально-політичних та економічних перспектив спостерігається відмова сімей від другої та третьої дитини, терміни їх народження відкладаються до кращих часів, через що зростає частка бездітних та одnodітних сімей, що ще більше погіршує демографічні перспективи країни.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Таблиця 1

Рівень бідності за різними типами домогосподарств України, %

Тип домогосподарства	1999	2000	2001	2002	2003
Домогосподарства з дітьми	33,9	31,9	33,4	34,4	33,1
Домогосподарства без дітей	17,8	17,8	17,8	16,9	18,4
Домогосподарства з дітьми:					
з 1 дитиною	29,1	25,4	26,5	25,8	24,1
з 2 дітьми	35,8	35,9	37,7	39,9	40,7
з 3 та більше	54,5	54,1	59,6	64,3	63,5
з дітьми до 3 років	44,1	35,2	43,8	40,3	40,4
де всі дорослі працюють	31,3	25,7	27,5	27,4	25,0
де є непрацюючі дорослі	37,9	36,6	38,2	40,2	39,4
Домогосподарства без дітей:					
всі працездатного віку	16,5	14,8	13,5	14,2	7,4
де є хоча б один безробітний	29,5	27,9	27,0	26,2	17,8
Україна	27,8	26,4	27,2	27,2	26,6

* За даними Обстеження умов життя домогосподарств.

Таблиця 2

Рівень злиденності за різними типами домогосподарств України, %

Тип домогосподарства	1999	2000	2001	2002	2003
Домогосподарства з дітьми	18,5	17,7	19,7	18,6	18,1
Домогосподарства без дітей	7,8	8,0	7,8	6,8	8,1
Домогосподарства з дітьми:					
з 1 дитиною	14,9	12,8	14,5	12,4	11,6
з 2 дітьми	18,5	19,5	21,8	21,8	22,8
з 3 та більше	41,0	39,2	43,9	43,9	43,2
з дітьми до 3 років	26,2	20,4	24,2	24,2	23,2
де всі дорослі працюють	16,9	14,7	14,4	14,4	12,2
де є непрацюючі дорослі	21,5	20,6	22,1	22,1	22,7
Домогосподарства без дітей:					
всі працездатного віку	7,7	7,1	6,3	6,3	3,4
де є хоча б один безробітний	17,0	14,0	13,5	13,5	6,8
Україна	14,4	13,9	13,7	13,7	13,7

* За даними Обстеження умов життя домогосподарств.

У сімейному складі населення України переважають прості (нуклеарні) сім'ї, їх розподіл за кількістю членів визначається переважно наявністю чи відсутністю дітей та їх кількістю. Ситуація станом на 2001 р. свідчить про посилення тенденцій збільшення частки шлюбних пар без дітей, з однією дитиною та нереалізовані орієнтації на дводітну сім'ю, особливо у містах (табл.3) [11].

Таблиця 3

Середня величина сімейних домогосподарств в Україні за даними переписів населення

	Середня кількість осіб, які проживають спільно						
	1959	1970	1979	1989	2001		2001 у % до 1989 р.
					без домогоспо- дарств з 1 особи	включа- ючи домогос- подарства з 1 особи	
Міські поселення та сільська місцевість	3,5	3,4	3,3	3,2	3,2	2,6	100,0
<i>У тому числі:</i>							
міські поселення та сільська місцевість	3,4	3,3	3,2	3,2	3,1	2,6	96,9
сільська місцевість	3,7	3,6	3,6	3,3	3,4	2,8	103,0
село у % до міста	108,8	109,1	103,1	103,1	109,7	107,7	X

У 1989–1999 рр. чисельність народжених скорочувалася щорічно більш ніж на 20 тисяч. У 2001 р. сумарний коефіцієнт народжуваності набув значення 1,07, що означає наближення показника до мінімально допустимого рівня. Лише у 2002 р., вперше після 1986 року, спостерігалось зростання чисельності народжених.

Основними причинами зниження народжуваності є падіння рівня життя, багаторазове подорожчання товарів дитячого асортименту — від продуктів до одягу, книжок та іграшок, зростання оплати виховання дітей в дошкільних та позашкільних закладах, впровадження плати за навчання в школах, погіршення репродуктивного здоров'я, соціальні хвороби, серед яких особливо актуальна зараз епідемія ВІЛ/СНІДу. Крім того, на сьогоднішній день гостро стоїть проблема медичного забезпечення (зокрема, дітей).

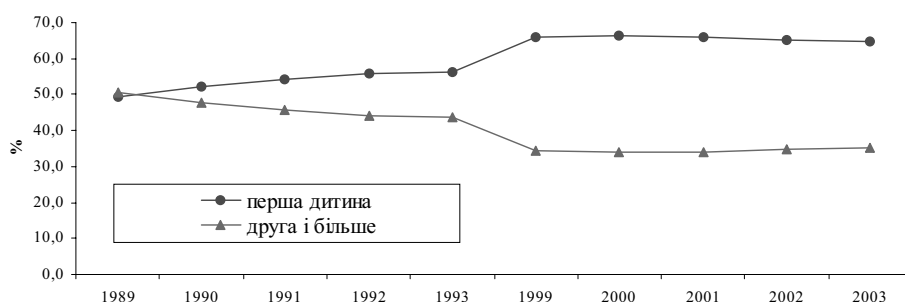

Рис. 1. Розподіл народжених за порядком народження в Україні

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Таке соціально-економічне становище переважної частини населення не могло не вплинути на шлюбно-сімейну динаміку.

З 90-х років ХХ століття (що збігається з початком глибокої економічної кризи) в Україні спостерігається тенденція падіння шлюбності. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., питома вага одружених чоловіків у віці 15 років і більше порівняно з 1989 р. зменшилась на 8,2 пунктів, а жінок — на 5,6 пунктів.

У 2002 р. було зареєстровано 317,2 тис. шлюбів, що в півтора рази менше порівняно з 1989 р. (489,3 тис.). За період з 1989 р. по 2002 р. по всіх регіонах України кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 населення значно зменшилась. Особливо інтенсивним було скорочення в АР Крим, у Сумській, Луганській, Кіровоградській, Донецькій, Запорізькій областях. Водночас низькі показники шлюбності спостерігаються у промислових районах з порівняно високою часткою молоді (Донецькій, Луганській, Кіровоградській областях). Найвищі загальні показники шлюбності (за даними 2002 р.) були у м. Севастополі (8,7‰), м. Києві (7,3‰), в Чернівецькій (7,2‰) та Миколаївській (7,0‰) областях.

Найменший темп скорочення показників шлюбності спостерігався в західному регіоні, зокрема в Рівненській, Львівській, Тернопільській та Івано—Франківській областях. Така ситуація зумовлена шлюбно-сімейними традиціями, завдяки яким та з огляду на поширення церковного обряду вінчання в західних областях рівень показників шлюбності значно вищий від середнього значення по Україні, а рівень розлучуваності — значно нижчий. Тому шлюби і сім'ї у західному регіоні України значно міцніші.

У 2003 році намітилася тенденція збільшення кількості зареєстрованих шлюбів. Протягом року було зареєстровано 371 тис. шлюбів, це майже в 1,2 раза більше, ніж у 2002 р. (317,2 тис.), хоча в 1,3 раза менше порівняно з 1989 р. (489,3 тис.). Зростання шлюбності спостерігалось в усіх регіонах без винятку, особливо в Київській області (порівняно з 2002 р. шлюбність збільшилась на 24,7%), м. Києві (на 22,6%), Запорізькій області (на 20,6%). В більшості це пов'язано з тим, що у шлюбний вік вступають контингенти народжених у 1983—1986 рр., коли спостерігалось підвищення народжуваності у зв'язку із заходами щодо посилення допомоги сім'ям.

У січні—липні 2004 р. порівняно з відповідним періодом минулого року зареєстровано зменшення кількості шлюбів — на 12,9% (з 148,3 тис. до 129,2 тис.), інтенсивність вступу до шлюбу становила 4,7 випадків на 1000 жителів (табл. 2). Кількість розлучень за цей період скоротилась на 1,3% (з 99,2 тис. до 97,9 тис.), інтенсивність розлучень дорівнювала 3,5‰.

Несприятлива загальна шлюбно-сімейна ситуація пов'язана з матеріальною невлаштованістю молоді, низьким рівнем життя, житловими проблемами тощо. Тому значна частина пар, які живуть разом, не реєструють шлюб. Поширюються так звані консенсуальні шлюби (шлюби за згодою, за домовленістю, але без реєстрації). Це відбувається також в умовах радикальної переоцінки цінностей, змін у ставленні молоді до шлюбу та сім'ї.

Через зниження показників щодо укладених шлюбів і поширення незареєстрованих шлюбів збільшується кількість дітей, народжених поза шлюбом. У 1989—2001 роках цей показник збільшився на 66,7% і склав 18%.

Під час Всеукраїнського перепису населення 2001 р. вперше було визначено кількість осіб, які перебували у незареєстрованих в органах РАГС шлюбах. У цілому по Україні, за даними Всеукраїнського перепису, в незареєстрованому шлюбі перебували 7% усіх одружених чоловіків та понад 7% заміжніх жінок. Найбільш поширеною є така тенденція серед молоді, вона характеризується сучасними трансформаціями в суспільстві за умов радикальної переоцінки цінностей. Тому найвищий відсоток таких шлюбів у чоловіків і

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

жінок у віці 15–19 років, що відповідно становить у чоловіків – понад 25%, у жінок – 19,2%; у віковій групі 20–24 роки серед чоловіків – понад 12%, серед жінок – 10% [7]. У старших вікових групах відсоток таких шлюбів значно менший.

Україна характеризується також високими показниками рівня розлучуваності. Стабільність шлюбу залежить від низки чинників, зокрема таких, як вік одруження, термін знайомства до шлюбу, соціальний статус та ін.

Причини, що викликають дисфункцію сімейних відносин, дуже різноманітні: економічні, психолого-етичні, медичні та інші.

Основними причинами сімейних сварок у молодих сім'ях, які ведуть до розлучень, за свідченнями самих розлучених, є: зрада, ревності, погані житлові умови, пристрасть до алкоголю, наркотиків одного із членів родини, різне розуміння щодо розподілу домашніх справ, втручання батьків у сімейні стосунки, безвідповідальне ставлення до виконання подружніх обов'язків, хвороби, різні підходи до виховання дитини тощо.

У 2002 р. було зареєстровано 183,5 тис. розлучень, середня кількість розлучень на 1000 жителів порівняно з 1989 р. майже не змінилася: в 2002 р. вона становила 3,8, а в 1989 р. – 3,7. У 2003 р. знову спостерігається зменшення кількості розлучень – 117,2 тис. по Україні, що на 9% менше, ніж в 1989 р. (193,7 тис.). Специфічною особливістю розлучуваності останніх років можна назвати зростання темпу розлучень у сільській місцевості.

Таблиця 4

Кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень за січень–липень

(на 1000 осіб)

	Зареєстровано шлюбів		Зареєстровано розлучень	
	2004 р.	2003 р.	2004 р.	2003 р.
Україна	4,7	5,3	3,5	3,6
АР Крим	4,1	4,5	3,8	3,8
Вінницька	4,6	5,5	3,4	3,5
Волинська	5,2	6,0	2,8	2,8
Дніпропетровська	4,4	5,0	4,0	3,9
Донецька	4,3	4,7	3,6	3,5
Житомирська	4,8	5,6	3,9	3,5
Закарпатська	5,5	6,4	2,3	2,0
Запорізька	4,2	5,0	3,8	4,0
Івано-Франківська	5,7	6,3	3,1	3,1
Київська	5,2	5,8	3,5	3,6
Кіровоградська	3,9	4,6	4,0	4,0
Луганська	4,3	4,8	4,0	4,0
Львівська	5,2	5,9	2,6	2,5
Миколаївська	4,2	5,0	3,9	4,3
Одеська	4,5	5,0	3,5	3,4
Полтавська	4,0	4,8	3,6	3,5
Рівненська	5,3	6,1	2,5	2,7
Сумська	4,0	4,8	3,4	3,6
Тернопільська	5,5	6,3	2,8	2,9
Харківська	4,6	5,4	3,8	3,9
Херсонська	3,9	4,8	3,7	3,9
Хмельницька	5,1	6,0	3,6	3,6
Черкаська	4,1	4,9	4,0	4,2
Чернівецька	5,4	6,1	3,3	3,7
Чернігівська	4,0	4,8	3,3	3,5
м. Київ	5,8	6,2	3,8	4,0

Джерело: Дані Міністерства праці та соціальної політики України.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Крім того, в 2001 році порівняно з 1989 р. значно зріс коефіцієнт нестабільності шлюбів (характеризується відношенням кількості зареєстрованих розлучень до кількості зареєстрованих шлюбів). У 1989 р. він становив 0,396, а в 2001 р. — 0,586 по Україні. Особливо помітне таке зростання в Сумській (в 1989 р. — 0,343, а в 2001 р. — 0,644), Кіровоградській (відповідно зріс з 0,387 до 0,680) та Черкаській (0,364 та 0,650) областях. З 2002 р. коефіцієнт нестабільності шлюбів почав поступово зменшуватися і в 2002 р. він уже становив 0,579, а в 2003 р. зменшився до 0,478.

Поряд з цим у 2002 р. у західному регіоні спостерігається й найбільший темп зростання показників розлучуваності, особливо в Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Найменший темп зростання показників розлучень за 14 років в АР Крим, м. Києві, Одеській та Донецькій областях. Найбільша кількість розлучень на 1000 населення за 2002 р. спостерігається у м. Севастополі (5,3‰), Миколаївській (4,5‰) та Луганській (4,4‰) областях. Найменше зареєстровано розлучень у Закарпатській (2,1‰), Тернопільській, Волинській (2,7‰) та Львівській (2,8‰) областях.

Новоутворені пари, передбачаючи високу ймовірність розлучення, домовляються на перших порах не мати дітей. Україна з її традиціями ранньої шлюбності особливо потерпає через це. Якщо в 1960 р. на 100 укладених шлюбів припадало 11 розлучень, а в 1980 р. — 39, то в 2002 р. — уже 58. Крім того, 2/3 всіх розлучень припадає на вік до 30 років.

Насторожує той факт, що продовжується тенденція розірвання шлюбів, які проіснували менше 10 років, у 2003 р. понад половину — 52% розлучень припадає саме на цей період шлюбності (92207 розлучень). Найбільша кількість розлучень спостерігається у шлюбах, які проіснували 5–9 років — 46271 одиниця, що становить 26,1% до загальної кількості розлучень. Такі розлучення мають особливо негативні наслідки, що впливають на процес відтворення населення.

Держава через систему нормативно-правових актів підтримує молоді сім'ї, признаючи і виплачуючи їм допомоги. Підтримка молодих сімей в Україні здійснюється шляхом надання сім'ям з низьким доходом допомоги відповідно до Законів України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" і "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям", безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг і субсидій у грошовій формі на придбання зрідженого газу, рідкого і твердого палива та ін. Такі види соціальної допомоги одержують близько 5 млн. незаможних родин. Поряд з податковими пільгами надається допомога молодим матерям по вагітності і пологах, одноразова допомога при народженні дитини, виплачується щомісячна допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років. Для поліпшення демографічної ситуації в країні, зокрема підвищення рівня народжуваності, з 1 квітня 2005 р. одноразову допомогу при народженні дитини підвищено до 8497 грн. (у 2004 р. така допомога становила 360 грн.), що, за прогнозними оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, призведе до збільшення загальної кількості народжених дітей у 2006 р. порівняно з 2004 р. приблизно на 9,3%. Але поряд з позитивними зрушеннями це викличе дефіцит Фонду соціального страхування, тому такі зміни в законодавстві потребують глибокого переосмислення та доопрацювання.

Висновки. Таким чином, поряд з тим, що порівняно з попередніми роками спостерігається покращення деяких демографічних показників, зокрема підвищення показників шлюбності і зниження розлучуваності, залишається проблема постаріння населення, що відбувається через відкладання молоддю шлюбів та зниження народжуваності в сім'ях. Крім того, поширюються нові форми шлюбно-сімейних відносин — консенсуальні шлюби. Навіть у західних областях, де склалися міцні національні традиції у ставленні до сім'ї, спостерігається високий темп зростання розлучуваності, що приводять до змін устале-

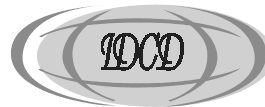
них норм, цінностей та зразків поведінки в сфері шлюбно-сімейних відносин. Тому держава повинна всіляко підтримувати та заохочувати сім'ї. Сучасна профілактична діяльність державних органів і суспільних установ здатна значною мірою згладити дію соціальних факторів, що формують сімейне неблагополуччя.

Основними цілями політики щодо сім'ї мають бути: зменшення розшарування за рівнем доходів окремих груп населення, підвищення загальної культури населення, забезпечення ефективності соціального захисту для багатодітних та неповних сімей, профілактичні заходи з проблем ВІЛ/СНІДу. Досягнення поставлених цілей можливе за економічного підйому в країні, коли більше коштів можна було б спрямувати на вирішення проблем молодих сімей.

Серед заходів щодо реалізації такої політики можна виділити: удосконалення системи соціального контролю і соціальної допомоги сім'ям з боку місцевих органів влади, розвиток і закріплення сімейних традицій, ритуалів і обрядів, розширення випуску спеціальної літератури з сімейної тематики, а також створення широкої мережі консультування з питань сімейно-шлюбних відносин.

Джерела

1. Волков А.Г. Семья — объект демографии. — М.: Мысль, 1986. — 271 с.
2. Дьяченко В.М. Реализация программ материальной поддержки молодежи — составная часть социальной политики Украины. // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — 2003. — №4. — С. 7—11.
3. Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 21.11.92 р. №2811—XII
4. Закон України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” від 01.06.2000 р. № 1768—III.
5. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 23.03.00 р. №1613—III.
6. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні: (регіон. аспект) /Укр. ін-т соц. досл., Укр. центр політ.менедж. — К., 2001. — 242 с.
7. Склад населення України за шлюбним станом. — К.: Держкомстат України, 2003. — 216 с.
8. Тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року “Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку”. — К., 2003.
9. Населення України — 2002. Щорічна аналітична доповідь. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. — 376 с.
10. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки. За ред. Академіка НАН України С.І. Пирожкова. — Київ, ІВЦ. Державний комітет статистики України, 2003. — С. 231.
11. Перший всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти/ Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осауленко О.Г. та ін.; Наук. Ред.: акад. Кураса І.Ф., акад. Пирожкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. — К., ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

*М.І. Омелянець,
доктор медичних наук, професор,
Науковий центр радіаційної медицини
Академії медичних наук України*

*Н.Ф. Дубова,
кандидат медичних наук,
старший науковий співробітник НЦРМ АМН України*

*Н.В. Гунько,
кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник НЦРМ АМН України*

Вступ

Початок ХХІ сторіччя увійде в історію як кризовий період соціально-демографічного розвитку України, однією з ознак якого є поступове вимирання нації. З 1993 по 2003 рік чисельність жителів країни зменшилася на 4,8 млн. осіб [1–2], і цей процес триває. За оцінками ООН, Україна є однією з найбільш несприятливих у демографічному відношенні країн світу. Щорічна втрата населення (з урахуванням еміграції) становила понад 400 тис. осіб. У країні сформувалася і поглиблюється демографічна криза [3]. Певний внесок у зростання рівня демографічних втрат вносять негативні наслідки Чорнобильської катастрофи 1986 р. (ЧК).

Попри значну увагу вчених до “чорнобильської” проблематики, оцінка втрат населення внаслідок великомасштабної радіаційної аварії ще не стала предметом спеціального дослідження. У зв’язку з наявністю несприятливих тенденцій в медико-демографічній ситуації на радіоактивно забруднених територіях (РЗТ) назріла потреба у з’ясуванні демографічної “ціни” наслідків ЧК, які не обмежуються суто радіобіологічною значимістю. Значних втрат зазнає весь соціальний організм країни, потенціал його здоров’я, освітньо-інтелектуальні, трудові та економічні можливості. Отже, вкрай необхідні пошуки основних чинників формування цих наслідків та напрацювання заходів щодо усунення їх негативної дії. Це має стати підґрунтям для розробки і реалізації заходів щодо реабілітації

територій України, які постраждали внаслідок ЧК. Вони також повинні базуватися на результатах визначення та кількісної оцінки регіональних демографічних втрат, просторової диференціації ступеня депопуляції, внеску окремих чинників (у тому числі радіації і соціально-економічних) у загальну величину демографічних втрат. Такі дослідження є надзвичайно актуальними в соціальному плані і мають народногосподарську значущість як джерело рекомендацій щодо посилення демополітичного впливу на існуючу демографічну ситуацію в країні.

Деякі методичні питання оцінки демографічних втрат

В останні двадцять років унаслідок дії багатьох негативних факторів в Україні відбулася трансформація в динаміці населення — від його приросту до втрат. РЗТ України також переживають затяжну медико-демографічну кризу. Підтвердженням цього є неухильне падіння народжуваності, різке збільшення повікової смертності, скорочення середньої тривалості життя, несприятливі зміни в структурі причин смерті і прогресуюче погіршення стану здоров'я людей, про що свідчить ріст захворюваності та інвалідизації [4—7]. З огляду на наявну демографічну ситуацію на РЗТ, нами виконано дослідження, метою якого було кількісне визначення не лише прямих, а й непрямих втрат населення через відкладені і нереалізовані дітонародження, передчасну смертність, деформації у віковій структурі та зниження життєвого потенціалу. У даній роботі розглянуто тільки втрати населення внаслідок депопуляції, що, згідно з нашими даними, становлять понад 75 % від загальних демографічних втрат.

Об'єктом вивчення було населення найбільш радіоактивно забруднених областей України (Житомирської, Київської) і районів (Лугинського, Народицького, Овруцького, Іванківського, Поліського) у порівнянні з незабрудненими Полтавською областю та її Лохвицьким районом, а також країною загалом. Інформаційною основою дослідження стали дані статистичного обліку загальних підсумків природного руху населення і матеріали публікацій Державного комітету статистики України.

У рамках досліджуваних територій рівні реальних і гіпотетичних демографічних втрат визначалися за період 1986 — 2001 рр. Базовим для порівняння було взято 1979 р. — рік доаварійного періоду з умовно сприятливими демографічними показниками, рік перепису населення. Природне скорочення населення за рахунок перевищення абсолютного числа смертей над кількістю народжень за визначений період часу становить реальні (депопуляційні) втрати населення. Для виміру гіпотетичних втрат населення використовували балансовий метод. Втрати досліджуваного населення у 1986—2001 роках обчислювали за допомогою порівняння балансових рівнянь реальної та гіпотетичної динаміки населення. Беручи абсолютні числа народжених та померлих у 1979 р. за “норму”, послідовно знаходили різниці між значеннями базового року та кожним роком із вищезазначеного періоду з відповідним знаком. Їх сума давала нам гіпотетичну величину дефіциту народжень і надлишку смертей в післяаварійний період порівняно з доаварійним 1979 р. У даному варіанті обчислення базою для порівняння вибрано незмінні абсолютні показники народжень та смертей у 1979 р. Оскільки такий спосіб не враховує вплив структурного фактора (статеві-вікової структури населення), то обчислення цим методом дає дещо завищені розміри втрат населення, зокрема дефіциту народжень.

Одночасно із розрахунками абсолютних значень втрат населення на досліджуваних територіях розраховували також їх відносні величини, зокрема інтенсивності втрат ненародженими і надлишків померлих у 1986—2001 рр. порівняно з 1979 р. Їх обчислювали як відношення розрахункових рівнів до середньорічної чисельності населення за відпо-

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

відний період. Умовно ці показники мають назви загального і повікових коефіцієнтів щодо втрат ненародженими та передчасно померлими. Для поглибленої оцінки відтворення населення на досліджуваних територіях було розраховано спеціальний показник втрат ненародженими — відношення числа ненароджених до середньорічної чисельності жінок фертильного віку (на 1000 відповідного контингенту, ‰), що дає уявлення про інтенсивність спаду генеративної активності населення [8].

Припущення про незмінність режиму відтворення населення є умовним. Запропонований метод не гарантує абсолютну точність отриманих результатів. Тому він може дати лише наближене уявлення про розміри нинішніх втрат населення. Повне визначення демографічних втрат повинно враховувати також і міграцію населення. Роботи щодо збору інформації стосовно міграційної компоненти демографічних втрат виконано, після завершення розрахунків планується представлення результатів у подальших публікаціях.

У складі демографічних втрат нами визначені: прямі (валові, бруто-втрати), чисті (нетто-втрати), повні втрати населення. Прямі втрати населення (величина природного зменшення за період, що розглядається) є фактично різницею між абсолютними показниками народжуваності і смертності. Для того, щоб обчислити втрати населення внаслідок ЧК, тобто чисті втрати було зроблено гіпотетичну поправку на природну смертність та народжуваність і розраховано надлишок смертей і дефіцит народжень. Останній у сукупності з прямими втратами формує повні демографічні втрати. В дослідженні застосовано демографічні та математико-статистичні методи з використанням прикладних програмних пакетів (Microsoft Access, Microsoft Excel, Statgraphics).

Основна частина

Характеризуючи динаміку природного приросту населення, слід зазначити, що депопуляція в Україні, тобто скорочення чисельності населення за рахунок перевищення числа померлих над кількістю народжених, почалася з сільської місцевості у 1979 р., а з 1991 р. вона “переборола” приріст городян і вийшла на загальнонаціональний рівень. З 1992 р. розпочалося природне зменшення міського населення, що не стало епізодичною “демографічною хвилею”, а набуло стійкого характеру. Нинішнього “розмаху” депопуляція сягнула за відносно короткий період часу. Впродовж 1979–2003 рр. динаміка загальних коефіцієнтів природного приросту населення України характеризувалася постійною тенденцією до зменшення їхнього рівня.

Незначні коливання показників у бік підвищення спостерігалися лише у 1982–1983 і 1986 рр. У першому випадку підвищення загального коефіцієнта природного приросту було наслідком виключно підвищення рівня народжуваності населення, а в другому — стало результатом комплексного впливу підвищення рівня народжуваності і зниження показника смертності населення. З 1987 р. спад загального коефіцієнта природного приросту населення України більше “не переривався” і дотепер має депопуляційний характер.

Схожі тенденції в динаміці загального коефіцієнта природного приросту спостерігалися і у населенні досліджуваних областей з тією відмінністю, що природний убуток у них сформувався на рік раніше, ніж у цілому по країні (рис. 1).

У 1979 р. загальний коефіцієнт природного приросту в областях, що внаслідок ЧК стали радіоактивно забрудненими, був 2,9 ‰ у Київській області і 3,4 ‰ у Житомирській області (Полтавська область уже мала негативне значення показника (- 0,2 ‰). У 1989 р. порівняно з 1979 р. його рівень у міських поселеннях скоротився в середньому в 1,4 раза, а в сільських — збільшився у 3,4 (Київська область) — 6,0 (Житомирська область) разів, тобто зменшення останнього відбувалося інтенсивніше. Природний убуток населення

радіоактивно забруднених областей зріс за 12 років з 0,4–1,5 тис. осіб у 1990 р. до 11,9–17,1 тис. осіб у 2001 р., тобто в 11,4 (Київська область) – 30,0 (Житомирська область) разів.

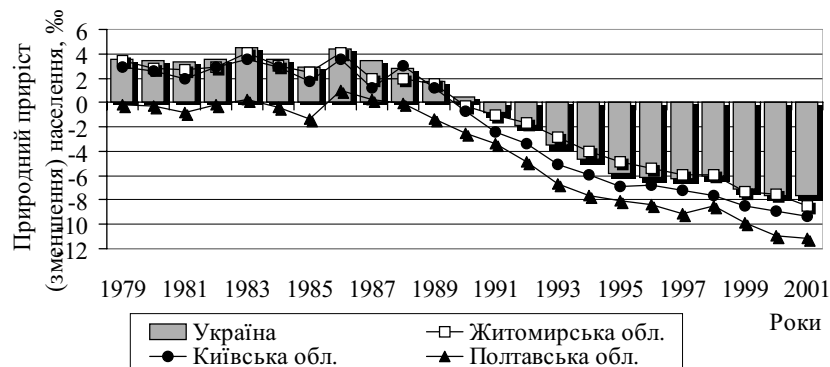

Рис. 1. Природний приріст (зменшення) населення досліджуваних територій у 1979–2001 рр., ‰

У більшості радіоактивно забруднених районів природний убуток реєструвався ще до Чорнобильської катастрофи (рис. 2) за рахунок сільських жителів. Найбільш відчутний спад показника розпочався з 1990 р. За 1990–2001 рр. інтенсивність депопуляційних процесів у досліджуваних районах збільшилася від 1,7 (Іванківський район) до 5,5 (Лугинський, Поліський райони) разів.

Результати розрахунків свідчать, що впродовж 1986–2001 рр. внаслідок депопуляції втрачено у Житомирській області 65,6 тис. осіб, у Київській області – 120,4 тис. осіб. Цей убуток у сукупності відповідає чисельності жителів такого міста, як Біла Церква. Радіоактивно забруднені райони у сукупності за відповідний період втратили 19,6 тис. осіб свого населення (у радіоактивно незабрудненому районі – 8,5 тис. осіб). Найбільші депопуляційні втрати сформувалися у 1991–2001 рр., коли наслідки катастрофи за часом збіглися із соціально-економічною кризою у країні.

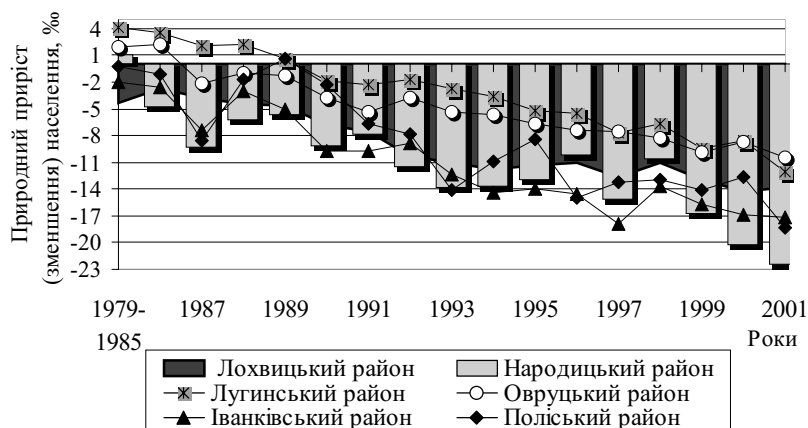

Рис. 2. Природне зменшення населення радіоактивно забруднених і контрольного районів у 1979–2001 рр., ‰

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Негативні демографічні наслідки ЧК більш відчутні у сільській місцевості. Приблизно 70 % загальноукраїнського убутку населення, тобто прямих депопуляційних втрат, становлять сільські жителі. Впродовж 1991–2001 рр. їхній внесок у природне зменшення населення радіоактивно забруднених районів зріс до 97 %.

Розрахунки гіпотетичних втрат свідчать, що чисті втрати населення досліджуваних територій виявилися більшими, ніж прямі (табл. 1; 2). Це означає, що основною компонентою депопуляційних втрат у післячорнобильський період стає дефіцит народжень (наслідок відкладених народжень або повної відмови від народжень).

Так, на РЗТ внесок величини дефіциту народжень у чисті втрати становить близько 66 % у областях і 77,2 % – в середньому по районах. У Полтавській області, навпаки, превалює надлишок смертей, що зумовлено особливостями вікового складу населення, а саме: наявністю старого населення, звуженим відтворенням, середнім рівнем очікуваної тривалості життя і високими темпами скорочення чисельності населення [3].

Таблиця 1

Втрати населення радіоактивно забруднених і контрольної областей у 1986–2001 рр.
(за умови незмінного числа народжень і смертей на рівні 1979 р.), тис. осіб

Демографічні втрати	Україна	Житомирська область	Київська область	Полтавська область
Прямі	- 2217,5	- 65,6	- 120,4	- 156,8
Чисті, у т. ч.:	- 5148,2	- 153,5	- 208,0	- 152,6
дефіцит народжень	- 2838,0	- 101,3	- 129,2	- 75,8
надлишок смертей	+ 2310,2	+ 52,2	+ 78,8	+ 76,8
Повні	- 5055,5	- 166,9	- 249,6	- 232,6

Таблиця 2

Втрати населення радіоактивно забруднених і контрольного районів у 1986–2001 рр.
(за умови незмінного числа народжень і смертей на рівні 1979 р.), тис. осіб

Демографічні втрати	Радіоактивно забруднені райони	Лохвицький район
Прямі	- 19,6	- 8,5
Чисті, у т. ч.:	- 27,2	- 4,9
дефіцит народжень	- 21,0	- 2,5
надлишок смертей	+ 6,2	+ 2,4
Повні	- 40,6	- 11,0

З'ясовано, що серед досліджуваних радіоактивно забруднених районів прямі втрати населення сформувалися винятково у сільській місцевості усіх районів (табл. 3). Основною складовою розрахункових втрат є дефіцит народжень. У Лохвицькому районі за період 1986–2001 рр. природне скорочення жителів спостерігалось як у міських, так і сільських поселеннях. Порівняно з радіоактивно забрудненими, в даному районі внесок дефіциту народжень і надлишку смертей у чисті втрати був приблизно однаковим.

Таблиця 3

Втрати сільського населення радіоактивно забруднених і контрольного районів у 1986–2001 рр. (за умови незмінного числа народжень і смертей на рівні 1979 р.), тис. осіб

Демографічні втрати	Радіоактивно забруднені райони	Лохвицький район
Прямі	- 20,8	- 6,8
Чисті, у т. ч.:	- 22,2	- 1,4
дефіцит народжень	- 18,0	- 0,8
надлишок смертей	+ 4,2	+ 0,6
Повні	- 38,8	- 7,6

Інтенсивність зниження народжень серед сільських жінок радіоактивно забруднених областей була значно вищою: тут не народилася приблизно 31 дитина на кожну жінку фертильного віку, що майже у 3,5 раза більше, ніж у містах. У Полтавській області не виявлено істотних диспропорцій у розподілі втрат за рахунок ненароджених у міських і сільських місцевостях.

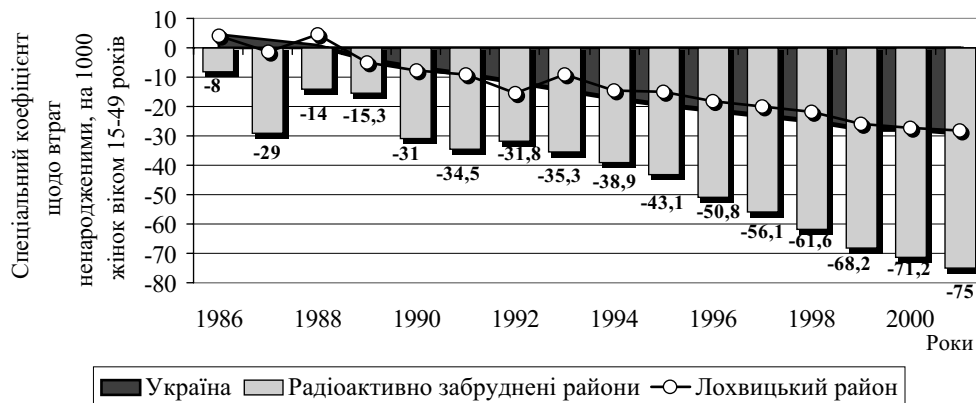

Рис. 3. Інтенсивність втрат ненародженими у населення радіоактивно забруднених і контрольного районів України у 1986–2001 рр., на 1000 жінок віком 15–49 років

Рівень втрат ненародженими на 1000 жінок фертильного віку з 8 осіб (1986 р.) зріс до 75 осіб (2001 р.), тобто у 9,4 раза і дорівнював за весь післяаварійний період 38,7 %. Формування інтенсивності втрат ненародженими у жінок у віці 15–49 років у контрольному районі було подібним до загальноукраїнського рівня, і їх величина за 1986–2001 рр. дорівнювала 12,8 %, що у 3 рази нижче рівня на РЗТ.

Аналіз розподілу гіпотетичних повікових втрат ненародженими серед жінок фертильного віку у 1986–2001 рр. порівняно з 1979 р. свідчить, що найбільший дефіцит народжень спостерігався у віковій групі 15–29 років. У середньому на кожну 1000 жінок цієї вікової групи населення досліджуваних територій “недоотримало” від 70 (Київська область) до 273 (Народицький район) немовлят (табл. 4).

Таблиця 4

Повікові коефіцієнти ненароджених дітей у жінок досліджуваних територій у 1986–2001 рр. у порівнянні з 1979 р., ‰

Території	Повікові коефіцієнти ненароджених дітей, на 1000 жінок відповідного віку:				
	15-24	25-29	30-34	35-39	40-49
Україна	- 27,2	- 30,9	- 7,2	- 2,9	- 0,5
Житомирська область	- 27,8	- 39,9	- 13,8	- 11,3	- 4,2
Київська область	- 34,6	- 35,0	- 8,7	- 5,0	- 2,3
Полтавська область	- 20,1	- 24,9	- 9,7	- 3,5	- 1,7
Лугинський район	- 65,8	- 50,2	- 36,1	- 13,8	- 10,2
Народицький район	- 153,3	- 119,2	- 119,6	- 1,6	- 1,7
Овруцький район	- 49,1	- 114,5	- 5,5	- 7,3	- 4,9
Іванківський район	- 81,6	- 64,8	- 21,0	- 10,2	- 2,9
Поліський район	- 117,1	- 138,1	- 54,4	- 15,8	- 7,1
Радіоактивно забруднені райони	- 73,5	- 95,7	- 22,4	- 9,0	- 5,3
Лохвицький район	- 40,1	- 26,5	- 19,2	- 1,4	- 3,5

У таблиці 5 наведено розрахункові дані щодо формування надлишків померлих за укрупненими віковими інтервалами населення України внаслідок підвищення смертності у 1986–2001 рр. порівняно з 1979 р.

Таблиця 5

Вікова структура втрат (збережених життів) населення України внаслідок підвищення смертності у 1986–2001 рр. у порівнянні з 1979 р., %

Вікова група, років	Питома вага втрат					
	Райони РЗТ		Лохвицький район		Україна	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
0-14	- 4,3*	- 5,2*	- 4,4*	- 1,0*	- 5,7*	- 4,2*
15-59	- 4,4*	- 14,6*	- 16,9*	- 2,5*	+ 33,8	+ 2,7
60+	+ 108,7	+ 119,8	+ 121,3	+ 103,5	+ 71,9	+ 101,5
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Примітка. *(-) – питома вага збережених життів внаслідок зниження рівня смертності.

Вони свідчать, що найбільші втрати через підвищення смертності вище рівня базового року спостерігалися у населення старших вікових груп по всіх досліджуваних територіях. В Україні втрати чоловіків у працездатному віці значно вищі, ніж у жінок, однак у дитячих вікових групах, навпаки, спостерігається деякий приріст збережених життів внаслідок зниження смертності порівняно з 1979 р. У досліджуваних районах за допомогою балансового методу не виявлено надлишків померлих серед чоловіків і жінок у віці 0–59 років. Основний внесок у чисті втрати населення через надсмертність був сформований за рахунок вікових груп 60 і старше.

Висновки

Проведені балансовим методом розрахунки, що базувалися на гіпотезі незмінності абсолютного числа народжень і померлих на рівні 1979 р., дали можливість приблизно оцінити характер і величину депопуляційних втрат на РЗТ у післячорнобильський період.

Найбільші втрати населення сформувалися у 1991–2001 рр. Структура чистих втрат характеризувалася переважним внеском дефіциту народжень.

На прикладі найбільше радіоактивно забруднених областей і районів можна вважати, що наслідки Чорнобильської катастрофи зумовили депопуляційні втрати населення внаслідок відмови від народження дітей жінками у найбільш активному генеративному віці (15–29 років).

“Недобір” дітонароджень у радіоактивно забруднених районах за період 1986–2001 рр. (порівняно з 1979 р.) склав 21,0 тис. чоловік, а надлишок померлих — 6,2 тис. чоловік. У формуванні чистих втрат основний внесок становили втрати сільського населення.

Виявлені особливості демографічних втрат потребують активного здійснення державних заходів, спрямованих як на підвищення народжуваності, так і зменшення смертності населення. На радіоактивно забруднених територіях необхідне прискорення заходів щодо ліквідації наслідків екологічної катастрофи і зменшення опромінення населення до рівнів, що встановлені національними критеріями.

Слід зазначити, що нинішні втрати населення в Україні особливі. Вони сформувалися в мирний час, що свідчить про недостатню увагу суспільства до їх призупинення. Здійснювані з 2005 р. заходи щодо стимулювання народжуваності можна вважати першим важливим кроком до призупинення демографічної кризи. Але наслідки кризи відтворення населення України існують, і вони будуть ще тривалий час впливати на її розвиток.

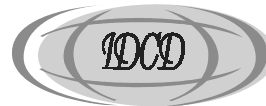
Джерела

1. *Населення України, 2002 рік* / Статистичний щорічник. Державний комітет статистики України. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — 515 с.
2. *Розподіл постійного населення України за статтю та віком. Станом на 1 січня 2003 та 2004 рр.* / Статистичний збірник. Державний комітет статистики України. — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — 438 с.
3. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / За ред. В. Стешенко. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — 560 с.
4. *Дубова Н.Ф.* Вплив наслідків Чорнобильської катастрофи на народжуваність населення радіоактивно забруднених територій України та шляхи її поліпшення / Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук. — К., 2002. — 19 с.
5. *Медико—демографическая специфика радиационно загрязненных регионов Украины* / Г.Л. Глуханова, И.А. Курило, Е.П. Рудницкий, Л.В. Задоев // Экологическая антропология: ежегодник. — Минск: Белор. комитет “Дети Чернобыля”, 2002. — С. 50–54.
6. *Средняя продолжительность предстоящей жизни населения радиоактивно загрязненных территорий Украины как индикатор состояния здоровья* / Н.И. Омелянец, Н.Ф. Дубовая, С.С. Карташова, Н.В. Гунько // Экологическая антропология: ежегодник. — Минск: Белор. комитет “Дети Чернобыля”, 2003. — С. 48–51.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

7. *Медико-демографічні* наслідки Чорнобильської катастрофи в Україні / Омелянець М.І., Дубова Н.Ф., Гунько Н.В., Карташова С.С. і ін. — К., Чорнобильінтерінформ, 2004. — 208 с.

8. *Левчук Н.М.* Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості / Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук. — К., 1998. — 19 с.

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ПОДОЛАННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ¹

П.Є. Шевчук,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Розвиток людності в Україні у XX столітті був спотворений низкою несприятливих факторів, що за своєю природою чинили вплив на різні сторони відтворення населення в Україні в деструктивному напрямі. Війни, голодомори, репресії та зумовлені ними епідемії хвороб винищували наш народ чисельно та систематично погіршували рівень здоров'я багатьох поколінь. Великодержавна політика деукраїнізації, активне стимулювання еміграції та примусове вивезення окремих груп населення за межі України сприяли знищенню національної самосвідомості.

За останні 20 років техногенні катастрофи та різке зниження рівня життя населення призвели до погіршення його здоров'я, високої смертності (особливо в працездатному віці) та надзвичайного спаду народжуваності. Недосконалість функціонування ринку праці та житла спричиняє зневіреність людей у майбутньому, що, у свою чергу, результується в соціальну апатію і недовір'я до влади. Масштабним є виїзд на роботу, а згодом і на постійне місце проживання за кордон спеціалістів найрізноманітнішої кваліфікації. Вирішення цих і пов'язаних з ними соціальних питань потребує розробки соціально-економічної стратегії для поліпшення ситуації у даній сфері.

В колишньому СРСР проблеми демографічної політики мали дещо одностороннє висвітлення. В 1970-х роках смертність в Україні зростала, тоді як у країнах Європи спостерігався приріст тривалості життя. Та замість того, щоб "бити на сполох" і розробляти програми реформування медицини, радянська ідеологічна машина різко обмежує коло користувачів демографічними даними, дослідження в цій галузі набувають статусу "для службового користування".

Навіть у спеціалізованих виданнях того часу [5], де значна увага приділяється питанням посилення генеративної функції жінки, сімейної та територіальної політики, використання залишкової трудової активності пенсіонерів, негативні тенденції у смертності,

¹ Робота виконана за підтримки Фонду фундаментальних досліджень, грант Президента України № GP/F8/32 „Стратегія подолання демографічної кризи в Україні”.

її динаміці та структурі за віком і причинами обійдено або про це згадується лише одним абзацом [10, 13, 14].

Так, у роботі з 219 сторінок про політику в галузі системи заходів, спрямованих на зниження смертності, виділяється 1 (!) сторінка [14, с. 217–218], на якій навіть не згадується про існуючий кризовий стан. В інших публікаціях увага звертається на досягнення в покращенні рівня життя й освіти населення, охорони материнства, зниженні дитячої смертності [13, с. 78–79]. Зростання смертності в працездатному віці замовчується.

В іншій монографії також основна увага приділяється особливостям пронаталістської політики, регулюванню соціальної мобільності та стимулюванню певних міграційних потоків [10, с. 134–180]. З усього розділу лише один абзац відмічає необхідність спрямування демографічної політики на зниження смертності та розширення “різного роду профілактичних заходів” [10, с. 137].

Б.Ц. Урланіс також “Проблеми радянської демографічної політики” вбачає виключно в регулюванні (підвищенні) народжуваності [21, с. 282–306].

У деяких працях зростання показників смертності в Радянському Союзі пояснюється поліпшенням статистичного обліку померлих і більш точними розрахунками населення. До того ж йдеться переважно про особливості обліку померлих у республіках Середньої Азії та Закавказзя і не вказуються причини такого феномену в Україні або Європейській частині СРСР [17, с. 128–129].

Вигідно вирізняється в цьому плані монографія В.С. Стешенко “Демография в современном мире”, в якій відмічено як недолік тогочасних робіт переважне акцентування уваги демополітики на народжуваність [20, с. 210]. Натомість вказується на необхідність розробки і здійснення спеціальних заходів, які б сприяли зниженню смертності в працездатних і літніх вікових групах. Наголошено на важливості профілактики в медицині, санітарної та гігієнічної культури населення [20, с. 211], запропоновано створення спеціалізованого державного органу для удосконалення демополітики та здійснення відповідних заходів [20, с. 216].

Н.А. Фойгт вказує на можливості використання залишкової економічної активності пенсіонерів за віком [22, с. 276–277] та політики раціоналізації формування матеріального добробуту в похилому віці [22, с. 272].

Глибоко проаналізовані тенденції смертності й тривалості життя населення в Україні в другій половині XX ст. в монографії Е.М. Лібанової. Крім детального аналізу структурних компонентів режиму смертності в Україні та їх регіональних особливостей, значна увага приділяється економічній оцінці змін тривалості життя [15].

Останніми роками посилилась увага громадськості до демографічної проблематики. Видано ґрунтовну монографію “Демографічна криза в Україні...” [7]. В рамках проведення парламентських слухань з демографічних проблем України вийшла публікація “Демографічна криза в Україні: причини та наслідки” [8].

У науковій роботі, підготовленій за результатами Першого Всеукраїнського перепису населення, вміщено Концепцію демографічного розвитку України на 2005–2015 рр. [18, с. 476–501]. В ній викладено загальну характеристику демографічної ситуації в Україні, поставлено цільові завдання, визначено умови реалізації концепції.

Впритул до XIX ст. навіть у найбільш розвинутих країнах траплялися сплески епідемій, що різко скорочували чисельність населення і могли призвести навіть до знелюднення місцевості. Європа протягом кількох століть була територією масової еміграції. Проте народжуваність залишалась на досить високому рівні, а “молода” вікова структура

давала можливість відновлювати чисельність населення. Згодом поступове зниження народжуваності та повільне зростання тривалості життя еволюційно сформували нову якість населення.

Україна ж впродовж XX ст. значною мірою втратила демографічний потенціал. Спочатку він був підірваний нищівними соціальними катастрофами — руйнівними війнами, революціями, голодомором. У другій половині XX ст. поступове, а згодом різке зниження народжуваності, а також зростання смертності в працездатному та, зокрема, фертильному віці призвели до істотного зниження можливості самовідтворення населення. Така ситуація в демографічному відтворенні на тлі соціально-економічних трансформацій та занепаду у сфері праці, трудових відносин може характеризуватися як кризова.

Під **демографічною кризою** слід розуміти глибоку деформацію відтворення населення, пов'язану з:

- * надзвичайно низьким рівнем народжуваності (найнижчим за всю історію демографічних спостережень в Україні);

- * низькою тривалістю життя (порівняно з сучасними світовими стандартами), та, відповідно, дуже високою смертністю (особливо чоловіків у працездатному віці), а також архаїчною структурою причин смерті;

- * погіршенням якості населення (рівня здоров'я, освіти, соціальної структури тощо).

При цьому не можна забувати, що деформація процесу відтворення населення відбувається на тлі високого рівня безробіття та міграційного впливу населення.

Народжуваність в Україні вже досить давно не забезпечує простого відтворення поколінь. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в Україні вперше опустився нижче одиниці в 1963 р. і тривалий час залишався на рівні 0,90. Чергове підвищення цього показника до 0,99 відбулось у 1970–72 рр., і ще раз — у 1984 р. Після 1986 р. нетто-коефіцієнт знижувався, з 1990 р. — стрімкими темпами, і лише з 2002 р. намітилась тенденція до його зростання.

Тривалість життя в Україні в 1960-х роках була близькою до таких благополучних щодо цього країн, як Фінляндія та Чехія. Так, очікувана тривалість життя при народженні в 1960 р. становила 67,30 року для чоловіків та 73,63 для жінок [12, с. 59–63]. Досягнення медициною першої половини XX ст. на той час уже широко увійшли в практику. Було запроваджено суцільну вакцинацію від інфекційних хвороб. Підвищення рівня освіти та культури населення сприяли бережливому ставленню до свого здоров'я. Підвищились рівень життя та якість харчування населення. Таким чином, зниження смертності від хвороб екзогенного характеру досягло свого локального мінімуму.

Хоча у системі охорони здоров'я другої половини XX ст. були здобутки в лікуванні окремих хвороб, однак не здійснювалось першочергове фінансування та не приверталась особлива увага до нових напрямів розвитку. Зокрема, профілактична медицина ставала все більш декларативною, майже не досліджувались проблеми профілактики та лікування хвороб системи кровообігу, що перебрали на себе першість серед інших причин смерті. Держава отримувала надприбутки з торгівлі спиртними напоями. В радянських фільмах пропагувався “застільний” спосіб життя, внаслідок чого особливо швидкими темпами зростав алкоголізм і смертність чоловіків.

У другій половині 1980-х років на короткий час тривалість життя зростає як наслідок активізації антиалкогольної політики. Відбулося різке зниження смертності від усіх класів причин смерті. Наприклад, кількість померлих чоловіків від випадкових отруєнь алкоголем в 1988 р. знизилась в 1,8 раза порівняно з 1984 р.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

З початку 1990-х років смертність стійко зростає і досягає максимуму в 1995 р. Останнє десятиліття характеризується незначними коливаннями тривалості життя населення поблизу її найнижчого з часів першого повоєнного перепису рівня. Ситуацію погіршує епідемія СНІД, що розгортається в Україні. Наприклад, в 2004 р. порівняно з 2003 р. смертність від цього захворювання зросла на 43,3%.

Міграційна політика за часів Радянського Союзу була досить активною. Хоча Україна переважно приймала мігрантів, віковий склад емігрантів та іммігрантів був незбалансованим. Якщо виїжджала переважно молодь, висококваліфікована, з активною життєвою позицією, то повертались особи пенсійного та передпенсійного віку. Так, до 1994 р. Україна була традиційно приймаючою мігрантів країною. Згодом виїзд населення став істотно перевищувати в'їзд. В останні роки, за офіційними даними, сальдо міграцій населення України наблизилось до нуля. Заспокоюватися, проте, завчасно. Потік емігрантів складається з фахівців високої кваліфікації: програмістів, лікарів, учених. Натомість приїздить вихідці з країн Азії та Африки, які мають низький освітній рівень, часто кримінальне минуле. Отже, погіршується якість населення.

Серйозну проблему в сучасній Україні становить нелегальна міграція. В ній осідає багато мігрантів, які потрапили сюди з метою подальшого транзиту. Вони не пов'язують своє майбутнє з Україною, навколо їх перебування на її території погіршується криміногенна ситуація.

Основною проблемою у регулюванні демографічного відтворення за часів Радянського Союзу був підхід до нього виключно крізь призму потреб екстенсивного виробництва. Потреби економіки в робочій силі намагались вирішувати шляхом стимулювання народжуваності та напівпримусової міграції. У демографічній політиці багато уваги приділялось народжуваності та міграції і невиважено мало — смертності та здоров'ю.

Для вирішення вищезначених проблем на нинішньому етапі в Україні необхідна відповідна стратегія.

Стратегія подолання демографічної кризи — комплекс взаємопов'язаних цілей і завдань, спрямованих на розв'язання проблем демографічного розвитку України. Доцільним є створення цілісної системи заходів демографічної політики, конкретизованої за можливими часом їх введення, інтенсивністю та термінами дії. Для практичного застосування цінною є розробка методичних підходів до визначення економічного ефекту від їх результатів.

Дерево цілей політики, спрямованої на вихід України з демографічної кризи, повинно містити кілька основних напрямів. Вони мають становити єдиний комплекс заходів. Стрижневим напрямом, на якому ґрунтуватиметься решта, логічно має бути політика з підтримки сім'ї як первинної ланки суспільства. Саме на сім'ю доцільно спрямовувати заходи всього комплексу з підвищення народжуваності, поліпшення здоров'я й тривалості життя, подальшого підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня населення, того, що формує поняття якості населення.

Таким чином, стратегічною задачею подолання демографічної кризи в Україні має бути підвищення якості та підтримання кількості населення.

Метою стратегії подолання демографічної кризи в Україні є забезпечення оптимального відтворення населення, покращення його здоров'я, збільшення тривалості життя за рахунок реалізації резервів із запобігання передчасній смертності та смертності від "усувних" (тих, які можливо усунути) причин смерті.

У негативних тенденціях сучасного демографічного розвитку України містяться загрози майбутньому, одним з викликів якому є прогресуюче старіння населення України. Навантаження на пенсійну систему зростатиме.

Та найбільшою небезпекою для демографічної сучасності й майбутнього України є висока смертність населення у працездатному віці. Цей фактор прямо і невідворотно впливає на всю систему демографічного відтворення через втрату людських життів. Він знижує демографічний і трудовий потенціали населення, поглиблює невідповідність між кількістю економічно активного та неактивного населення, між виробниками і споживачами.

Слабкістю нинішньої демографічної політики прямого стимулювання народжуваності є її висока витратність, короткотермінова дія та лаг запізнення економічної ефективності. Про високу витратність свідчить хоча б такий простий розрахунок: за наявності структурних факторів і навіть низької народжуваності найближчими роками в Україні народжуватиметься не менше 400 тис. дітей щороку, допомоги у зв'язку з народженням дітей становитимуть понад 3 млрд. грн. (!) навіть “розтягнутих” протягом року. Ця сума “помітна” не лише на тлі загальних соціальних виплат, а й порівняно з усім бюджетом України.

Короткотермінова дія прямого стимулювання народжуваності спостерігалась в Україні і в середині 1980-х років. Тоді подовження відпусток по догляду за дитиною підвищило народжуваність на 5–6% і утримувало її на рівні, близькому до простого відтворення впродовж 6-ти років. Після цього був зафіксований безпрецедентний спад народжуваності.

Лаг запізнення економічної віддачі трудових ресурсів означає, що народжене покоління не відразу почне трудову діяльність. Їм слід отримати виховання, освіту та, звісно, дожити до працездатного віку. У зв'язку з постійним підвищенням вимог до освітньо-кваліфікаційного рівня найманих працівників, середній період “затримки” становитиме не менше 20 років.

Грошові виплати нерідко породжують безвідповідальність батьків, створюють умови для зловживань і різних спекуляцій на тлі затратних для бюджету методів. Використання прямих грошових виплат важко контролювати.

В Європі стійка народжуваність на досить високому рівні спостерігається в країнах Скандинавії. Цього досягають, насамперед, за рахунок соціальної захищеності як дітей, так і батьків. Наприклад, широке розповсюдження “сімейно-дружньої” (family-friendly) політики зайнятості в 1970-х роках у Швеції, зокрема можливостей для зайнятості на умовах неповного робочого дня та гнучкого графіка роботи для жінок, сприяло підвищенню народжуваності і тривалому збереженню такого рівня.

Основною перевагою соціалізму, за якого рівень народжуваності в Україні був відносно високим, була саме соціальна захищеність сім'ї з дітьми. Так, одяг, іграшки, харчування були дешевими. Лікування, шкільна та позашкільна освіта — безплатною. Звідси можна зробити висновок, що утримання та виховання дитини має бути дешевим. Дитячий одяг, харчування, засоби гігієни, іграшки повинні бути якнайдешевшими. Виробництво таких товарів має користуватися пільгами при оподаткуванні. Адже зараз гроші тут же втрачаються батьками через дорожнечу цих речей. Повинна бути запроваджена реально безкоштовна освіта, упорядкована система обов'язкового та добровільного медичного страхування. Сім'ї з дітьми також мають реально, а не декларовано отримувати пільгові кредити на придбання та поліпшення житла.

Аналіз основних елементів демографічної кризи дає можливість означити кількісні параметри кризового стану. Так, на сучасному етапі лише деякі країни Європи мають нетто-коефіцієнт на рівні, близькому до простого відтворення. Досягнення Україною таких показників — навіть у віддаленій перспективі — експерти визнають малоімовірним.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

Тому на *першому етапі* (2005–2025 рр.) виходу з демографічної кризи пропонується досягти сумарного коефіцієнта народжуваності 1,40, тобто це 2/3 від рівня простого відтворення. При цьому обов'язковою умовою повинна бути стійкість даного показника впродовж не менше 10 років поспіль. *Заходи*: “здешевлення” утримання дитини, доступність кредитів на житло, грошові виплати на дитину третьої та наступних черговостей народження після досягнення нею річного віку.

Досяжним цільовим критерієм очікуваної тривалості життя на цьому етапі видається принаймні повернення до показників початку 1960-х років (70 років – для обох статей). Найбільші зміни в структурі та інтенсивності смертей повинні торкнутися чоловіків у віці 25–45 років.

На цьому етапі для України мають стати пріоритетними підвищення тривалості життя та поліпшення здоров'я населення. Саме в цій галузі наша країна має великі можливості. Загрозами тут є прогресування епідемії ВІЛ-СНІД та туберкульозу. Смертність населення окремих статевих вікових груп переважає смертність населення розвинутих країн у 4–6 разів.

Заходи: розробка Закону про демографічну безпеку*, підвищення рівня життя, відповідне покращення харчування, посилення превентивної медицини та діагностики захворювань, а також реклама ведення здорового способу життя, попередження та викорінення шкідливих для здоров'я звичок та поліпшення умов (безпеки) праці сприятимуть зниженню смертності від інфекційних хвороб, хвороб органів травлення та самогубств. Розширення програм із профілактики, догляду та лікування пом'якшуватимуть наслідки ВІЛ.

У напрямі зниження смертності від хвороб системи кровообігу вже розроблено Національну програму “Попередження смертності та інвалідності населення внаслідок серцево-судинних і судинно-мозкових захворювань”, яка розрахована на 2 етапи – 2006–2010 рр. та 2010–2020 рр. Нею передбачено підвищення обізнаності населення стосовно факторів ризику серцево-судинних і цереброваскулярних захворювань, збільшення кількості виявлень осіб із факторами ризику первинними структурами охорони здоров'я для профілактичних заходів.

Основний приріст тривалості життя при зниженні смертності від екзогенних (в принципі – усувних) причин смерті відмічатиметься в економічно активних вікових групах. Це дає додатковий стимул для економіки в умовах скорочення загальної чисельності населення, тобто підвищення його якості.

Невідкладно, на першому ж етапі, слід чітко визначитися з проведенням активної міграційної політики. Підвищення оплати праці та умов життя дасть змогу знизити вибуття висококваліфікованих працівників. Слід також сприяти імміграції високоосвічених і молодих осіб.

На *другому етапі* (2025–2045 рр.) вбачається можливим досягнення сумарного коефіцієнта народжуваності 1,68, тобто близько 80% від рівня простого відтворення. Для українського народу, все ще орієнтованого на сімейні цінності та дводітну модель сім'ї, цей показник видається цілком реальним [24, с. 134–135].

На даному етапі можливим є зниження смертності від хвороб системи кровообігу. “Зсування” найвищої смертності від цього класу хвороб у старші вікові групи, продовження зниження смертності від “соціальних” та “усувних” хвороб сприятиме подальшому зростанню тривалості життя населення. За цей період очікувана тривалість життя при народженні може зрости до 75 років для обох статей. Розрив між ними не повинен перевищувати 7 років.

* Такий закон вже прийнято в Білорусі.

Перевагами цього етапу є значно ширші можливості зростання тривалості життя населення (внаслідок більшої статистичної ваги смертей від цих причин). Смертність знижуватиметься у віці 30–55 років. Позитивним фактором для економіки України на зазначеному етапі буде зростання трудового потенціалу. При цьому все ж, можливо, підвищуватиметься смертність у пенсійних вікових групах, в яких, вірогідно, “накопичуватиметься” смертність від хвороб системи кровообігу або ж смерті будуть заміщуватися смертністю від новоутворень, небезпека яких дедалі зростатиме.

Заходи: широке впровадження сучасних досягнень медицини, їх доступність для широкого загалу.

Третій етап (2045–65 рр.) передбачає подальше утримання сумарного коефіцієнта народжуваності на рівні не нижче 1,6–1,7. *Заходи:* посилення соціального захисту материнства, зокрема на ринку праці.

Внаслідок імовірних проривів у науці та технологіях, зростання рівня життя та якості медичної допомоги можна сподіватися на подальше зниження смертності від усіх причин. Хвороби системи кровообігу та новоутворення повинні зміститися в старші вікові групи (що, зрозуміло, викликати підвищення уваги також до стану здоров’я останніх). Це – цілком можливо. Наприклад, уже зараз наявність в організмі ракової пухлини можна діагностувати вже на ранньому етапі розвитку хвороби присутністю специфічних білків у крові (хоча людина при цьому не відчуває себе погано, хвороба прогресує).

Таким чином, за всебічного сприяння розвитку населення тривалість життя може досягти 78 років з різницею між статями не більше 5–6 років. Сучасний досвід економічно розвинених країн показує, що за умов постійної уваги уряду до проблем здоров’я населення, підвищення рівня життя та соціальних стандартів протягом 50 років цілком реально досягти таких показників.

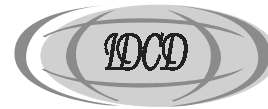
Слід пам’ятати, що нині народжуваність і тривалість життя населення в Україні стабільно коливаються близько свого найнижчого за багаторічний період рівня. Тому Стратегія подолання демографічної кризи має стати документом надзвичайної державної ваги. Всі важелі зростання українського суспільства, й насамперед економіки, повинні бути спрямовані на людину, гармонійний і стійкий розвиток та самовідтворення населення високої якості й достатньої кількості. Інакше може постати реальна загроза самому існуванню українського народу. Здоров’я та тривалість життя населення, його вікова, професійно-освітня структура та кількість мають визначальний вплив на суспільні відносини. Тому необхідним є посилення значимості проблем розвитку населення в медицині та державному управлінні, тобто їх демографізації. Основною спрямованістю демографічної політики має бути “збереження і поліпшення здоров’я населення як одного з найважливіших пріоритетів нації” [9, с. 49].

Джерела

1. Боярский А.Я., Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии — М.: Статистика, 1980. — 295 с.
2. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. — М.: Мысль, 1989. — 286 с.
3. Войтенко В.П. Факторы смертности и продолжительности жизни. — К.: 1987. — 168 с.
4. Демографическая политика в современном мире / Отв. ред. А.Г. Вишневский. — М.: Наука, 1989. — 180 с.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК

5. *Демографическая политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма* — К.: Наукова думка, 1982. — 350 с.
6. *Демографический энциклопедический словарь* / Ред. колл.: Д. И. Валентей (гл. ред.) и др. М.: Советская энциклопедия, 1985. — С. 111–112.
7. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / НАН України, Ін-т економіки; за ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.
8. *Демографічна криза в Україні: причини та наслідки. За ред. академіка НАН України С.І. Пирожкова.* — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2003. — 231 с.
9. *Демографічні перспективи України до 2026 року* / Відп. ред. д.е.н. В. Стешенко. — К., 1999. — 56 с.
10. *Кваша А.Я.* Проблемы экономико-демографического развития СССР. — М.: Статистика, 1974. — 180 с.
11. *Киселева Г.П.* Пропаганда демографических знаний — важный элемент демографической политики / Демографическое развитие в СССР. Ред. кол. Л.Л. Рыбаковский (гл. ред.) и др. — М.: Мысль, 1985. — С. 17–33.
12. *Корчак-Чепурковский Ю.А.* Таблицы доживаемости и средней продолжительности жизни для населения Украинской ССР за 1958–1959 годы. — К.: НАН Украины, Институт экономики, 1996. — 78 с.
13. *Костин Л., Валентей Д.* Политика народонаселения в СССР / Политика народонаселения в странах — членах СЭВ. Ред. колл.: Д.И. Валентей (гл. ред.) и др. — М.: Статистика, 1977. — С. 72–91.
14. *Курман М.В.* Актуальные вопросы демографии. — М.: Статистика, 1976. — 219 с.
15. *Либанова Э.М.* Продолжительность жизни населения (Опыт комплексного регионального исследования) АН Украины. СОПС Украины АН Украины; Отв. ред. В.В. Онищенко. — К.: Наукова думка, 1991. — 200 с.
16. *Медков В.М.* Обоснование политики народонаселения в социалистическом обществе / Народонаселение СССР и некоторых зарубежных стран. — М.: Статистика, 1975. — С. 41–48.
17. *Население СССР за 70 лет.* — М.: Наука, 1988. — 216 с.
18. *Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти* / Наук. ред.: акад. Кураса І.Ф., акад. Пирожкова С.І. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.
19. *Соболева С.В.* Демографические процессы в региональном социально-экономическом развитии. — Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1988. — 208 с.
20. *Стешенко В.С.* Демография в современном мире. — М.: Статистика, 1978. — 247 с.
21. *Урланис Б.Ц.* Проблемы динамики населения СССР. — М.: Наука, 1974. — 335 с.
22. *Фойгт Н.А.* Тривалість життя в похилому віці: еволюція, сучасність, перспективи. — К.: Інститут економіки НАН України, 2002. — 298 с.
23. *Хомра А.У.* Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект). — К.: Наукова думка, 1990. — 176 с.
24. *Якуба К.* Проблеми соціального становища селянки та бажана кількість дітей в сім'ї // Демографічні дослідження. — 1997. — Вип. 19. — С. 133–138.

ПИТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СТАТИСТИКИ В УКРАЇНІ ТА РЕГІОНАХ

О.Е. Остапчук,
*директор департаменту планування та
організації статистичних спостережень
Державного комітету статистики України*

Демографічна ситуація в Україні є нині однією з найбільш обговорюваних тем у суспільстві. Загальна стурбованість неухильним скороченням чисельності населення країни, несприятливою зміною його структурних характеристик викликає не тільки законодавчий інтерес громадськості до цієї проблеми, а й обумовлює зростаючу потребу в її ретельному і глибокому вивченні. Через це особливі вимоги пред'являються до якості інформаційного забезпечення демографічної статистики.

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року свідчать про те, що поточні розрахунки демосоціальних показників, які здійснюють органи державної статистики, — досить надійний інструмент виміру кількісних і якісних показників, пов'язаних з демографічними трансформаціями, що відбуваються в Україні [1, с. 5]. Розраховані на базі даних адміністративних джерел у період між переписами населення 1989 і 2001 років, вони загалом об'єктивно відображають зміни у чисельності, складі і розміщенні населення. Досить показовим є те, що в цілому по країні відхилення переписних даних про чисельність населення порівняно з поточним статистичним обліком склало лише — 0,7%.

Та адекватність щорічних оцінок населення в попередньому міжпереписному періоді аж ніяк не означає відсутності серйозних проблем у веденні поточного статистичного обліку та у його інформаційному забезпеченні. У зв'язку з цим, перш за все, слід пригадати, що впровадження автоматизованої обробки даних з природного і міграційного руху населення в Україні було здійснено лише за рік до проведення останнього радянського перепису. На той час технологія опрацювання даних мала такий вигляд: на обласні органи статистики покладалася робота з автоматизованого оброблення первинної інформації, а на республіканські — формування зведених таблиць. Потім отримані дані пересилалися до Держкомстату СРСР, де централізовано розраховувалися усі регіональні демографічні показники. Через таку організацію розроблення даних демографічної статистики, Держкомстат України як національний статистичний орган незалежної держави одержав у спадщину лише непогано налагоджений порядок представлення первинних адміністратив-

них даних і програмне забезпечення для їх обробки. З цієї причини до 1992 р. розрахунки статеві-вікового складу населення й показників його відтворення органи державної статистики України здійснювали вручну, і лише в 1993 році були створені відповідні вітчизняні комплекси електронної обробки інформації [2, с. 22].

Якщо говорити про сучасне інформаційне забезпечення вивчення демографічних процесів у контексті практичної роботи органів державної статистики, то, насамперед, слід виділити два найбільш потужних джерела інформації. Це — адміністративні дані органів виконавчої влади, що уповноважені реєструвати ті чи інші демографічні події, і результати спеціальних статистичних спостережень, які здійснюють безпосередньо статистичні підрозділи в центрі й на місцях. Саме стан і наповнення цих джерел, підходи до їх використання та перспективи розвитку є темою даної публікації. Отже, мова піде про інформаційне підґрунтя статистичного вивчення природного та механічного рухів населення, які, власне, й формують показники кількості, структури та розміщення населення по країні в цілому і по кожному регіону.

Проте, перед тим, як надати характеристику поточної ситуації у інформаційному забезпеченні демографічної статистики, варто зробити невеличкий екскурс до історії проблеми. З набуттям незалежності в Україні неймовірно швидко почали відбуватися перетворення в інформаційному просторі. У 1992 році Верховна Рада України прийняла закони України “Про інформацію” та “Про державну статистику”, які суттєво вплинули на взаємовідносини між постачальниками та користувачами даних, обумовили кардинальні зміни в організації інформаційних потоків, визначили напрями їх розвитку та встановили принципи функціонування інформаційних систем державного і регіонального рівнів. Ці та деякі інші законодавчі акти започаткували створення оновленого національного правового поля у галузі інформації та інформатизації [7;8;11;13], спричинили необхідність ревізування, а згодом — відміни або ґрунтового удосконалення багатьох нормативно-правових документів радянського періоду. Оскільки така робота проводилася у надзвичайно складних умовах політичного і соціально-економічного реформування суспільства, її наслідки не завжди виявлялися однозначними [3, с. 214–216].

У першій половині 90-х років у результаті поетапного перегляду нормативно-правових актів з питань адміністративного обліку природного руху населення істотних змін зазнала й відповідна первинна інформація. На жаль, це призвело до значного звуження кола статистичних характеристик населення. Так, з усіх записів актів цивільного стану була вилучена інформація про рівень освіти і зайнятість осіб, на яких вони складалися; з актових записів про народження — відомості про те, яка за рахунком дитина народилася у матері (збирання цієї вкрай важливої інформації було відновлено тільки у 2003 році); з актових записів про смерть — дані про сімейний стан померлих; з актових записів про шлюб — дані про вік нареченого і нареченої; з актових записів про розірвання шлюбу — дані про вік чоловіка і дружини, а також відомості про кількість спільних неповнолітніх дітей (облік показника також поновлено у 2003 році) і т. ін. [14].

На початку поточного десятиріччя така ж доля спіткала первинний адміністративний облік міграційної активності населення. Скасування Конституційним Судом України у листопаді 2001 року інституту прописки та введення процедури обов’язкової реєстрації фізичною особою свого місця проживання [10], прийняття Верховною Радою України у грудні 2003 року Закону України “Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні” [9] зумовили необхідність внесення принципових змін у порядок збирання первинних адміністративних даних про мігрантів. Цей процес, зрозуміло, спричинив також перегляд відповідних облікових показників.

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Одночасно з розбудовою адміністративного обліку населення в Україні, як і у багатьох країнах світу, на рубежі нового тисячоліття проводилася довготривала підготовча робота до національного перепису населення. Загальновідомо, що переписи є основним джерелом найбільш об'єктивної та повної інформації про населення, його склад і розміщення. Ці дані у будь-якій країні використовуються як основне джерело інформації для управління соціально-економічними процесами, визначення пріоритетів та параметрів демографічного, соціального, економічного розвитку, адміністративно-територіального устрою тощо. Однак суспільна вага Всеукраїнського перепису 2001 року багаторазово посилювалася ще й через те, що це статистичне спостереження було першим заходом такого рівня, який національна статистика виконувала самостійно. Усі попередні опитування населення здійснювалися в умовах, коли українські землі входили до складу інших країн – Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Радянського Союзу [1, с. 3–4; 118–122].

За підсумками проведених робіт в Україні вперше було розроблено національну методологію переписів населення і створено цілісну систему показників, які об'єктивно віддзеркалили соціально-демографічний стан держави та регіонів, було сформовано спеціальні законодавчі передумови та організаційний механізм проведення цього наймасштабнішого суцільного статистичного спостереження, побудовано унікальний програмно-технологічний комплекс для опрацювання та поширення його результатів з використанням новітніх інформаційних технологій, підготовлено ґрунтовні засади для подальших науково-аналітичних досліджень під час проведення різноманітних обстежень населення та здійснення прогностичних розрахунків щодо соціально-економічного розвитку країни і регіонів.

Суспільно-політичне значення подій, що зазначені вище, спонукає, по-перше, більш докладно спинитися на сутності існуючого в Україні адміністративного обліку населення, (який є першоосновою демографічної статистики), ознайомитися з принципами і підходами в його організації, а точніше, реорганізації, і проаналізувати його вплив на повноту і якість відповідних статистичних даних. І по-друге, охарактеризувати внесок Всеукраїнського перепису населення 2001 року у розвиток національної демографічної статистики, а також окреслити подальші кроки, здійснювані органами державної статистики у напрямі підвищення наукової обґрунтованості та надійності отриманих даних.

Основним джерелом даних про природний рух населення є акти реєстрації цивільного стану. Особливість обліку демографічних подій (народжень, смертей, одружень, розірвань шлюбу) полягає у тому, що вони фіксуються після їх юридичного оформлення – реєстрації. Таким чином, до сфери статистичного спостереження потрапляють лише ті з них, які відповідно до закону підлягають реєстрації. Так, обов'язковою в Україні є реєстрація народжень і смертей.

За чинною процедурою акти складаються у двох примірниках, перший з яких зберігається у книгах записів актів органів реєстрації актів цивільного стану Міністерства юстиції України, а другий передається до територіальних органів державної статистики для подальшого опрацювання. Питання повноти обліку є найважливішим в організації системи реєстрації, оскільки цей метод заснований на тому, що громадяни самі повинні згідно зі встановленими термінами звертатися до установ, які здійснюють реєстрацію, і заявляти про ті чи інші події. Законодавчо визначена обов'язковість подання населенням такої інформації і встановлена відповідальність за порушення чинного порядку є одним із засобів досягнення повного охоплення реєстрацією подій природного руху населення.

Програма реєстрації (перелік запитань у актах реєстрації цивільного стану) залежить від характеру самої події, існуючої практики адміністративного обліку, а також від інформаційних потреб користувачів даних. Відомості, які містяться в актових записах, можна

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

умовно розподілити на дві групи: ті, що надають характеристику демографічної події, і ті, що характеризують особу або сукупність осіб, яких ця подія стосується. Слід також зазначити, що збирання даних у ході реєстрації провадиться за затвердженим переліком первинних персоніфікованих ознак [14].

Аналогічно виглядає й запроваджена МВС України процедура документування реєстрації особою свого місця проживання, яка нині передбачає використання талонів реєстрації місця проживання/зняття з реєстрації місця проживання/особи. Проте, на жаль, і ці форми, що змінили колишні талони статистичного обліку до листків прибуття та вибуття, залишають поза межами адміністративного обліку фіксування кількох важливих статистичних характеристик мігрантів, наприклад, таких, як: громадянство, сімейний стан, відомості про дітей, рівень освіти, місце роботи і посаду, про причину переїзду тощо. Крім того, затверджений порядок документообігу спочатку навіть не передбачав їх представлення територіальним органам державної статистики для подальшої обробки [15]. У зв'язку з цим виникала реальна загроза “фізичної” втрати інформаційного джерела для отримання статистичних даних про міграцію населення. З метою врегулювання цієї проблеми на початку 2003 року Держкомстат звернувся до Кабінету Міністрів України з проханням розглянути можливість використання уніфікованих первинних документів обліку міграції та ініціював внесення змін до “Тимчасового порядку реєстрації фізичних осіб за місцем проживання”. Кабінет Міністрів України прийняв відповідну постанову, згідно з якою на виконання положень законодавства у галузі статистики [7] було встановлено, що один примірник заповненого первинного облікового документа мав передаватися уповноваженим органом Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб МВС України відповідному територіальному органу державної статистики, а форми бланків талонів реєстрації/зняття з реєстрації/місця проживання особи повинні затверджуватися МВС України за погодженням з Держкомстатом [16]. Виходячи з останнього, Держкомстат активізував співробітництво з МВС України у напрям удосконалення чинних бланків талонів. Однак, хоча у липні 2004 р. Кабінет Міністрів України затвердив зразки документів, необхідних для реєстрації місця проживання в Україні [17], і територіальним органам обох відомств було направлено спільний відомчий інструктивний лист щодо організації відповідного документообігу, перелік даних щодо мігрантів і процедура їх документування залишається все ж таки недосконалою.

Отже, слід визнати, що на сьогодні далеко не всі зауваження і пропозиції Держкомстату щодо впорядкування ведення адміністративного обліку населення враховані. І як наслідок — адміністративні й статистичні дані з цих питань поки що не містять у собі усіх показників, передбачених відповідними міжнародними рекомендаціями [6].

Перш ніж перейти до іншого джерела інформації демографічної статистики, а саме — суцільних і вибіркового обстежень населення, необхідно ще дещо сказати про перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Загалом роботи з перепису населення, що тривали упродовж семи років [5; 6], було повністю завершено у 2004 році. За результатами перепису Держкомстат підготував 17 томів тематичних публікацій, 7 з яких в електронному вигляді, де представлено не тільки табличний і аналітичний матеріал, а й картографи, які надають можливість подати статистичні дані більш наочно та візуалізувати їх аналіз. Така ж за обсягами робота з обробки і поширення даних перепису населення здійснювалася кожним з територіальних органів державної статистики в усіх регіонах країни.

У 2003 році в органах державної статистики на державному й регіональному рівнях було також створено інформаційні канали оперативного доступу користувачів спочатку до матеріалів перепису населення, а згодом і до даних поточного демографічного статистичного обліку. Нині на WEB-сайті Всеукраїнського перепису населення, поряд з інфор-

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

мацією про його основні підсумки, розміщено також дані про новини демографії. Поточна інформація сайту про чисельність населення, його природний і механічний рух актуалізується щомісяця.

На підставі даних перепису Держкомстат разом з Інститутом демографії і соціальних досліджень НАНУ за участю інших зацікавлених центральних органів виконавчої влади здійснив ряд аналітичних розробок, ретроспективних перерахунків і прогностичних оцінок основних демографічних показників країни і регіонів. Результати цих досліджень лягли в основу підготовки стратегічних документів загальнодержавного значення, серед яких — схвалена Урядом державна Концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 рр. [18], Рекомендації парламентських слухань у Верховній Раді України “Демографічна криза в Україні: причини і наслідки” [12] тощо.

Отже, створення потужної інформаційної бази даних перепису населення мало на меті не лише, і не стільки констатацію демосоціального стану в Україні, а виявлення (на підставі проведеного аналізу отриманих даних) найбільш проблемних питань у цій галузі. Першим гучним суспільним відгуком на результати перепису населення стали згадані вище травневі парламентські слухання 2003 року. У Рекомендаціях цих слухань, зокрема, було відзначено, що загострення демографічної ситуації в країні стало наслідком того, що політико-економічні трансформації в Україні відбувалися без врахування потреб соціальної сфери, а реформування економіки здійснювалося без належного наукового обґрунтування. Жорсткість цієї заяви супроводжувалася висунутими вимогами щодо застосування зваженого комплексно-пріоритетного підходу до оцінки перспектив виходу з кризи. Кабінетові Міністрів України було рекомендовано розробити державну Концепцію демографічного розвитку України на середньострокову перспективу, яка б передбачала цілісну систему заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського й організаційного характеру і була б спрямована на зниження смертності, підвищення народжуваності, захист, реабілітацію і відновлення генофонду населення України, запобігання еміграції, що погіршує і без того несприятливу демографічну ситуацію в країні. Як вже зазначалося, такий документ за участю багатьох центральних органів виконавчої влади був підготовлений Національною академією наук України і схвалений постановою Кабінету Міністрів України [18].

Концепцією передбачається, що її реалізація буде підтримуватися спеціально створеною системою моніторингу соціально-демографічної ситуації, спрямованої на інформаційне забезпечення демографічних досліджень, зокрема питань репродуктивної поведінки населення і трудової міграції. Виконання цього завдання багато в чому забезпечуватиме Держкомстат. Саме для інформаційного супроводу концептуальних заходів, оцінки їх результатів і коригування обраних підходів Держкомстат передбачив проведення у 2006 році масштабного державного вибіркового демосоціального обстеження населення. Це, власне, буде мікроперепис, з огляду на програму спостереження, його методологію і передбачуваний обсяг обстежуваної вибіркової сукупності (5%). Дане статистичне спостереження покликане сформувати інформаційну базу для наукових досліджень у ході виконання відповідних державних і регіональних цільових програм, а також надати об'єктивну оцінку їх впливу на поточну демографічну ситуацію. Воно дасть змогу отримати відомості, які з методологічних, організаційних або фінансово-витратних міркувань складно чи недоцільно збирати під час суцільного перепису, а також інформацію щодо особливих аспектів демосоціальних проблем, потреба у додатковому вивченні яких була встановлена за результатами проведених наукових досліджень підсумків Всеукраїнського перепису населення 2001 року. (Серед таких “спеціальних” розширених модулів запитальника мікроперепису: “фертильність”, “стан здоров'я”, “міграція”). За допомогою мікропере-

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

пису вдається зібрати дані з питань, які з тих чи інших причин не повною мірою охоплюються поточним адміністративним обліком. До того ж це обстеження має стати одним з найважливіших заходів, пов'язаних з підготовкою до наступного переписного раунду, оскільки розглядається як своєрідна апробація концептуальних положень чергового Всеукраїнського перепису населення 2011 року.

З метою забезпечення гармонізації програми державного вибіркового демосоціального обстеження населення (мікроперепису) з методологічними положеннями інших спостережень, здійснюваних органами державної статистики, його проект було докладно обговорено і погоджено з територіальними підрозділами і профільними департаментами Держкомстату. Експертні оцінки й пропозиції щодо змісту та редакції запитань програми надали також зацікавлені наукові установи і центральні органи виконавчої влади, зокрема: Інститут демографії і соціальних досліджень НАНУ, Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство охорони здоров'я, Державний комітет у справах національностей та міграції. Після проведених консультацій до затвердженої наказом Держкомстату програми державного вибіркового демосоціального обстеження було включено такі запитання:

1. Родинні стосунки з особою, яка записана першою у домогосподарстві

1.1 Ви є член домогосподарства, записаний першим

1.2 Ви є по відношенню до члена Вашого домогосподарства, записаного першим:

- дружина, чоловік;
- дочка, син;
- мати, батько;
- сестра, брат;
- невістка, зять;
- свекруха, свекор, теща, тесть;
- баба, дід;
- онука, онук;
- інший ступінь споріднення та свояцтва;
- не родич.

2. Ваша стать

- чоловіча;
- жіноча.

3. Ваша дата народження

- число, місяць, рік народження;
- скільки повних років виповнилося.

4. Ваше етнічне походження (вказіть національність або етнічну групу)

5. Ваше громадянство

- Україна;
- інша держава (*будь-ласка, вкажіть*) (назва держави) _____;
- без громадянства.

6. Ваш сімейний стан (для осіб у віці 15 років і старших)

- ніколи не перебував(ла) у шлюбі;
- перебуваю у зареєстрованому шлюбі;
- перебуваю у незареєстрованому шлюбі;
- удівець, удова;
- розлучений(на) (*зареєстроване розірвання шлюбу*);
- розійшовся(лася) (*незареєстроване розірвання шлюбу*).

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

6.1 Для осіб, які перебувають або коли-небудь перебували у шлюбі (заресстрованому або незаресстрованому) вказати:

- 6.1.1 в якому за чергою шлюбі перебуваєте або перебували;
- 6.1.2 коли брали перший шлюб (рік);
- 6.1.3 якщо перший шлюб припинився, вказати:
 - 6.1.3.1 коли це сталося (рік);
 - 6.1.3.2 обставини, через які перший шлюб припинився:
 - розлучився(лася) (*заресстроване розірвання шлюбу*);
 - розійшовся(лася) (*незаресстроване розірвання шлюбу*);
 - овдовів(ла);
- 6.1.4 якщо поточний шлюб не перший, вказати, коли брали поточний шлюб (рік).

6.2 Для усіх жінок віком 15 років і старших вказати, чи народжували дітей:

- так;
- ні.

6.2.1 якщо "так", вказати відомості щодо кожної народженої дитини:

№ з/п	Стать дитини		Дата народження дитини (чч/мм/рррр)	Якщо дитина померла, вказати рік коли це сталося
1	- жін.	- чол.		
2	- жін.	- чол.		
3	- жін.	- чол.		
4	- жін.	- чол.		
5	- жін.	- чол.		
6	- жін.	- чол.		
7	- жін.	- чол.		
8	- жін.	- чол.		
9	- жін.	- чол.		
10	- жін.	- чол.		

6.3 Для жінок віком 15–49 років, які перебувають у шлюбі (заресстрованому або незаресстрованому) вказати, скільки всього дітей хотіли б мати (з урахуванням вже народжених):

6.3.1 у випадку, якщо фактична кількість народжених дітей менша за їх бажану кількість, вказати:

6.3.1.1 чи є це тимчасовим відкладанням подальших народжень:

- так;
- ні;

6.3.1.2 причини, через які фактична кількість народжених дітей менша за їх бажану кількість:

- стан здоров'я;
- недоступність якісного медичного обслуговування;
- несприятлива екологічна ситуація;
- низький рівень оплати праці (доходів);
- незабезпеченість житлом;
- відсутність необхідних дошкільних навчальних закладів;
- недостатній рівень послуг, що надаються дошкільними навчальними закладами з догляду за дитиною;
- інші життєві пріоритети (*будь-ласка, вкажіть*).

7. Ваша освіта (для осіб у віці 6 років і старших)

- повна вища (*вища*);
- базова вища;
- неповна вища (*середня спеціальна*);
- незакінчена вища (*для осіб, які закінчили неповний курс навчання в 1996 році і раніше*);
- повна загальна середня (*середня загальна*);
- базова загальна середня (*неповна середня*);
- початкова загальна (*початкова*);
- не маю початкової загальної;
- неписьменний(на).

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

7.1 Для осіб у віці 15 років і старших вказати, чи закінчили професійно-технічний навчальний заклад:

- так;
- ні.

8. Ваші джерела засобів існування

- робота за наймом на підприємстві, в організації, установі;
- робота за наймом у фермерському господарстві;
- робота за наймом у окремих громадян;
- робота на власному підприємстві;
- робота у власному фермерському господарстві;
- робота на самостійній основі;
- робота на сімейному підприємстві без оплати праці;
- робота в особистому селянському господарстві;
- дохід від власності;
- стипендія;
- пенсія (крім пенсії за інвалідністю);
- пенсія за інвалідністю;
- допомога (крім допомоги по безробіттю);
- допомога по безробіттю;
- інший вид державного забезпечення;
- на утриманні інших осіб;
- інше джерело (*будь-ласка, вкажіть*).

8.1 З числа зазначених Вами джерел засобів існування вказати основне.

9. Сума Вашого середньомісячного доходу

Для осіб, які отримували у 2004 році дохід у вигляді плати за роботу та/або дохід від власності, стипендію, пенсію, допомогу, вказати загальну суму середньомісячного доходу (грн.), отриманого Вами особисто. (Якщо Ви одержували дохід (частину доходу) в натуральній формі, оцініть, будь ласка, скільки ці натуральні надходження склали у грошовому виразі, і включіть їх у загальну суму Вашого середньомісячного доходу.)

10. Статус Вашої зайнятості (для усіх осіб, які мають роботу, крім роботи в особистому селянському господарстві):

- працюючий за наймом;
- член колективного підприємства, кооперативу;
- роботодавець;
- самозайнятий;
- безоплатно працюючий член сім'ї.

11. Місцезнаходження Вашої основної роботи (для усіх осіб, які мають роботу, крім роботи в особистому селянському господарстві):

- на території постійного проживання;
- на іншій території: (вказати: Автономна Республіка Крим, відповідна назва – область, м. Київ, Севастопольська міськрада, або інша держава).

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

11.1 Якщо місцезнаходження Вашої основної роботи не на території постійного проживання, вказати:

11.1.1 причини, через які Ви не працевлаштувалися за місцем проживання:

- немає вільних робочих місць;
- немає вільних робочих місць за фахом;
- запропоновані вільні робочі місця за фахом не влаштовують Вас;
- рівнем оплати праці;
- умовами праці (*режим роботи, шкідливі умови тощо*);
- неможливістю отримання освіти або підвищення кваліфікації;
- неможливістю кар'єрного росту;
- інші причини (*будь-ласка, вкажіть*).

11.2 Спосіб, за допомогою якого Ви працевлаштувалися:

- самостійно організував справу;
- через службу зайнятості;
- за об'явою;
- за рекомендацією інших осіб;
- інший спосіб (*будь-ласка, вкажіть*).

11.3 Для усіх осіб, які мають роботу, крім тих, хто працює вдома, вказати:

11.3.1 скільки часу Ви щодня звичайно витрачаєте на те, щоб дістатися до роботи в одному напрямку:

- до 20 хвилин;
- понад 20 хв. до 40 хв.;
- понад 40 хв. до 1 год.;
- понад 1 год. до 1,5 год.;
- понад 1,5 год. до 2 год.;
- понад 2 години;

11.3.2 яким чином Ви звичайно дістаєтеся до роботи:

- автобусом;
- тролейбусом;
- трамваєм;
- метро;
- маршрутним таксі;
- таксі;
- власним автомобілем;
- автобусом підприємства (організації, установи);
- службовим автомобілем;
- мотоциклом, велосипедом;
- автобусом (маршрутним таксі) приміського, міжміського сполучення;
- залізничним транспортом;
- водним транспортом;
- іншим видом транспорту;
- пішки (*будь-ласка, вкажіть*).

12. Ваша міграційна активність

12.1 Чи змінювали Ви за останні 12 місяців місце проживання:

- так;
- ні;

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

12.1.1 якщо “так”, вказати:

12.1.1.1 назву попереднього місця проживання:

- Автономна Республіка Крим, область (назва), м. Київ, Севастопольська міськрада;
- інша держава.

12.1.1.2 причину переїзду:

- за родинними обставинами;
- навчання;
- повернення після навчання;
- зміна місця роботи;
- лікування або догляд за хворими;
- інша причина (*будь-ласка, вкажіть*).

12.2 Чи виїжджали Ви протягом останніх 12 місяців за кордон:

- так;
- ні;

12.2.1 якщо “так”, вказати мету перебування за кордоном:

- відрядження;
- працевлаштування;
- навчання;
- паломництво;
- відвідування рідних, друзів;
- відпочинок або туристична подорож;
- лікування;
- інша причина (*будь-ласка, вкажіть*).

12.2.1.1 якщо Ви виїжджали за кордон з метою працевлаштування, вказати:

Назви(у) країн(и):	Термін перебування		Сфера діяльності , у якій Ви були зайняті					Чи відповідала робота, виконувана Вами за кордоном, характеру Вашої роботи в Україні:	
	міс.	дн.	будівництво	транспорт	сільське господарств о	сфера послуг	інше (<i>будь- ласка , вказати</i>)		
								так	ні
								так	ні
								так	ні

13. Стан Вашого здоров'я

13.1 Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я в цілому:

- добрий;
- задовільний;
- поганий.

13.2 Чи зверталися Ви за медичною допомогою протягом останніх 12 місяців:

- так;
- ні.

13.3 Чи були протягом останніх 12 місяців випадки, коли Ви не змогли отримати медичну допомогу, придбати ліки тощо:

- так;
- ні;

13.3.1 якщо “так”, вказати, з яких причин це виявилось недоступним:

- відсутність медичного закладу на території населеного пункту, в якому Ви проживаєте;
- відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю;
- відсутність необхідного медичного приладдя;
- відсутність ліків;
- занадто висока вартість ліків;
- занадто висока вартість лікування;
- інша причина (*будь-ласка, вкажіть*).

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

14. Житлові умови Вашого домогосподарства (заповнюється в цілому на домогосподарство)

14.1 Житлове приміщення, в якому проживає Ваше домогосподарство є власністю:

- приватною (*приватизоване, куплене*);
- державною;
- комунальною;
- наймане житлове приміщення у окремих громадян.

14.2 Для усіх домогосподарств, крім тих, хто наймає житлове приміщення у окремих громадян, вказати:

14.2.1 тип Вашого житлового приміщення:

- індивідуальний будинок;
- частина індивідуального будинку;
- окрема квартира;
- комунальна квартира;
- гуртожиток;
- інше приміщення (*будь-ласка, вкажіть*);

14.2.2 розмір площі Вашого житлового приміщення (кв.м):

- загальна;
- житлова;

14.2.3 благоустрій Вашого житлового приміщення:

- електропостачання;	- каналізація;
- електроплита підлогова;	- ванна або душ;
- централізоване газопостачання;	- центральне гаряче водопостачання;
- скраплений газ (балонний);	- телефон;
- газова колонка (електронагрівач);	- сміттєпровід (у будинку, де знаходиться Ваше житлове приміщення);
- центральне опалення;	- ліфт;
- індивідуальна система опалення;	- інше (<i>будь-ласка, вкажіть</i>);
- водопровід;	- вказаних видів благоустрою немає.

Слід зазначити, що програма мікроперепису багато в чому базується на переліку запитань переписного листа Всеукраїнського перепису населення 2001 року, що забезпечує її спадкоємність, а у подальшому зіставлюваність отриманих результатів. Те ж саме можна сказати про технологію оброблення даних і про Програму їх розроблення. Передбачається, що дані мікроперепису будуть оброблятися з використанням вже випробуваних під час перепису 2001 року програмно-технологічних комплексів регіонального і державного рівнів. Щодо поширення даних, то хоча з урахуванням потреб користувачів даних кількість вихідних регламентних таблиць з тематики базового блоку запитальника і буде скорочено у порівнянні з набором таблиць суцільного спостереження, у Програмі розроблення даних мікроперепису більш докладно буде представлена інформація вищезгаданих “спеціальних” модулів. При цьому також максимально дотримуватимуться ті принципи оприлюднення отриманих результатів, які сформувалися під час поширення даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: відкритість, оперативність, одночасність.

У ході підготовки до мікроперепису, крім здійсненого вже значного розширення програми обстеження, планується також внести зміни до дизайну бланків переписних форм, вдосконалити метод проведення опитування респондентів, застосувавши комбінований

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

підхід: інтерв'ю і самообчислення, а також змінити деякі організаційні заходи підготовчого періоду, процедури збирання даних і порядок підготовки інформації до оброблення.

Відповідно до затвердженого в січні поточного року календарного плану, територіальні органи державної статистики розпочали виконання першочергових підготовчих робіт до цього обстеження. У даний час вони здійснюють упорядкування документації переписного районування минулого суцільного перепису населення та уточнюють наявний паперовий картографічний матеріал для його подальшого перетворення у електронний вигляд. Ця робота у перспективі ставить за мету створення в органах державної статистики за підтримки відповідних наукових установ і зацікавлених центральних органів виконавчої влади географічних інформаційних систем, що будуть функціонувати на базі даних переписів населення та інших статистичних спостережень. З метою практичної апробації проекту побудови інфраструктури геопросторових адрес, пов'язаних з критеріями переписного районування, Держкомстат спільно з Науково-дослідним інститутом геодезії і картографії навесні цього року провели пілотне дослідження. Його результатом є створення електронного адресного газеттіру частини території Дніпровського району міста Києва і міста Вишгорода Київської області та здійснення на його основі автоматизованого картографічного районування.

У листопаді 2005 року передбачався також пробний мікроперепис населення. У якості полігону визначені чотири нескладні за своїми економічними і демосоціальними характеристиками регіони: Закарпатська, Київська, Луганська області та місто Київ. Під час пробного спостереження будуть протестовані організаційні принципи і методологія обстеження, у тому числі: проект програми та її технічний носій, метод опитування, період і календарні терміни його проведення, а також уточнені розміри передбачуваного фінансового і кадрового забезпечення.

І останнє, про що необхідно згадати у зв'язку з питанням, що розглядається, особливо в ракурсі широко обговорюваної зараз адміністративно-територіальної реформи, — це необхідність розроблення науково обґрунтованих підходів до розв'язання складної методологічної проблеми — створення системи статистичних показників демосоціального розвитку так званих “малих” територій і запровадження на постійній основі їх моніторингу. Ця проблема стає дедалі актуальнішою, з огляду на спрямування регіональної політики на забезпечення стабільного і збалансованого демографічного і соціально-економічного розвитку територій, усунення існуючих диспропорцій і підвищення якості та рівня життя населення. Успіх у виконанні цих завдань цілком залежатиме від надійності відповідної інформаційної бази. У цьому ж ключі незабаром неминуче виникне потреба у ретроспективній реконструкції динамічних рядів демографічних показників з урахуванням змін меж адміністративних територій. Така робота матиме не тільки прикладне значення в аспекті розробки комплексних прогнозних моделей розвитку їх демографічного потенціалу, а й неабияку національну історичну цінність.

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що вітчизняна демографічна статистика, незважаючи на нестабільну і не завжди позитивно мінливу ситуацію щодо такого інформаційного джерела, як адміністративні дані, намагається оперативно й адекватно реагувати на будь-які зміни у відомчому і самоврядному обліку, а також в міру потреби, виходячи з наданих повноважень, впливати на їх характер. Прикладом такої практики може бути спільна робота ряду міністерств та відомств, що проводиться за підтримки Міжнародної Організації Міграції і ставить за мету створення загальнодержавної системи обліку міграції в Україні та регіонах. Вона передбачає не лише узгодження процедур збирання даних за ознаками, які відповідають міжнародним стандартам, а й запровадження механізму її обміну та взаємокорисного застосування.

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У свою чергу, органи державної статистики з тим, щоб забезпечувати об'єктивний і надійний інформаційний супровід реалізації державної демосоціальної політики, намагаються через постійне удосконалення та гармонізацію програм статистичних спостережень якомога повніше розкривати питання, пов'язані з вивченням демографічної та міграційної поведінки населення, змінами у його кількісних та якісних характеристиках, рівнем життя та добробуту. Свідченням тому є те, що протягом останніх років у загальному числі здійснюваних державних статспостережень неухильно зростає частка вибірових опитувань населення, що проводяться з надзвичайно широкого спектра проблем, базуються на науково виважених методологічних підходах і дають змогу отримувати надійні оцінки поточної демографічної ситуації, а також робити прогнози щодо тенденцій її подальшого розвитку.

Джерела

1. *Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. Монографія/ Е.М.Лібанова, О.Г.Осауленко, Н.С.Власенко, В.С.Стешенко, О.Е.Остапчук та ін.; наук. ред. акад. І.Ф.Кураса, акад. С.І.Пирожкова/ Державний комітет статистики України; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. — К., ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.*
2. *Осауленко О.Г. Демографічна статистика в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2004. — № 1–2. — С.21 – 26.*
3. *Стешенко В.С. До сторіччя Першого загального перепису населення Російської імперії: деякі уроки для сьогодення // Демографічні дослідження. Вип. 19. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. — С. 205–218.*
4. *Стельмах Л.М., Остапчук О.Е. З досвіду проведення пробного перепису населення у Російській Федерації: коментарі щодо деяких проблем методологічного та організаційного забезпечення опитування населення // Статистика України. — 2000. — № 4. — С. 46–50.*
5. *Остапчук О.Е. Назустріч Всеукраїнському перепису населення 2001 року // Статистика України. — 2001. — № 3, — С. 73–76.*
6. *Рекомендації Організації Об'єднаних Націй зі статистики міжнародної міграції. / Перше переглянуте видання/. Нью-Йорк, 1998.*
7. *Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про державну статистику” від 13.07.2000 № 1922–ІІІ.*
8. *Закон України “Про Всеукраїнський перепис населення” від 19.10.2000 № 2058–ІІІ.*
9. *Закон України “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні” від 14.12.2003 р. № 1382–ІV.*
10. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 4 Положення про паспортну службу органів внутрішніх справ, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (справа щодо прописки) від 14.11. 2001 р. № 15-рп/2001.*
11. *Про затвердження зразків книг реєстрації актів громадянського стану та свідоцтв, що видаються на підставі записів у цих книгах. — Постанова Верховної Ради України від*

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

23.04.1993 р. № 3150—ХІІ.

12. Про Рекомендації парламентських слухань “Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки”. — Постанова Верховної Ради України від 05.06.2003 р. № 940—ІV.

13. Концепція побудови національної статистики України та Державна програма переходу на міжнародну систему обліку і статистики. — Постанова Кабінету Міністрів України від 04.05.1993 р. № 326.

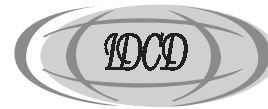
14. Про затвердження зразків книг реєстрації актів цивільного стану та описів бланків свідоцтв, що видаються державними органами реєстрації актів цивільного стану. — Постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.2002 р. № 1367.

15. Про затвердження Тимчасового порядку реєстрації фізичних осіб за місцем проживання. — Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2003 р. № 35.

16. Про внесення змін до Тимчасового порядку реєстрації фізичних осіб за місцем проживання. — Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2003 р. № 1965.

17. Про затвердження зразків документів, необхідних для реєстрації місця проживання в Україні. — Постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 р. № 985.

18. Про схвалення Концепції демографічного розвитку на 2005—2015 роки. — Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.10 2004 р. N 724—р.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО РЕГІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

*О.Г. Рогожин,
кандидат географічних наук,
головний науковий співробітник Інституту
проблем національної безпеки при РНБО України*

Вступ

Проблеми українського села, стан життєдіяльності сільської людності є і, напевне, ще тривалий час залишатимуться однією з “больових точок” соціально-економічного розвитку України. Тому очевидно є потреба комплексного, міждисциплінарного спостереження за перебігом демографічних і суспільно-економічних процесів на селі. Актуальність таких досліджень як в науковому, так і демополітичному плані особливо зростає в умовах ринкової трансформації економіки, в тому числі і в аграрному секторі. Однак ці роботи повинні мати надійне інформаційне забезпечення.

Отже, на часі ставити питання про запровадження постійно діючого територіально розподіленого статистичного моніторингу соціально-демографічного розвитку села як системи, важливим компонентом якої має бути власне *демографічний моніторинг* [1, с.42]. Адже саме характер змін демографічної ситуації (основних показників відтворення сільського населення) є кінцевим індикатором соціальної сприятливості здійснюваної державної політики.

Можливі підходи до організації демографічного моніторингу на селі

Організація такого моніторингу не потребуватиме великих матеріальних витрат і організаційних зусиль, оскільки в Україні вже є позитивний досвід накопичення і аналітичної обробки відповідної інформації. Це, по-перше, — досвід первинного статистичного моніторингу за суспільно-економічною та демографічною динамікою, який в радянські часи здійснювався шляхом заповнення в низових осередках системи державної статистики форми № 9-С у розрізі сілрад. По-друге, — досвід періодичних обстежень на рівні сіл, здійснених Держбудом у 1978 та Держкомстатом (за методичною підтримкою Інституту економіки НАН України [2]) у 1990, 1995 і 2001 рр.

Натомість запровадження і підтримка періодично оновлюваних багатолюдних реєстрів населення (на рівні осіб) потребує таких витрат, відповідної культури і організації, що можуть бути досягнуті лише в найбільш економічно розвинених країнах. Спроби створення масових реєстрів з метою, по-перше, суцільної диспансеризації населення, по-друге, — диспансеризації постраждалих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС зазнали невдачі і в колишньому СРСР, і в сучасній Україні [3, с. 320].

Проблема адекватного відображення даних статистичного спостереження за розвитком ситуації на селі має як часову, так і просторову складові. Ця ситуація є надто неоднорідною, щоб не враховувати територіальні відмінності, подані у вигляді відповідних картографічних моделей різного рівня генералізації.

Картографічні моделі “полів” територіального розподілу показників, побудовані на основі дискретних даних, є тим більш коректними, чим більш неперервною, рівномірною і густішою є сітка точок спостереження [4, с. 196]. Тому природними елементарними одиницями статистичного спостереження за відтворенням сільського населення є сільські населені пункти (понад 28,8 тисяч). Однак ці дані не накопичуються в централізованих базах даних, за винятком результатів всеукраїнських переписів населення та здійснюваних Держкомстатом періодичних обстежень сіл.

На жаль, суцільні обстеження сіл в наших умовах неможливі без залучення всієї мережі первинних осередків державної статистичної служби. Тому набула популярності ідея вибіркового демографічного моніторингу (на кшталт вибірових соціологічних досліджень), який нібито може бути здійснений малими силами. Однак такі обстеження ускладнюються проблемою досягнення репрезентативності вибірки (рівномірності по всіх демографічних, соціальних і етнічних групах) та забезпечення достатності її обсягу для вимірювання територіальних відмінностей по кожному з оцінюваних показників. Зарубіжний досвід свідчить, що лише забезпечення достатньої для регіонального аналізу мережі респондентів соціологічних опитувань, навіть у такій малій країні, як Нова Зеландія, потребує великих витрат і чіткої роботи потужних соціологічних фірм [5, с. 161–162].

Тому для цілей демографічного моніторингу соціального розвитку села (крім власне соціальних і демоекономічних показників, на кшталт репродуктивних установок) в умовах України більш доступним та інформативним є суцільне статистичне спостереження силами низових осередків Держкомстату. Водночас демографічні показники для сільського населення, розраховані за даними Держкомстату осереднено по Автономній Республіці Крим і 24 адміністративних областях України, хоч і задовольняють вимозі територіальної неперервності, недостатньо відображують відмінності демографічної ситуації на селі, надто осереднюючи (спотворюючи) географію її територіального розподілу.

Статистичні узагальнення демографічних даних в розрізі сільських районів (сьогодні це 490 одиниць) менш генералізовано відображують територіальні відмінності. В розподілі за сільськими районами централізовано здійснюються, хоч і не публікуються, первинні узагальнення результатів всеукраїнських переписів, а також міжпереписна статистична звітність за загальними показниками природного і механічного руху населення. До того ж, в разі відповідного державного рішення, в розрізі сільських районів може бути легко здійснено узагальнення даних періодичних обстежень (переписів) сіл.

Результатами наших досліджень доведено, що порайонні статистичні узагальнення в основному адекватно відображують географію територіальних відмінностей демографічної ситуації на селі та її зміни впродовж 1978–2001 рр. на макро — і мезо рівні (тобто якщо розглядати територію України в цілому та групи її адміністративних областей) [6; 7; 8; 9]. Адже на рівні сільських районів в основному замикаються добові і тижневі (основні) де-

моекономічні цикли, які забезпечують репродукцію і соціалізацію сільського населення [9 с. 89; 10, с. 72, 73]. Крім того, в [11] ми показали, що саме сільський район є елементарною природно-господарською системою, де ще може бути встановлено відносний екологічний баланс між природокористуванням і відтворенням природних ресурсів.

На жаль, порайонні данні непридатні для розрахунку найбільш інформативних табличних показників (через недостатність для цього кількості одиниць обліку в кожному районі). Їх доводиться обчислювати в розрізі областей [12, с. 8]. Однак всі повікові і спеціальні коефіцієнти (у т.ч. коефіцієнт вичерпаної плідності, стандартизовані коефіцієнти смертності), а також структурні показники можуть бути коректно розраховані для населення сільських районів.

Тому саме *сільські адміністративні райони*, а не області, є в наших конкретно-історичних умовах оптимальними одиницями статистичного спостереження за територіальними відмінностями демографічної ситуації в сільській місцевості України. Тим паче, лише використання порайонних (і більш дрібних) територіальних розподілів дає можливість залучити до демографічних досліджень потужний інструментарій сучасного регіонального аналізу, напрацьований світовою географічною наукою за останні десятиліття.

Особливості регіонального аналізу у складі демографічного моніторингу

На нашу думку, *предметом* регіонального аналізу в рамках демографічного моніторингу соціального розвитку села є здійснення періодичних оцінок (бажано раз на рік) стану та тенденцій зміни територіальних відмінностей демографічної ситуації в сільській місцевості України.

Інформаційну базу для оцінки ситуації доцільно формувати за максимально можливою, виходячи з умов інформаційного забезпечення, кількістю вхідних показників, як власне демографічних (що відображують природний і механічний рух населення, його статеві і вікові структурні характеристики, рівень шлюбності, розлучуваності і т.і.), так і тих, що стосуються мережі сільських поселень — їх людності та здатності до відтворення свого населення (наприклад, частка “вмираючих” і “занепадаючих” сіл в районі [2, с. 48–51]). Це дає можливість контролювати ступінь “депресивності” сільських районів [13].

Оціночні показники-індикатори слід мати як у формі певних індексів стану “на дату”, так і середньорічної “швидкості” їхніх змін (інколи середньорічного “прискорення” змін “швидкості”) — задля відображення динаміки територіальних відмінностей в часі. Форма середньорічної “швидкості” і “прискорення” дозволяє коректно зіставляти зміни показників будь-якої природи.

Попередніми результатами регіонального аналізу є сітки зонування за окремими або сукупністю оціночних показників-індикаторів, що відображають певні параметри процесу відтворення сільського населення. Картосхеми зонування демографічних параметрів узагальнюють відповідні територіальні відмінності.

Проміжним результатом аналізу доцільно мати *інтегральну сітку демографічного районування* сільської місцевості, складену на певну дату. Тобто виявлення, оконтурення й оцінку стану та тенденцій розвитку регіональних демоекономічних систем відтворення сільського населення.

Кінцевою *метою* демографічного моніторингу соціального розвитку села є виявлення масштабу і характеру змін за певний період. Тому кінцевим результатом регіонального аналізу в його складі повинна бути оцінка змін територіальних відмінностей ситуації на основі порівняння сіток зонування і районування на певні дати і періоди.

Серед географів переважає погляд, що саме районування є методом визначення територіальних особливостей. Використання статистичних методів для визначення районів призвело до встановлення аналогії між районуванням і класифікацією [4, с. 191]. Досліджуючи кореляцію між великою кількістю властивостей, факторний аналіз та інші методи автоматизованої класифікації дають хоча б часткове розв'язання проблеми виокремлення районів за багатьма ознаками [14, с. 252–263].

У колишньому СРСР цей підхід найбільше розвинули новосибірські соціологи під керівництвом Т.І. Заславської, які вивчали демографічні і соціальні особливості сільських населених пунктів та умови життєдіяльності їхніх мешканців. На основі поєднання факторно-типологічних методів з лінгвістичним підходом до аналізу великих масивів інформації їм вдалося розробити цілісну методику регіонально-типологічного аналізу, придатного до розв'язання задач районування за ознакою однорідності (власне зонування) [15].

Однак методи регіонально-типологічного аналізу та й взагалі класифікаційний (індуктивний) підхід до районування мають свої недоліки. Для їхньої мінімізації демоекономічні дослідження потребують поєднання в єдиній методичній процедурі обох варіантів регіонально-типологічного підходу (визначення як зон однорідної ситуації, так і територіальних структур) з генетичним підходом до аналізу факторів формування регіональних особливостей функціонування багатофакторного “механізму” відтворення сільського населення.

Накопичений досвід регіональних досліджень дає можливість запропонувати принципову схему такого комплексного підходу до аналізу демографічної ситуації в сільській місцевості України у складі єдиної системи моніторингу її змін. Вона орієнтована на використання даних, перш за все, періодичних обстежень сіл, здійснюваних Держкомстатом.

Етапи і процедури регіонального аналізу змін демографічної ситуації

Основою для територіального планування індустріалізованого господарства є сьогодні сітки “вузлових” районів, тобто територіальних систем, у т.ч. систем розселення на основі великих міст і їхніх агломерацій. Водночас, як зауважив Д. Гріг, вважається, що в переважно аграрних країнах і регіонах основою планування можуть бути однорідні райони (зони) [4, с. 194].

Тому в основу регіонального аналізу демографічної ситуації в сільській місцевості доцільно покласти саме процедури визначення однорідних демографічних зон і районів. Такий аналіз може здійснюватися періодично, з 5-ти річними перервами між його циклами, відповідно до часу отримання повного набору даних кожного нового обстеження сіл.

Одиничний цикл регіонального аналізу включатиме реалізацію таких основних етапів і процедур:

1) Розробка (на стартовому циклі аналізу) або уточнення (на наступних циклах) системи вхідних показників.

Вони обиратимуться на основі програм періодичних обстежень сіл і доповнюватимуться тогорічними показниками форми А-1 (щодо загальної народжуваності, смертності, шлюбності, розлучуваності, мертвонароджуваності і смертності немовлят віком до 1 року) та показниками всеукраїнських переписів (в разі збігу в часі з обстеженням сіл).

2) Підготовка вхідних даних для картографування.

Обирається сітка сільських адміністративних районів, стосовно яких розраховуються вхідні показники (зіставна для поточного і попереднього циклів аналізу). Створюється порайонний масив значень вхідних показників: розраховуються вхідні показники на дату

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

здійснення поточного циклу аналізу; показники “швидкості” їх зміни за період між поточним і попереднім циклами аналізу; показники “прискорення” між останнім і попереднім міжцикловим періодом (засобами Visual FoxPro 6.0 або Excel 9.0).

Створюється електронний атлас інтерактивних (віртуальних) карт вхідних показників “на дату”, “швидкості” і “прискорення” (відповідний Workspace у середовищі MapInfo 6.0).

3) Визначення узагальнюючих показників та розробка оціночних шкал.

Здійснюється факторний аналіз вхідних показників, окремо “на дату”, “швидкості” і “прискорення” – варіанти три-, дво- і однофакторної структури (засобами STATISTICA 6.0 або SPSS 9.0). Результати порівнюються з узагальнюючими показниками, розрахованими на попередніх циклах аналізу.

Вивчається можливість досягти ідентичності узагальнюючих показників для всіх циклів аналізу. Для періоду 1978–2001 рр. це показник-”лідер” однофакторної структури – “частка селян пенсійного віку (55/60 років і старше)”. В разі неможливості досягти цього, доцільно використати як узагальнюючу статистичну оцінку порайонних значень основної компоненти одновимірного фактора (тобто його факторні значення).

Для узагальнюючого показника “на дату” розробляється (якщо це факторні значення) або доопрацьовується (в разі його ідентичності для всіх циклів аналізу) оціночна шкала, кількісні градації якої доцільно інтерпретувати як рангові в термінах типів природного відтворення населення (як певні наближення до звуженого, простого або розширеного типів природного відтворення).

4) Розрахунок порайонних значень узагальнюючих показників (засобами Visual FoxPro 6.0 або Excel 9.0). Спочатку розраховуються порайонні значення узагальнюючого показника “на дату” за обраними на попередньому етапі аналізу оціночними шкалами.

Розрахунок порайонних значень узагальнюючих показників “швидкості” і “прискорення” доцільно здійснювати у формі рангових індексів комплексної оцінки динаміки ситуації: РІКО-1 (агрегованого) та РІКО-2 (деталізованого), на основі врахування динаміки показників-”лідерів” тривимірної факторної структури [8; 9, с. 132, 133]. Такий підхід забезпечує зіставність результатів оцінки динаміки для різних періодів спостереження.

Масив порайонних значень узагальнюючих показників, якими характеризується демографічна ситуація на кожному циклі аналізу, міститиме територіальні розподіли п’яти показників: одного – стану “на дату”, двох – “швидкості” і двох – “прискорення”.

5) Генерування картограм узагальнюючих показників.

Побудова електронних карт порайонних картограм для кожного з узагальнюючих показників може бути здійснена стандартними процедурами ГІС-систем MapInfo 6.0 або ArcMap 8.3.

6) Розробка картографічних моделей поля значень узагальнюючих показників в ізолініях.

Для кожного з цих показників їх доцільно здійснювати не на основі стандартних алгоритмів, які дозволяють реалізувати стандартні конфігурації ГІС-систем, а з допомогою методу самоорганізації математичних моделей територіальних “полів” даних, розробленого групою А.М. Тимошевського [16] і реалізованого у середовищі ArcMap 8.3 як автономний програмний модуль.

7) Демографічне зонування і розрахунок статистичних “портретів” зон.

Сітки зонування доцільно розробляти для узагальнюючих показників стану “на дату”, “швидкості” і “прискорення”. Процедура полягає у визначенні конфігурації (меж) зон графоаналітичним способом на основі порівняння картограм та картографічних моделей

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ізоляції відповідних узагальнюючих показників (його зручно здійснювати засобами графічного редактора CorelDraw 9.0). На цьому етапі аналізу як довідковий матеріал для визначення конфігурації демографічних зон залучатимуться картограми вхідних показників (особливо тих, що відображатимуть різні аспекти природного і механічного руху населення та здатність сільських населених пунктів відтворювати своє населення).

Статистичні “портрети” демографічних зон, крім характеристик площі, кількості районів, сіл, середньої густоти села в зоні та середнього значення відповідного узагальнюючого показника, повинні містити середні значення найбільш інформативних вхідних показників, що відображають параметри природного та механічного руху сільського населення, особливості його статеві і вікової структури, шлюбності і розлучуваності, стану сільських населених пунктів, а також середньоквадратичні відхилення всіх середніх показників [7; 9, с. 117–124]. Для розрахунку статистичних “портретів” цілком вистачає засобів Visual FoxPro 6.0 або Excel 9.0.

8) Визначення територіальних “ядер” кожної з ідентифікованих зон.

Суб’єктивізм визначення контурів зон і районів [4, с. 189, 190] підштовхує до пошуку територіальних “ядер” зон як більш стабільної їхньої складової. Для ситуації “на дату” (або окремих періодів) “ядра” інтерпретуються як нерозривні ареали, що знаходяться в межах зон, де значення зоноутворюючих показників найбільш наближені до середніх зональних. Формально це або апроксимації локальних екстремумів поля територіального розподілу значень зоноутворюючих показників, або значні за розмірами і територіально нерозривні “плато” близьких за неекстремальними значеннями зоноутворюючих показників.

Автоматизувати пошук “ядер” пропонується на основі поєднання гравітаційного та формально-геометричного підходів. Тоді “центр ваги” зони (за значеннями зоноутворюючих показників) інтерпретується як центр її “ядра”, а умовні контури “ядра” визначатимуться еліпсом, орієнтація, розміри і форма якого залежатиме від геометричних характеристик контуру зони (орієнтації і розмірів найбільшої і найменшої осей, проведених через центр ваги зони, відстані між центрами вписаного і описаного кола і т.і.). Стандартні ГІС-системи не містять такі процедури, однак їх алгоритми (відпрацьовуються на факультеті кібернетики КНУ ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом В.М. Терещенко) можуть бути легко реалізованими в середовищі цих ГІС-систем.

9) Оцінка змін сіток зонування за показниками “на дату”, “швидкості” і “прискорення”. Вона полягає у визначенні змін конфігурації меж, локалізації “ядер”, параметрів статистичних “портретів” кожної з демографічних зон за період між останнім і попереднім циклами регіонального аналізу шляхом порівняння відповідних варіантів сіток зонування.

Порівняльно-географічний аналіз контурів і визначення площ, на які збільшилися / зменшилися зони, а також розрахунок середніх значень демографічних показників по цих територіях збільшення / зменшення, може бути здійснений стандартними засобами ГІС-системи ArcMap 8.3.

Порівняння статистичних “портретів” зон для різночасних сіток зонування потребує лише засобів Visual FoxPro 6.0 або Excel 9.0.

10) Кореляційний і багатофакторний (регресійний) аналіз залежності узагальнюючих показників демографічної ситуації від соціально-економічних показників, які фіксуються під час періодичних обстежень сіл (засобами STATISTICA 6.0 або SPSS 9.0).

Необхідно визначити статистичний вплив територіальних розподілів тих показників, які характеризують: рівень розвитку крупнотоварного сільського господарства; рівень розвитку і продуктивність присадибного господарства; рівень зайнятості селян на місці і

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

поза межами своїх сіл; рівень розвитку інфраструктури соціального сервісу в селах (рівень забезпеченості ним); рівень доступності центрів обслуговування (райцентрів).

За цими п'ятьма групами соціально-економічних показників (особливо за тими, що мають тісний статистичний зв'язок з демографічною ситуацією) доцільно розробити відповідні сітки зонувань “на дату”, а також “швидкості” змін за період (за процедурою, аналогічною процедурам демографічного зонування).

11) Демографічне районування і розрахунок статистичних “портретів” районів. Здійснюється на основі порівняльно-географічного аналізу сіток зонувань “на дату”, “швидкості” і “прискорення” та їх зіставлення з найсвіжішими сітками районувань іншої природи (фізико-географічним, економіко-географічним, природно-господарським, сільськогосподарським, форм сільського розселення, систем розселення високого рангу тощо), а також з сітками зонувань за соціально-економічними показниками, отриманими на попередньому етапі аналізу. На якісному рівні такий порівняльно-географічний аналіз може бути реалізований засобами CorelDraw 9.0, кількісні зіставлення потребуватимуть залучення аналітичних засобів ГІС-системи ArcMap 8.3.

До “статистичних” портретів районів, крім власне демографічних показників (“на дату”, “швидкості” і “прискорення”), доцільно додати основні соціально-економічні показники, що визначають рівень життя, зайнятості, розвитку економіки, її аграрного сектору, присадибного господарства, доступності і рівня соціального сервісу, а також річного рівня інвестування сільського господарства та соціальної сфери (“на дату” і “швидкості” приросту за період).

12) Оцінка змін сітки районування за період між останнім і попереднім циклами аналізу. Її пропонується здійснювати в основному аналогічно оцінці змін сіток зонувань.

Водночас для з'ясування можливих причин, що зумовили зміни, процедуру оцінки доцільно доповнити порівняльно-географічним аналізом, по-перше, зі змінами соціально-економічних показників, які фіксуються періодичними обстеженнями сіл; по-друге, — зі змінами у системах міського розселення (особливо: змінами людності, потоків миттєвості та незворотньої міграції до найбільших міст і агломерацій України, а також зі змінами рівня зайнятості в них).

Висновки

1. Запровадження регіонального демографічного моніторингу соціального розвитку українського села є актуальною задачею державного управління. Споживачами його результатів стануть профільні підрозділи Секретаріату Президента та Кабінету Міністрів, Верховної Ради України, Міністерства аграрної політики, Мінпраці та соціальної політики, а також місцеві держадміністрації та органи місцевого самоврядування.

2. Накопичення даних для такого моніторингу у формі суцільного статистичного спостереження вже сьогодні може бути здійснено первинними осередками Держкомстату за програмою періодичних обстежень сіл і показниками поточної статистичної звітності, з наступною аналітичною обробкою і узагальненням цих даних на рівні сільських районів.

3. Регіональний аналіз в розрізі сільських районів у складі такого моніторингу з періодичністю у 5 років дасть можливість центральним органам державного управління адекватно оцінити зміни територіальних відмінностей демографічної ситуації та їхні можливі причини. Однак для забезпечення репрезентативності результатів аналізу на місцевому рівні (областей і районів) доцільно відновити щорічну статистичну звітність за формою №9-С у розрізі сілрад (5-ти річної періодичності для цього замало).

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

4. Методичною основою реалізації такого аналізу є інструментарій зонування, районування і порівняльно-географічних процедур, розроблений у складі географічних дисциплін. Основні методичні підходи, методи і засоби здійснення аналізу змін територіальних особливостей демографічної ситуації на селі відпрацьовані нами практично в процесі регіональних досліджень на основі порайонних територіальних розподілів.

6. Заплановане укрупнення сільських адміністративних районів і сільських громад значно зменшить територіальну репрезентативність регіонального демографічного аналізу.

7. Для збереження об'єктивності оцінок соціально-демографічної ситуації в українському селі доцільно також ухвалити рішення про неприпустимість збільшення терміну понад 5-ти річний між періодичними обстеженнями сіл.

Джерела

1. *Стешенко В., Піскунов В.* До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. Вип. 18. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1996. — С. 3–42.

2. *Село: сучасна політика і стратегія розвитку* / Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимук, С. Гудзинський, В. Плоский. — К., Ін-т економіки НАН України, 1997. — 329 с.

3. *Лагутін А., Рогожин О., Бугайов В.* Соціальна концепція медичного ризику // Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / Відп. ред.: В.В. Дурдинець, Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов. — К.: “Стилос”, 2001. — С. 315–328.

4. *Григ Д.* Районы, модели, классы // Модели в географии (пер. с англ.) / Под ред. Р.Дж. Чорли и П. Хаггета. — М.: “Прогресс”, 1971. — С. 175–211.

5. *Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників* / Відп. ред. Ю.І. Саєнко. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2004. — 372 с.

6. *Рогожин Г., Рогожин О.* Демографічний розвиток українського села: регіональний аналіз // Демографічні дослідження. Випуск 20. — К., Ін-т економіки НАНУ, 1998. — С. 158–181.

7. *Рогожин О.* Сталі територіальні особливості відтворення сільського населення України у 1979–1995 рр. // Демографічні дослідження. Випуск 21. — К., Ін-т економіки НАНУ, 1999. — С. 49–70.

8. *Рогожин О.Г.* Регіональні відмінності і динаміка демографічної ситуації в українському селі / Довкілля і ресурси: наукові проблеми. — К., Український ін-т досліджень навколишнього середовища і ресурсів, 1999. — С. 111–126.

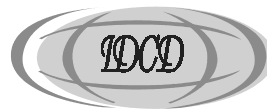
9. *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.

10. *Хомра А.У.* Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / АН УССР. Ин-т экономики; Отв. ред. В.С. Стешенко. — К.: Наукова думка, 1990. — 176 с.

11. *Рогожин А.Г.* Методы социозкологической оценки территории регионов / Проблемы социальной экологии // Тез. докладов, ч.3. — Львов, 1986. — С. 26–28.

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

12. *Демографическое развитие Украинской ССР: 1959–1970 гг.* / В.С. Стешенко, Л.В. Чуйко, А.Ф. Загробская и др. — К., Наукова думка, 1977. — 221 с.
13. *Прокопа І., Шепотько Л.* Депресивність аграрних територій: Український вимір / “Економіка України”. — №7 — 2003. — С. 59–66.
14. *Изард У.* Методы регионального анализа (пер. с англ.). — М.: “Прогресс”, 1966. — 659 с.
15. *Социально-демографическое развитие села: Региональный анализ* / Под ред. Т.И. Заславской и И.Б. Мучника. — М.: “Статистика”, 1980. — 343 с.
16. *Timoshevskii A., Yeremin V., Kalkuta S.* New method for ecological monitoring based on the method of self – organising mathematical models. The proceedings Fifth International Symposium on Environmental Contamination in Central and Eastern Europe, Prague, Czech Republic, September 12–14, 2000.

ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ РЕПАТРІАНТІВ У КРИМУ: РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

*В.Т. Зінич,
доктор філософії, кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Ради по вивченню продуктивних сил
України НАН України*

У нинішніх умовах переходу економіки України на ринкові засади, поширення приватної власності на землю є однією з складних соціально-економічних проблем держави. Від реформування аграрного сектору, зокрема від механізму справедливого розподілу земельних ресурсів, значною мірою залежить і стабільність в суспільстві.

Землезабезпеченість (надання земельної ділянки) є також ключовим питанням складної соціально-економічної і правової проблеми розселення та облаштування народів, які в радянські часи були депортовані з України, а нині повертаються в місця традиційного проживання й інтегруються, а точніше, реінтегруються в українське суспільство.

Згідно з офіційними статистичними джерелами, на початку Другої світової війни з південних регіонів України і Криму було вислано в східні райони СРСР 450 тис. німців, а з Криму в травні 1944 р. депортовано в Середню Азію і Казахстан 188,6 тис. кримських татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар і 11,3 тис. вірмен [1, с. 3].

Масове повернення в Україну народів, які були депортовані під час Другої світової війни, почалося наприкінці 80-х початку 90-х років минулого століття. На 1 січня 2004 р. в Україну повернулося понад 280 тис. раніше депортованих осіб та членів їхніх сімей. Найбільше репатріантів розселилося в Криму. Так, на півострів повернулося 248,2 тис. кримських татар, 4 тис. греків, вірмен, болгар і німців. У Донецький, Придніпровський, Причорноморський та Центральний регіони у місця історичного проживання повернулося майже 4 тис. раніше депортованих осіб німецької національності [2, с. 17].

За останні роки чимало зроблено для прийому, розселення та облаштування депортованих народів, які постраждали від сталінських репресій. Держава, попри всі економічні скрути і негаразди, відновлює історичну справедливість, порушену колись тоталітарним режимом СРСР. Хоча Україна юридично не несе за це відповідальність, але, виходячи з гуманних засад, намагається повернути знедолених людей, облаштувати їх, надати необхідну соціальну допомогу.

Повернення до Криму раніше депортованих народів відбувалося переважно стихійно. І коли на 1 січня 1990 р. повернулося понад 100 тис. кримських татар, перед державними органами виконавчої влади постали нагальні проблеми економічного, соціального, етнічного, політичного та гуманітарного плану щодо їх облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Складність полягала в тому, що кримські татари хоч і повертались у свої рідні місця, але на території, де вже давно проживають інші народи (росіяни, українці та ін.). Місцеве населення остерігалось, що репатріанти претендуватимуть на їхнє житло, роботу, місця в школах, лікарнях та інші життєво важливі ресурси. Тому для здійснення такого досить масштабного соціального заходу слід було підвести наукову базу, на основі якої розробити програму й вирішити конкретні соціальні завдання розселення та облаштування кримських татар, забезпечити узгодженість у діях управлінських й господарських структур у цьому напрямі.

Починаючи з 1991р. у Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України під керівництвом доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України С.І.Дорогунцова виконувалися дослідження з соціально-економічних проблем депортованих національних меншин. Особливе значення приділяється вирішенню соціальних проблем розселення з урахуванням впровадження ринкових відносин і земельної реформи, стану і перспектив розвитку продуктивних сил автономної республіки, а також демографічних, соціально-економічних й екологічних особливостей розвитку її регіонів [3].

Найбільші ареали розселення кримськотатарських депортованих, які становлять нині найбільшу групу прибулих етнічних репатріантів, зосереджені на території Сімферопольської міськради та Сімферопольського району. Тут розселилося відповідно 23,6 та 20,2 тис. репатріантів. Великі ареали компактного розселення кримських татар розташовані в Бахчисарайському, Білогірському, Джанкойському, Кіровському, Красногвардійському та Ленінському районах — 116,4 тис. чол.

Частка кримськотатарських репатріантів у складі населення Криму нині становить близько 12 %. Питома вага кримських татар від їх загальної кількості досягла у Білогірському районі 33 %, у Бахчисарайському, Кіровському, Первомайському, Советському районах — 20–25%, Сімферополі та Сімферопольському районі — 19,9 %, Судак — 0,8 %, Алушті та Ялті — 0,7 %.

Що ж до пропорцій розподілу депортованих між міською і сільською місцевістю, то в їх основу було покладено такі фактори, як соціально-професійний склад кримських татар і ресурсні можливості місцевості. У міській місцевості розселено 27 %, а в сільській — 73 % репатріантів [4, с. 18–22].

Складним у соціальному плані було також розселення раніше депортованих болгар, вірмен, греків і німців у Криму. Розселення їх здійснювалося надзвичайно нерівномірно і не завжди відповідало бажанням репатріантів жити в тому, чи іншому регіоні, в тій чи іншій місцевості. Розселилися вони у містах, районах переважно дисперсно і нерівномірно. Так, болгари поселилися переважно у Керчі (22,7 % від їх загальної кількості), Сімферополі і Сімферопольському районі (16,9 %) та Ялті (11,1 %). Частина представників вірменської національності (19,7 %) проживає у Сімферополі, в Джанкойському районі (14,7 %) і у Феодосії (9 %). Більше половини грецького населення (52,9 %) мешкає у Сімферополі та Сімферопольському районі, у Білогірському районі питома вага греків від їх загальної кількості становить 11,7 відсотка. 22,0% від усіх репатрійованих у Крим німців проживає у Джанкойському районі, 13,0 % — у Сімферополі [5, с. 23–24].

Зазначимо, що ні Україна, ні Крим не були готові фінансово до масової репатріації депортованих раніше народів. Непідготовленість інфраструктури на півострові для розсе-

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

лення й облаштування депортованих національних меншин, масові порушення законодавчих прав на отримання належного земельного паю призводила до суперечностей, а то й відвертої конфронтації у міжетнічних відносинах.

Депортовані, які прибували на півострів (більшість з них становлять кримські татари) розселилися в існуючих населених пунктах, а також в селищах і масивах компактного проживання, яких нині налічується понад 300. На перших порах повернення репатріантів, коли подані кримськими татарами заявки на відведення земельних ділянок не розглядалися Верховною Радою Криму протягом тривалого часу, або їм безапеляційно відмовляли у виділенні ділянок, мало місце так зване самовільне захоплення земель, а це призводить до соціальних конфліктів у відносинах між кримськими татарами і місцевою владою (нагадаємо події 1992 р. в Алушті, 1995 і 1997 рр. в Білогірську та 2003 р. в Ялті, Судаку, Партеніті).

Для розселення та індивідуального житлового будівництва репатріантам відведено понад 48 тис. земельних ділянок, з яких забудовано майже 50 %, а в стадії незавершеного будівництва перебуває 42,4 %, решта ділянок не освоюється. Але і сьогодні проблема виділення земель є досить актуальною. Це пов'язано з тим, що приватизаційні процеси в Криму, і особливо приватизація землі, майже завершені (хоча й із значними порушеннями з боку владних структур), а проблема участі у приватизації землі депортованих осіб ще не вирішена. У черзі на отримання земельних ділянок під будівництво — майже 7 тис. чоловік, з яких переважна більшість — у містах Ялті, Алушті та Судаку.

Серед складних проблем реформування земельних відносин, реструктуризації та приватизації земельних ділянок найскладнішою є виділення депортованим громадянам Автономної Республіки Крим, і зокрема кримським татарам, земельних паїв із земель колективної власності (території колишніх колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). На півострові завершено роздержавлення і паювання сільськогосподарських земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам. Власниками сертифікатів на земельну частку (пай) у 2002 р. стали понад 206 тис. громадян, з них 20,3 тис. — з числа депортованих. Середній розмір паю у 2002 р. становив 2,23 га сільськогосподарських угідь на одну особу, яка раніше мешкала в Криму, і 1,45 га — для кримськотатарського населення. Крім того 1,1 тис. громадян з-поміж числа сільськогосподарського населення кримських татар отримали земельні ділянки для випасу худоби, сінокошення і городництва на площі 1,0 тис. га [6, с. 57–60].

Лише 15 % репатріантів, які проживають у селі й встигли вступити в колгоспи, одержали земельні паї. Інші хоча й проживають у сільській місцевості на території багатьох КСП, проте влаштуватись на роботу не змогли, а тому за законом не можуть одержати пай. Серед них — значна частина кримських татар пенсійного віку.

У більшості степових районів Криму, де землі вистачає (Чорноморський, Ленінський райони, де на один пай припадає 18 га) кримські татари одержали земельні частки. А в таких районах, як Сімферопольський, Білогірський, Бахчисарайський і в Судакському регіоні земельні ресурси дуже обмежені. На один пай припадає значно менше гектара, і паювання вже проведено без участі багатьох кримських татар, які хотіли б отримати землю. На думку керівництва меджлісу, вирішити проблему можливо лише шляхом перепаювання, на що не погоджується більшість місцевого населення.

Кілька тисяч заяв, що їх подали кримські татари на виділення земельних ділянок для будівництва житла в районі Ялти, селищні ради не розглядають роками. Водночас біля моря триває інтенсивна і часто незаконна забудова. А тому влітку 2003 р. на кримському південнобережжі виник черговий земельний конфлікт. Кримські татари захопили землі

на околиці Ялти, вимагаючи саме тут надати їм ділянки. (До депортації в Ялтинському регіоні кримські татари становили 80,1% від загальної кількості мешканців міста. Нині, за даними меджілсу, їх близько 1%). Група кримськотатарських активістів самовільно зайняли майже 4 гектари території Ялтинського гірського лісового заповідника, де розгорнули намети і містечко, вимагаючи надати їм земельні ділянки для житлового будівництва.

Проблема надання землі кримським татарам на південнобережжі розглядалась президією Верховної ради автономії, на засіданні Координаційного комітету боротьби з корупцією і організованою злочинністю при кримському уряді та Міжвідомчою комісією з питань комплексного освоєння і розвитку земель рекреаційного призначення. Було, зокрема, відзначено, що на Південному березі Криму, а також на східному узбережжі є досить великі ділянки земель, що не перебувають у віданні ні міських, ні селищних Рад. Відсутність господаря землі та її неконтрольоване освоєння стало ґрунтом для зловживань. З метою уникнення гострих конфліктів (селянських, міжусобних, міжнаціональних, міжрелігійних) питання про одержання своєї частки землі необхідно вирішити законодавчо. З огляду на те, що земля Криму вже роздана на паї, ділянки репатріантам могли б бути виділені за рахунок земель запасу і резерву. Однак 290 га запасних земель, які є на обліку в Держкомземі Автономної Республіки Крим, за підрахунками спеціалістів, не вистачить для всіх депортованих, які бажають отримати свій пай. Крім того, більшість кримських татар не згодні отримати землі з резервних фондів і запасу, куди виділялись ділянки не придатні для обробітку [7, с. 230–232].

Згідно з соціологічним опитуванням, ще майже 100 тис. кримських татар, які проживають за межами Автономної Республіки Крим і мають намір повернутися на свою історичну батьківщину, також будуть намагатись одержати належну частку землі. А тому проблема виділення і механізму розподілення земель в Криму набуває ще більшої гостроти. Звідси необхідність створення додаткового держрезерву для раніше депортованих, які будуть повертатись до Криму ще протягом п'яти – десяти років.

Слід враховувати й таку обставину – багато земель поки перебуває в оренді. Тому вже зараз необхідно зарезервувати землі, які після закінчення терміну оренди можуть бути надані репатріантам. Щоб вирішити складне соціально-економічне питання розподілу земельних ділянок кримським громадянам і прибулим депортованим, які законодавчо мають право на отримання свого земельного паю, ще в 2002 р. ставилось питання про тимчасове призупинення видачі земельних ділянок, особливо навколо курортних міст. Така необхідність була викликана тим, що коштовну кримську землю роздавали під будівництво (з порушенням Земельного Кодексу України по наділенню громадян землею), що не було передбачено генеральними планами забудови. Невизначені межі населених пунктів, оформлення яких тягнеться десятиріччями, відсутність правил забудови вигідні владним структурам, які не поспішають це зробити. Активно використовується і неузгодженість правового поля. Ще надто багато на кримському “чорному” ринку землі знаходиться у різних підприємств, зокрема закордонних, насамперед – російських, створених поза правовим полем.

Про забезпечення належного використання земельних ресурсів на півострові йшлося й раніше. Гостроту питань, пов'язаних з розподілом землі, що триває в процесі реформування агропромислового комплексу в Криму, засвідчують парламентські слухання з проблем кримськотатарського народу (зокрема щодо участі кримських татар у розпаюванні земельних наділів), що відбулися у Верховній Раді України ще у квітні 2000 року.

Держава в попередні роки виділяла значні кошти на інвентаризацію всіх земель в Автономній Республіці Крим. Однак досі реєстр землі у Криму не створено. Жодне з кримських міст не має чітко визначених на місцевості меж, не встановлені межі земель

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

державної і комунальної власності, земель рекреаційного і культурного призначення, прибережних захисних смуг та пляжів уздовж Чорного моря. Усе це створювало відповідні умови для численних зловживань при розподілі землі.

Не ведеться облік земель природно-заповідного фонду за формою земельно-податкової документації, не завершена ретельна інвентаризація власників та користувачів земель на природно-заповідних територіях, має місце беззаконня у практиці видачі та переоформлення документів на право користування землею.

Реально не відповідають значенню і важливості охоронні зобов'язання, видані підприємствами на землях, де розташовані пам'ятки природи. Тут відсутній належний екологічний, містобудівний та землепорядний контроль, що сприяє незаконному, нерациональному і нецільовому використанню земельного комплексу [8].

Особливо серйозні помилки у використанні землі, зловживання при її розподілі та реалізації, численні випадки самозахоплення земельних ділянок жителями півострова (в тому числі й депортованими кримськими татарами) були допущені в Автономній Республіці Крим упродовж останніх років.

Значну увагу питанню землі в державі, зокрема вирішенню його в регіональному аспекті, приділено у Програмі діяльності нового уряду "Назустріч людям", схваленій Верховною Радою в січні 2005 р. Землю, особливо рекреаційні території Автономної Республіки Крим, де проживає понад 260 тис. раніше депортованих національних меншин, держава вважає загальнонародним надбанням. Гострота цієї проблеми, безпорядки у сфері земельних відносин, що спостерігалися в останнє десятиріччя в Криму, значною мірою зумовлені тим, що держава своєчасно не створила належну правову базу, а існуюча дозволяла сільським й міським радам за досить низьку вартість розпродавати сотні гектарів найцінніших прибережних земель. Міські ради наділялись винятковими повноваженнями з розподілу земельних ділянок на територіях приморських міст. Та, як правило, ці ділянки рідко надавались репатріантам.

Нині потрібні радикальні кроки з боку держави не лише щодо перерозподілу повноважень і відповідальності за прийняття рішень із земельних питань на більш високі рівні влади, а й упорядкування всього територіального устрою рекреаційних регіонів Криму, до яких належать заповідні й реліктові зони.

Особливо складні проблеми при реформуванні земельних відносин у Криму виникають у зв'язку з використанням земель оздоровчого і рекреаційного призначення в приморській стометровій смузі, які розміщені в зоні санітарної охорони курортників. Їх вважають своїми власники численних кафе, ресторанів, барів, аквапарків, автостоянок, кіосків і місць стихійної торгівлі. Землевідведення і використання цих найдорожчих, і не тільки в Криму, земель відбувається з порушенням чинного законодавства і потребує невідкладного врегулювання.

Спеціальна комісія, створена за розпорядженням Президента України для вивчення питання розподілу та використання земельних ресурсів на Кримському півострові, зафіксувала досить грубі порушення саме у використанні земель санаторно-оздоровчих закладів Криму. Територія цих закладів інтенсивно забудовується різними спорудами — готельними комплексами, індивідуальними житловими будівлями, приватними пансіонатами. До того ж у рекреаційних зонах споруджуються техногенні небезпечні об'єкти. Непоправної шкоди цією забудовою завдано таким національно важливим об'єктам, як Нікітський ботанічний сад, парк-пам'ятник садово-паркової культури у Форосі, Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, Карадазький природний заповідник, території Алупкінського музейного парку тощо.

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Ігноруючи потреби людей і місцевого бюджету, численні керівники сільських та селищних рад, розташованих на Південному березі Криму, впродовж останніх десяти років продавали землю у 20 – 30 разів дешевше, ніж вона насправді вартує. Новоявлені господарі прибережної землі, охороняючи свою приватну власність, огорожувались височезними мурами, що заважало мешканцям приморських сіл вільно потрапити до моря, на пляж. Часто на перекуплених у місцевих жителів ділянках бізнесмени споруджували без дозволу будинки, а точніше – ошатні віли, на самому березі моря. Хоча загальновідомо, що чинним законодавством щось будувати ближче ніж за 100 метрів від моря заборонено.

Отже, результатом роботи комісії повинно бути повернення державі за рішенням судів землі, яка була незаконно привласнена. Особлива увага надається поверненню власності профспілок, тобто оздоровниць, санаторіїв, що призначалися для оздоровлення людей праці і мають бути доступними саме для них. Захопленням згаданої власності державі завдано збитків на мільярди гривень, а головне, що простому робітнику нікуди поїхати оздоровитися.

Однією з перепон, що стоять на шляху до введення прозорої земельної політики в Криму, є відсутність планів генеральної забудови кримських міст. Лише два міста – Ялта і Алушта завершили укладання генеральних планів, в інших містах півострова ця робота гальмується. Зволікання з прийняттям планів генеральної забудови дає змогу місцевим радам приймати незаконні рішення щодо виділення землі. В попередні роки така політика спричинила цілий вузол проблем в автономії: міжнаціональних, кримінальних, економічних. Сьогодні стоїть завдання повернути незаконно приватизовану чи захоплену землю у державну власність.

Відомо, що використання дорогих кримських земель набуло загальнодержавного значення. Нині розслідуються десятки кримінальних справ, особливо на вже оформлені права власності на незаконно приватизовані об'єкти й відчужені земельні ділянки. Більшість несправедливих рішень кримської влади, зокрема, виведення 356 гектарів із Кримського заповідника, розташованого на ПБК, відбулося за розпорядженнями адміністрації президента ще в 2003 – 2004 рр., начебто для встановлення нових меж цього заповідника.

Зважаючи на складність соціальної проблеми землезабезпеченості репатріантів, меджліс кримськотатарського народу звернувся до владних структур з вимогою, в якій наполягається на тому, щоб “за умови ігнорування органами державної влади України й органами місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим законних прав кримських татар на землю, підтримати ініціативне займання безземельними кримськими татарами вільних земель або земель, виділених на умовах оренди чи власності підприємницьким структурам, як форму повернення ними незаконно відібраної в них землі під час депортації 18 травня 1944 року”. Тобто за умови, якщо влада не розв’язуватиме земельну проблему репатріантів, меджліс своєю постановою фактично надав дозвіл своїм співвітчизникам на нові самозахоплення. А тому в кінці лютого 2005 р. деякі регіональні меджліси вирішили самі зайняти пустинні землі на узбережжі.

Значний земельний конфлікт впродовж останніх років назрівав між місцевою владою і депортованими народами, в основному між кримськими татарами і місцевими жителями, на березі Тихої бухти. Тиха бухта – унікальний куточок Кримського довкілля – знаходиться у східній частині півострова на узбережжі біля Коктебеля. Тут, в районі Арматлукської долини, неподалік від Тихої бухти на території Коктебельської селищної ради для облаштування кримських татар ще в 90-і роки минулого століття було виділено 100 ділянок під індивідуальне будівництво і 16 гектарів землі.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Нині кримські татари намагаються захопити ділянки землі вже на березі Тихої бухти. Таке “самозахоплення” привело до супротиву з боку місцевого слов’янського населення, яке організувалося, створило козацьку общину і зайняло “кругову оборону”. Спочатку влада ніяк не реагувала, а лише спостерігала як розвиватиметься конфлікт між представниками двох найчисленніших кримських етносів.

Щоб вгамувати конфлікт, який набирив небезпечних обертів, декому з кримських “теоретиків” міжнаціональних відносин спала на думку ідея збудувати на березі Тихої бухти так зване етнічне поселення. Відомо, що Крим – край багатонаціональний, тут мешкають представники понад ста націй і народностей. Численні туристи могли б знайомитись з культурою, побутом і звичаями цих етнічних спільнот, а бюджет Криму міг би від такого проекту одержувати мільйони американських доларів. Однак, коли економісти підраховали, що для облаштування такого поселення необхідно не менше 50 млн. доларів США, то ідея будівництва етнічного поселення відпала.

Щоб припинити “битву” за землю й з метою збереження унікальності цього кримського куточка, Верховна Рада АРК у червні 2005 р. після кількох років тяганини прийняла рішення про визнання урочища Тиха бухта пам’яткою природи місцевого значення. Тепер начебто ніхто не має права зазіхати на Тиху бухту. Все ж кримські татари, незадоволені тим, що їм відмовляють у виділенні земельних ділянок на Південному березі Криму і на узбережжі моря, продовжують “тиху битву” за захоплення землі. Мораторій на будь-які операції із землею, а також прийняття рішення Кабінету Міністрів України про включення Тихої бухти до складу природно-заповідного фонду України поставить заслін “мисливцям” будь-якої національності за кримською землею й сприятиме стабільній ситуації в соціальних й міжнаціональних відносинах в Автономній Республіці Крим [9].

Проблема землі у Криму переросла кордони місцевого значення і перетворилася на серйозний фактор дестабілізації політичного і соціально-економічного життя в регіоні.

З 2000 р. на Кримському півострові під індивідуальне будівництво житла було виділено 375 тис. земельних ділянок, що загалом становить 36,5 тис. гектарів. При цьому всі ділянки, що були виділені на Південному узбережжі Криму, потрапили до рук високопоставлених чиновників колишньої влади і членів їхніх сімей. Люди, зокрема раніше депортовані кримські татари, болгари, греки, вірмени і німці, не могли роками отримати якихось шість соток землі під індивідуальне будівництво, тоді як окремі особи, незаконно отримували десятки, а то й сотні гектарів не просто землі у степовій частині Криму, а на Південному узбережжі, де земля фактично є неоціненною за своїми рекреаційними характеристиками.

Характер і масштаби зловживань із розподілом і виділенням та використанням землі у Криму важко навіть уявити. Вони становили загрозу для безпеки України. Тому Президент України звернувся до рад усіх рівнів Криму накласти тимчасовий мораторій на будь-які операції із землею, аби надати можливість компетентним органам здійснити ревізії кримських земельних ресурсів.

Земельний мораторій не повинен мати винятків за національною ознакою. Бо відомо, що лідери меджлису кримськотатарського народу наполягають на тому, щоб заборона на виділення землі не стосувалась репатріантів, яким і так в попередні роки на Південному узбережжі нічого не виділялось.

Реформування аграрного сектору економіки Автономної Республіки Крим, пошуки прийнятих варіантів й запровадження чіткого механізму розподілу земельних паїв, виділення землі під фермерське господарство кримським татарам, а також раніше депортованим болгарам, вірменам, грекам і німцям, здавна відомими своїм умінням вирощування

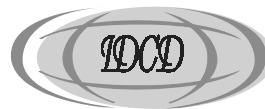
сільськогосподарської продукції (особливо садівничої, овочевої), приведуть до кардинальної розрядки ситуації на півострові, вирішать одне з найскладніших земельпорядних питань й дадуть можливість створити високорентабельні фермерські господарства або інші приватні аграрні формування ринкового типу.

Виконавчим органам Криму необхідно вирішувати широке коло питань щодо участі кримських татар та інших національних меншин з числа депортованих у реформуванні земельних відносин, зокрема складних питань, пов'язаних з реструктуризацією, приватизацією та паюванням земельних ділянок на місці, й погоджувати їх вирішення конкретно по кожному випадку. Знайдене оптимальне вирішення цих питань у кожному районі забезпечить землею усіх сільських жителів півострова, в тому числі й депортованих народів [10, с. 39].

Вирішення складного соціально-економічного земельного питання за сприяння нового уряду країни здатне дати реальні можливості для пом'якшення політичних, мовних і міжнаціональних протиріч у Криму і реалізації намічених новою державною владою планів реформ в Автономній Республіці Крим, зокрема щодо реформування аграрного сектору й забезпечення депортованих земельними паями. Впровадження прозорої державної політики дасть можливість навести порядок у використанні земельних ресурсів Криму.

Джерела

1. *Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів (1941–1998).* — Київ: Абрис, 1999. — 176 с.
2. *Зінич В.Т.* Розселення й облаштування раніше депортованих народів у південних регіонах України. Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. — К., 1999.
3. *Схема расселения и трудоустройства крымских татар в Крыму: в двух частях — ч. I Расселение крымских татар в Крыму. — К.: СОПС Украины АН Украины, 1992. — 122 с.; ч. II. Трудоустройство и жизнеобеспечение крымских татар. — К.: СОПС Украины АН Украины, 1992. 176 с.*
4. *Зінич В.Т.* Соціально-економічні проблеми репатріації кримських татар // Український географічний журнал. — 1998. — №3.
5. *Финогеев Б.Л., Матвеев Н.Н.* Пространственное перемещение населения Крыма: немцы, греки, болгары. Современный аспект. — Симферополь: “Таврия — Плюс”, 1999. — 91 с.
6. *Вітвицька В.М.* Проблеми забезпечення земельними ділянками репатрійованих громадян, які проживають у сільській місцевості АР Крим // Землевпорядкування. — 2003. — № 1.
7. *Зінич В.Т.* Землезабезпеченість та проблеми паювання землі для депортованих Автономної Республіки Крим. Власнісний статус і проблеми раціонального використання земель // Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 29 — 31 травня 2000), частина 1. — К., 2000. — С. 230 — 232.
8. *Урядовий кур'єр.* — 2005. — 19 трав.
9. *Кулик Олександр.* Тиха бухта. // Урядовий кур'єр. — 2005. — 9 черв.
10. *Зінич В.Т.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. — К.: РВПС України НАН України, 2004. — 66 с.

ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ТА КООРДИНАЦІЇ ТРУДОВИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

*І.П. Майданік,
провідний економіст Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Із здобуттям незалежності Україна зіткнулася з низкою процесів та явищ, що не були властивими радянському суспільству або виявлялися в той час у іншій формі. До таких процесів належить і трудова міграція. Незважаючи на те, що колишній СРСР прийнято вважати прикладом закритого суспільства, міграційні процеси (як внутрішні так і зовнішні) на його теренах все ж розгорталися, хоча і мали обмежений характер. За роки незалежності міграційна ситуація в Україні значно змінилася, що зумовлено зміною економічного, політичного та соціального середовища. Сучасна вітчизняна міграція загалом, та трудова міграція зокрема, вирізняються особливими причинами, масштабами, напрямками, наслідками та соціально-демографічними характеристиками її учасників, що вимагає розробки нових підходів до вивчення, регулювання та оптимізації цих процесів.

Дослідженням проблем міграції займалися такі вчені, як Пирожков С.І., Малиновська О.А., Хомра О.У., Позняк О.В., Лібанова Е.М., Романюк М.Д., Прибиткова І.М., Шульга М.О. та інші.

На сьогодні одним з найактуальніших завдань соціально-демографічної політики є підвищення ефективності управління міграційними процесами і вибір оптимальної моделі їх координації та регулювання.

У статті визначено систему першочергових заходів для покращення ефективності управління трудовими міграціями, побудована таблична модель, яка слугує для опису реального стану міждержавних потоків української трудової міграції, чим і визначається наукова новизна роботи.

При розгляді *координації* міграційних процесів можна виділити три аспекти: 1) встановлення взаємодії між діяльністю численних організацій, які займаються міграційною проблематикою; 2) приведення дій вищезгаданих організацій у відповідність потребам гастарбайтерів; 3) приведення поведінки трудових мігрантів у відповідність існуючим законодавчим нормам. Увага даної статті зосереджена на двох останніх аспектах координації міграційних процесів.

Регулювати — означає підкоряти що-небудь відповідним правилам. У даній статті йдеться про законодавче регулювання міграційних процесів.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Управління тлумачать як вплив на розвиток, стан будь-якого (у даному випадку міграційного) процесу. Отже, регулювання та координація виступають основними інструментами управління.

Вплив трудової міграції на розвиток українського суспільства

Вітчизняна трудова міграція значно впливає на функціонування українського суспільства. До позитивних наслідків цього процесу слід віднести залучення зароблених за кордоном коштів в українську економіку. Ці гроші вкладаються у розвиток малого бізнесу, функціонування системи освіти, стимулюють будівництво житла, підвищують платіжну спроможність громадян тощо. В умовах безробіття трудова міграція зменшує навантаження на вітчизняний ринок праці, що, в свою чергу, сприяє подоланню соціальної напруги. Проте є й негативні наслідки масових виїздів українських громадян на заробітки за кордон. Це втрата висококваліфікованими гастарбайтерами своєї кваліфікації, негативний вплив на розвиток сімей, а іноді і їх руйнація, неможливість брати участь у вихованні дітей тощо. Заслуговує на розгляд ще й така соціально-економічна проблема, як істотне погіршення стану здоров'я наших співвітчизників через виснажливі умови праці за кордоном. Так, дослідження, проведене Міжнародною Організацією з Міграцій серед населення Закарпатської області, дає такі результати: у кожного четвертого – п'ятого респондента, який страждає на хронічні захворювання, причиною виникнення хвороби стали тривалі виїзди на заробітки, часто – травми та нещасні випадки на виробництві [7, с. 23]. Це не лише погіршує генофонд української нації, а ще й створює додаткове навантаження на вітчизняну сферу охорони здоров'я.

Трудова міграція з України функціонує переважно поза правовим полем і визначається кон'юктурою ринку праці зарубіжних країн. На тлі відсутності перспектив гідного працевлаштування на національному ринку праці трудова міграція є для наших співвітчизників одним із способів уникнення безробіття. Це створює пропозицію української робочої сили, попит на яку за кордоном є у тих галузях прикладання робочої сили, які з певних причин не можуть бути заповнені громадянами відповідної країни. Країни з розвинутою економікою використовують іноземні трудові ресурси для вирішення проблем на власному ринку праці. Наприклад, бразильські дантисти, які працювали у периферійних районах Португалії, відіграли важливу роль у забезпеченні місцевого населення медичними послугами, оскільки португальські лікарі відмовлялися працювати у цих регіонах [4, с. 105].

Метою регулювання та координаційних процесів постає нівелювання негативних наслідків трудової міграції задля розвитку української економіки та суспільства загалом.

Міграційне законодавство

Основою управління будь-якими суспільними процесами виступає законодавча база, що включає внутрішні закони країни та різного роду міжнародні угоди щодо відповідної проблематики. Конституція України закріплює за кожним громадянином свободу пересування та право вільно залишати територію країни. Основний закон держави гарантує кожному українцю піклування та захист під час його перебування за кордоном. Це конституційне положення знайшло свою підтримку в ст.8 Закону України “Про громадянство України”. До міжнародних договорів, що регулюють трудову міграцію, входять двосторонні та багатосторонні угоди із урядами країн-реципієнтів української робочої сили, що регламентують умови та форми здійснення трудової діяльності працівниками-мігрантами та визначають механізми їх правового і соціального захисту під час перебування за

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

кордоном. Також до координаційної бази трудової міграції слід віднести законодавчі норми, що регулюють діяльність агенцій, які надають допомогу у працевлаштуванні громадян України за кордоном, та різного роду соціально-демографічні програми стосовно трудової міграції та вирішення певних проблем її учасників. Наприклад, Київська молодіжна біржа праці здійснює програму, згідно з якою за домовленістю з банком заробітна плата трудового мігранта переказується на рахунок банку як систематичні внески на придбання житла, а сім'я заробітчанина в цей час уже забезпечена житлом.

Передумови та наслідки розвитку потоків нелегальної трудової міграції

Проте незважаючи на розгалужену систему законів, що покликані регулювати зовнішню трудову мобільність громадян України, значним чином ці процеси відбуваються нелегально чи напівлегально. Це зумовлено, по-перше, тривалим процесом оформлення робочої візи (процедура оформлення таких віз для в'їзду, наприклад, у Чехію, за умови надання всіх необхідних документів, триває до шести місяців), а по-друге, відносною доступністю інших можливостей потрапити за кордон. Так, скажімо, громадяни України та громадяни інших держав можуть потрапити на територію Туреччини на підставі місячної туристичної візи без права на працевлаштування, отриманої на турецькому кордоні всього за 10 доларів США [2, с.90]. За відомостями міліції, серед щорічно зареєстрованих у Чернівецькій області 90 – 120 випадків шахрайства третина – це протиправні дії, пов'язані з оформленням за відповідну винагороду закордонних паспортів. Основною причиною масових порушень виступає невідповідність норм регулювання сучасним потребам населення у зазначеній сфері. Ще одним чинником є певні ментальні особливості українських громадян, які працюють за кордоном, а саме те, що вони в 1,3 раза частіше, ніж інші українці, вважають, що заради великих грошей їх співвітчизники готові діяти поза межами закону [5, с.36].

Масове поширення нелегальних та напівлегальних трудових міграцій призводить до багатьох негативних наслідків, основними з яких є:

1) майже повна відсутність можливостей захисту прав людини осіб, які працюють за кордоном на нелегальній основі. На цій проблемі особливо наголошує Уповноважений з прав людини України Н.І. Карпачова. На сьогоднішній день умови праці та тривалість робочого дня українських гастарбайтерів не відповідають належним нормам. Наші співвітчизники за кордоном працюють в середньому по 10 – 12 годин на добу. У ході дослідження “Життєві шляхи населення України” було зафіксовано таку максимальну тривалість робочого тижня – 126 годин (тобто людина працювала 18 годин на день при семиденному робочому тижні). Умови побуту українських заробітчан не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Часто мігранти свідомо обирають менш комфортні умови проживання з метою мінімізації витрат.

Нерідко наші співвітчизники стають жертвами непорядних роботодавців, які порушують умови оплати праці, тривалості робочого дня, умови проживання та харчування, про які була домовленість при прийнятті на роботу. Українські громадяни можуть звернутися по допомогу з захисту своїх прав до правоохоронних та інших органів державної влади країни – реципієнта. Однак, не всі мігранти, які звертаються по допомогу, її отримують, так вважає більше половини експертів, опитаних у ході дослідження “Особливості зовнішньої трудової міграції молоді в сучасних умовах”, яке було проведене у 2003 році Державним інститутом проблем сім'ї та молоді;

2) зазвичай нелегальні мігранти не оприлюднюють суми зароблених ними грошей, щоб уникнути оподаткування. Отже, ці кошти не є джерелом поповнення державного

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

бюджету. Одним із шляхів виходу з такої ситуації може бути пільгове оподаткування для мігрантів, а саме часткове звільнення їх від податку на прибуток. За розрахунками, відділу міграційних досліджень ІДСД НАН України, сума, яку щорічно заробляють трудові мігранти, знаходиться у діапазоні від 2,1 млрд. дол. США (за мінімальною оцінкою) до 11,6 млрд. дол. США (максимальна межа), що, в свою чергу, становить відповідно 3,2 та 17,7% ВВП України за 2004 рік. Найбільш реальним діапазоном в якому швидше за все розташована шукана величина слід вважати 4,7 – 7,6 млрд. дол. Тобто від 7,2 % до 11,6% ВВП України за 2004 рік.

3) нелегальний стан трудових міграцій негативно позначається на якості статистичного обліку їх учасників.

Моделі обліку міжнародних потоків трудових мігрантів

Статистичний облік міжнародної міграції – складна процедура, однією, з характерних особливостей якої виступає те, що вона охоплює події, які можуть реєструватися майже одночасно в двох країнах. Це може бути використано для підвищення якості обліку зовнішніх трудових мігрантів з України. Організація Об'єднаних Націй пропонує таку модель обліку міжнародних потоків мігрантів, яка дає можливість виявити зв'язки між вибуттям з однієї країни і прибуттям в іншу (табл.1). Звичайно, використовуючи таку модель, необхідно мати на увазі деякі теоретичні припущення, що були зроблені для її побудови [6, с.15]. Суттєвим її здобутком є те, що вона дозволяє фіксувати мігрантів у 4 різні моменти часу.

Таблиця 1

Модель обліку міжнародних потоків легальних трудових мігрантів

громадяни вибуття	іноземці		громадяни прибуття
	прибуття	вибуття	
громадяни, які вибувають для роботи за кордоном	іноземці, що є допущеними в країну як працівники-мігранти	іноземні працівники, які вибувають з країни	громадяни, які повернулися після роботи з-за кордону

Запропонована модель дасть змогу підвищити якість статистичного обліку легальних трудових мігрантів. Для удосконалення статистики нелегальної трудової мобільності фахівці ООН застосовують аналогічну модель (таб. 2)

Таблиця 2

Модель обліку міжнародних потоків нелегальних трудових мігрантів

громадяни вибуття	іноземці		громадяни прибуття
	прибуття	вибуття	
громадяни, які вибувають без необхідного дозволу на в'їзд в іншу країну	іноземці, які не мають дозволу на в'їзд	депортовані іноземці	громадяни, депортовані з-за кордону

Проте модель, висвітлена у таблиці 2, не відповідає реальній міграційній ситуації. Кількість випадків депортації дає далеко не повну інформацію про кількість і контингент нелегальних трудових мігрантів. З огляду на це можна запропонувати дещо іншу модель обліку міжнародних потоків гастарбайтерів, яка найбільш адекватно описує реальну ситу-

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

ацію зовнішньої трудової мобільності українців (таб. 3). Саме тому єдиним шляхом, що може підняти статистичний облік трудових міграцій на належний рівень, є виведення з “тіні” українського заробітчанства.

Таблиця 3

Реальна модель міждержавних потоків української трудової міграції

громадяни вибуття	іноземці		громадяни прибуття
громадяни, які вибувають без необхідного дозволу на в'їзд в іншу країну	іноземці, які не мають дозволу на в'їзд та/чи працевлаштування	Депортовані іноземці; іноземці, які вибувають з країни нелегальними шляхами	громадяни, які мають досвід нелегальної трудової міграції

Українська система обліку трудових міграцій

У нашій країні існують такі джерела статистичної інформації про міжнародні трудові еміграційні потоки:

- державний статистичний облік зовнішніх трудових міграцій за формою 1-ТМ “Звіт про чисельність громадян України, які тимчасово працюють за кордоном”, введений у 1996 році. Відомості про українців, які працюють за кордоном подають комерційні бюро, агентства, та інші організації, що працевлаштовують наших співвітчизників за кордоном, а також підприємства, які уклали договори підряду із закордонними підприємствами. За допомогою офіційних посередницьких організацій у 2003 році за кордоном працевлаштовано близько 40 тис. осіб з України;
- дані Всеукраїнського перепису населення, за ними кількість осіб, місце роботи яких знаходиться в іншій державі, становить дещо менше 120 тис.;
- вибіркові дослідження та експертні розрахунки. Згідно з результатами дослідження “Життєві шляхи населення України” (яке було проведене у березні 2001 р. фахівцями НАН України та Державного комітету статистики України й охопило вісім прикордонних регіонів України, у тому числі шість західних областей – Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Чернівецьку та дві східні – Донецьку та Луганську кількість наших співвітчизників, що перебувають на заробітках за кордоном становить 1 – 1,5 млн. осіб. За даними МЗС масштаби заробітчанства з України сягають 2 млн. Подібні оцінки отримали і спеціалісти Тернопільського обласного центру зайнятості при екстраполяції результатів дослідження трудової міграції свого регіону на населення всієї України.
- оцінки політичних діячів, які перевищують реальні масштаби заробітчанства. На думку Н.І. Карпачової, якої дотримується і більшість інших політиків при розгляді даної проблематики, кількість українських гастарбайтерів складає 5 млн.

Таким чином, реальна кількість українських заробітчан на кілька порядків перевищує декларовану. Змінити такий стан речей можливо лише шляхом виведення з “тіні” нелегальних трудових міграційних потоків.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Як відомо, політика щодо населення в цілому включає як нерозривні компоненти прямі і непрямі методи впливу. Нині жорсткий контроль за рівнем, складом та напрямками трудових міграцій призводить до посилення криміналізації цих процесів. Причому масштаби правопорушень прямопропорційні рівню жорсткості законодавчих приписів. Створення позитивної міграційної ситуації в країні видається можливим лише у контексті підвищення рівня життя населення. Тому на сьогодні особливої актуальності набуває непряма міграційна політика, а саме поліпшення стану національного ринку праці, житлобудівництва, освіти, сфери соціальної безпеки та охорони здоров'я тощо. При чому найбільше уваги має приділятися регіонам із найвищою кількістю реальних та потенційних трудових мігрантів, оскільки масова трудова еміграція з певних областей виступає свого роду індикатором недостатнього соціально-економічного розвитку регіону.

Ідеальною моделлю української трудової мобільності може бути незначна за обсягами трудова міграція, за допомогою якої громадяни України підвищують свій кваліфікаційний рівень, а не навпаки, і яка не стає передумовою і підготовкою переїзду за кордон для постійного місця проживання. Це не означає, що для роботи за кордоном необхідно залучати лише найосвіченіших українців на доволі престижні місця, що є неприйнятним для громадян країн-реципієнтів. Але тип виконуваних за кордоном робіт має максимально відповідати рівню кваліфікації працівника: на будівництві повинні працювати будівельники, а не викладачі та інженери.

Звичайно, на сьогоднішній день запровадження такої моделі є неможливим і недовідцільним. Вона може бути орієнтиром на перспективу. Зменшення обсягів трудової міграції повинно відбуватися пропорційно до збільшення робочих місць в Україні. Переформування міграційних потоків відповідно до структури робочих місць і кваліфікації українських гастарбайтерів може відбуватися поступово на тлі зменшення обсягів міграції.

Стратегічною ціллю для нормалізації трудових міграційних процесів повинна виступати стабілізація загальної соціально-економічної ситуації в Україні: підвищення рівня зайнятості, поліпшення умов та оплати праці тощо.

Серед поточних заходів, які необхідно взяти за основу регулювання і координації трудової міграції населення, найбільш важливими є:

- виведення трудових міграційних процесів з “тіні” шляхом спрощення процедури оформлення робочих віз та ліквідації передумов для нелегальної переправи трудових мігрантів;
- покращення стану захисту прав гастарбайтерів, які перебувають на заробітках за кордоном;
- повніше інформаційне забезпечення реальних та потенційних трудових мігрантів щодо законних шляхів працевлаштування за кордоном і можливостей захисту своїх прав;
- залучення трудових мігрантів до профспілкового руху;
- розширення мережі соціально-демографічних програм з міграційної проблематики;
- створення умов для реінтеграції мігрантів в українське суспільство після повернення на батьківщину

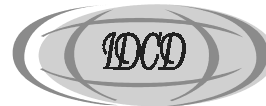
Висновки. Українське міграційне законодавство ґрунтується на визнанні конституційних прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Основними задачами управління трудовою міграцією виступають: визначення реальних та оптимальних показників міграційних процесів; виведення з “тіні” міжнародних трудових

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

потоків; надання дієвої соціально-правової допомоги учасникам міграційних переміщень; залучення зароблених за кордоном коштів в економіку України тощо. Задля досягнення цих та інших задач необхідне реформування системи регулювання трудовою міграцією. Базовим принципом управління міграційними процесами повинно виступати максимальне поєднання індивідуальних потреб особи, яка має намір працювати за кордоном, з інтересами держави.

Джерела:

1. *Зовнішні трудові міграції населення України* / За ред. Е.М.Лібанової, О.В.Позняка. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — 206с.
2. *Карпачова Н.І.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2000. — 157с.
3. *Пирожков С., Лакіза-Сачук Н., Запатрічна І.* Україна в демографічному вимірі: минуле, сучасне, майбутнє. — К., 1995. — 66с.
4. *Пейшоту Ж.* Сильный рынок и слабое государство: предметное исследование современной иммиграции в Португалию // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — №1
5. *Прибыткова И.* Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. — М., 2003. — С.25 — 68.
6. *Рекомендации по статистике международной миграции.* — Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 1998. — 122с.
7. *Трудова міграція та здоров'я мігрантів у Закарпатській області України.* — К., 1997. — 37с.

УКРАЇНСЬКО-ПОРТУГАЛЬСЬКІ МІГРАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ПАРАЛЕЛІ

*О.А. Малиновська,
доктор наук з державного управління,
Національний інститут проблем
міжнародної безпеки при РНБО України*

В історії міграційних переміщень, а відтак і в формуванні міграційної політики Португалії, можна знайти досить багато паралелей з Україною. Так само, як і наша держава, за тоталітарного режиму А. Салазара Португалія зазнала ізоляції. Як і в Україні, демократичні перетворення після революції 1974 р. не супроводжувалися швидким покращанням життя, і мільйони португальців виїхали на заробітки за кордон. Подібно до України Португалія фактично не мала визначеної міграційної політики, оскільки не відзначалася привабливістю ні для іммігрантів, ні для біженців із далеких світів. Що ж до територій, які входили колись до португальської колоніальної імперії і були пов'язані історично, мовно і культурно, їхні мешканці, як і вихідці з пострадянських держав в Україні, тривалий час могли практично вільно прибувати і перебувати в країні і навіть нині користуються певними преференціями при отриманні дозволів на проживання та громадянства.

Історичні паралелі на цьому, однак, вичерпуються. Після вступу Португалії до ЄС у 1986 р. її швидкий економічний розвиток загальмував еміграцію. Для португальців було скорочено семирічний термін обмежень свободи працевлаштування в об'єднаній Європі. Водночас країна отримала значну фінансову допомогу від Євросоюзу для модернізації економіки і почала приваблювати численних іммігрантів, у т.ч. українців.

Хоча нині в Португалії склалася цілком відмінна від української міграційна ситуація, не виключено, що, в разі динамічного економічного розвитку та успіхів на шляху євроінтеграції, характеристики міжнародного руху населення в нашій державі знову набудуть подібних до португальських рис. Отже, за аналогією з Португалією, можна сподіватися на припинення трудової еміграції українців та повернення заробітчан додому, а також прогнозувати приплив іноземної робочої сили для потреб економіки.

У зв'язку з вищезазначеним міграційна ситуація та міграційна політика Португалії варті уваги та вивчення. Її досвід тим більш цікавий, що і законодавство, і система управління міграціями формувалися тут переважно вже після вступу до ЄС. Крім іншого, це мало забезпечити досягнення країною європейських стандартів, що, вочевидь, для України є вкрай актуальним. З огляду на те, що українці складають численну групу іноземців у Португалії, аналіз регулювання міграцій та забезпечення прав і свобод мігрантів у цій країні має для України не лише академічний, а й суто прагматичний інтерес.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Українські заробітчани “відкрили” для себе Португалію набагато раніше, ніж політики та вчені. Тому досліджень міграційної проблематики, пов’язаних з цією країною, вживовиж небагато. Передовсім пошлемось на публікації львівського соціолога В.Сусака [2], який особисто брав участь в опитуванні українських працівників-мігрантів, проведеному португальськими вченими. Разом з тим присвячені трудовій міграції з України праці Е.Лібанової, С.Пирожкова, О.Позняка, І.Прибиткової, О.Хомри та ін. не могли не зачіпати португальського напрямку міграції українських заробітчан, хоча й не стосувалися цієї проблеми безпосередньо.

Водночас португальські дослідники уважно аналізують присутність українців в їхній країні. Проблемами “неочікуваної хвилі” займається Центр соціальних досліджень економічного факультету Коїмбрського університету, зокрема професор М.Баганья. Відповідні дослідження проводить на географічному факультеті Лісабонського університету професор М.Фонсека. Імміграція з європейського сходу цікавить громадськість країни, профспілки, церкву, стала предметом обговорення на міжнародних наукових зібраннях як важлива складова європейських міграційних процесів.

Метою цієї статті є аналіз міграційної ситуації та міграційної політики в Португалії в контексті українсько-португальських міграційних зв’язків, введення в науковий обіг в Україні деяких результатів досліджень португальських вчених, що стосуються українських працівників-мігрантів, інформації щодо португальського міграційного законодавства, статистики.

Міграційна ситуація в Португалії традиційно характеризувалася масовою еміграцією. За часів тоталітаризму португальці залишали батьківщину як з політичних, так і з економічних причин. Лише у 50-х–60-х рр. з країни виїхали 1,5 млн. осіб. Загальна кількість розкиданих по світах португальців оцінюється у 4,5 млн. осіб, тоді як населення країни у 2004 р. становило лише 10,475 млн. Найбільше португальців у США та Бразилії, західноєвропейських країнах. Лише у Франції – 600 тис. На сучасному етапі переважно практикується тимчасова трудова міграція, у т.ч. сезонна, до Великобританії, Франції, Швейцарії, Німеччини, де зарплатня у 3–4 рази вища, ніж у Португалії. Заробітки мігрантів є важливим джерелом грошових надходжень і дорівнюють приблизно 3% ВВП.

Обсяги еміграції постійно зменшуються. На початку 90-х рр. минулого століття виїжджали в середньому 34 тис. осіб щороку, а у 2000 р. – лише 21 тис. Натомість зросла репатріація. На початку 90-х рр. власні громадяни були найчисленнішими серед іммігрантів. Лише 2000 р. зворотній потік, що на той час був уже значно менш потужним, становив 12,6 тис. осіб [16, р.240].

Саме завдяки скороченню еміграції та репатріації з 1993 р. в Португалії фіксується додатне міграційне сальдо. Якщо 1992 р. населення країни внаслідок міграції скоротилося на 4,5 тис. осіб, то 2000 р. – зросло на 70 тис.[19]. Протягом 90-х рр. додатний баланс між в’їздом і виїздом становив в середньому 35 тис. щорічно. Впродовж міжпереписного періоду 1991–2001 рр. міграція забезпечила 80% збільшення населення країни [8, р.3].

В імміграційному прирості поступово зростала частка іноземців, хоча історично Португалія не була країною тяжіння для іммігрантів. За переписом 1960 р. тут проживали лише 29 тис. іноземців. Перша помітна імміграційна хвиля пов’язана з розпадом португальської колоніальної імперії. Наприкінці 70-х рр. минулого століття з колоній, що здобули незалежність, прибули понад півмільйона осіб [1, с.96], переважно вихідці з Португалії та їхні нащадки. Проте значну частину іммігрантів становили африканці, передовсім працівники колоніальної адміністрації та воєнки колоніальних військ. Завдяки цьому кількість іноземців у країні швидко зросла (табл.1), утворилися іммігрантські мережі,

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

використовуючи які африканці сформували найбільш численний і сталий імміграційний потік. Вони становили майже половину (46%) з 54 тис. іноземців, які проживали в країні в 1981 р., 95% з них походили з країн, де португальська мова є державною.

Із вступом Португалії до ЄС збільшився приплив західноєвропейців, що можна вважати другою імміграційною хвилею до країни. Це були спеціалісти, науковці, адміністратори, менеджери, а також особи старші працездатного віку. Мобільність пенсіонерів зростала внаслідок встановлення для них однакових прав на соціальну допомогу та пільги по всій території ЄС, а принади Португалії полягали у теплому кліматі й помірних цінах. Європейський статус країни приваблював також бразильців, імміграція яких у 1980 рр. помітно інтенсифікувалася.

Третя імміграційна хвиля “накрила” Португалію наприкінці 90-х рр. минулого століття. Вона відрізнялася тим, що більшість прибулих були вихідцями не з португаломовних країн, а із держав, які раніше практично не мали з Португалією політичних, торгових чи культурних зв’язків, а саме, із Східної Європи, зокрема з України, Румунії, Молдови. Для історії міжнародних міграцій це явище є майже унікальним.

Динаміка міграційних процесів відображала економічний розвиток країни. Впродовж 90-х рр. темпи зростання ВВП в Португалії були помітно вищими, ніж середні для ЄС (4,3% і 2,6% відповідно у 1995 р., 3,8% і 2,9% у 1999 р.). Лише на початку нового тисячоліття економічний поступ дещо загальмувався, проте безробіття в країні залишалося чи не найнижчим у Євросоюзі (4,1% і 7,6% відповідно у 2000 р.) [19].

Підйом економіки, масштабні роботи з модернізації транспортної інфраструктури, як от будівництво найдовшого мосту в Європі (17,8 км) через річку Тахо, 330-кілометрової швидкісної автомагістралі, що з’єднала столицю з півднем країни, а також спорудження Всесвітньої виставки в Лісабоні та десятку стадіонів для Європейського чемпіонату з футболу 2004 р., потребували робочої сили. Саме це обумовило як скорочення еміграції та повернення португальців додому, так і прибуття численних іноземців. Типово, що значна частина іммігрантів працевлаштовувалися у тіньовій економіці і працювали без належних дозволів, фактично нелегально. Наприклад, за даними дослідження, проведеного португальськими вченими 1998 р., 47% чоловіків-іноземців та 21% жінок працювали без трудових контрактів. Для будівельної галузі цей показник сягав 74% [4, р.59].

У 2004 р. легально в країні проживали понад 446,17 тис. іноземців, що становили 4,3% мешканців. За цією часткою Португалія – приблизно на рівні Греції, Ірландії, Іспанії, Італії і значно поступається Західній Європі. З урахуванням нелегальних іммігрантів кількість іноземців оцінюється в 610 тис. осіб [23].

Таблиця 1

Кількість іноземців, які проживають у Португалії легально

	Іноземці, які мали дозволи на проживання	Іноземці, які отримали дозволи на перебування	Всього іноземців
1981	54.414	—	54.0414
1991	113.978	—	113.978
2001	223.602	126.901	350.503
2002	238.944	47.657	413.502
2003	250.311	9.097	433.966
2004	262.523	—	446.178

Джерело: Служба у справах іноземців та кордонів [//www.sef.pt/estatisticas.htm](http://www.sef.pt/estatisticas.htm)

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Внаслідок наявності значного нелегального сегмента імміграції, темпи її зростання статистично відображаються несповна. Так, лише 2001 р. чисельність іноземців збільшилася на 69% (табл. 1), що було, безумовно, пов'язано не з одномоментним в'їздом, а з урегулюванням правового становища нелегалів.

Впродовж 90-х рр. минулого століття влада неодноразово здійснювала кампанії легалізації мігрантів. У 1992 р. документи на проживання отримали 40 тис., а в 1996 р. — 35 тис. іноземців, переважно з португаломовної Африки [13]. Наймасовішою була легалізація, здійснена на виконання закону від 10 січня 2001 р., відповідно до якого нелегали, які працювали і мали трудові контракти, змогли отримати дозволи на перебування в країні.

У 2001 р. було видано 126,9 тис. таких дозволів. Хоча легалізація стосувалася лише тих, хто прибув у країну до 30 листопада 2001 р., розгляд клопотань осіб, які з різних причин не змогли вчасно подати документи, продовжувався і пізніше. Рішення виносилися навіть тоді, коли 2003 р. процедуру видачі тимчасових дозволів було скасовано. У 2001–2003 рр. своє становище врегулювали 183655 іноземців, понад третину з них (64695) становили іммігранти з України, хоча до легалізації лише поодинокі наші співвітчизники мали документи на проживання (табл.2). За даними опитування, проведеного португальськими вченими 2003 р., скористатися можливостями легалізації змогли від 80 до 90% українців. Тобто загальна їх кількість у Португалії має становити приблизно 80 тис. осіб [9, р.104].

Таблиця 2

Іноземці, які мали дозволи на проживання та отримали дозволи на перебування у 2001–2003 рр., за основними країнами походження

Країни походження	Іноземці, які мали дозволи на постійне проживання у		Іноземці, які отримали дозволи на перебування у 2001–2003 р.		Всього іноземців, які легально перебували у 2003 р.	
	2001	2003	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Усього	223602	250311	183655	100,0	433966	100,0
У т.ч.						
Україна	196	519	64.695	35,2	65214	15,0
Російська Федерація	597	852	7.047	3,8	7899	7,8
Молдова	44	266	12.632	6,9	12898	3,0
Румунія	507	766	10.926	5,9	11692	2,7
Кабо Верде	49930	53858	8.558	4,7	62416	14,4
Ангола	22630	25681	8.533	4,6	34214	7,9
Гвінея Бісау	17580	20209	4.318	2,4	24527	5,6
Бразилія	23541	26561	37.920	20,6	64481	14,8
Китай	3891	4814	3.909	2,1	8723	2,0
Індія	1361	1614	3.385	1,8	4999	1,2
Пакистан	1031	1280	2.856	1,6	4136	0,9

Джерело: Підраховано за даними Служби у справах іноземців та кордонів [//www.sef.pt/estatisticas.htm](http://www.sef.pt/estatisticas.htm)

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Легалізація призвела не лише до кількісних, а й до якісних змін серед офіційно зареєстрованих іммігрантів. По-перше, різко змінилася їхня етнічна композиція: на перше місце, випередивши кабовердійців (найбільш численних до легалізації) ангольців та бразильців, вийшли українці, які становили 2003 р. 15% усіх іноземців. Збільшення частки східноєвропейців означало, що значна частина іммігрантів не були португаломовними, що ускладнювало їхню інтеграцію. По-друге, більшість осіб, які отримали документи, були чоловіками, що змінило гендерне співвідношення серед зареєстрованих іммігрантів. По-третє, завдяки східноєвропейцям істотно підвищився середній освітній рівень іммігрантів. І нарешті, хоча більшість іммігрантів, як і раніше, проживали в столичному регіоні, зросла розмаїтість їх територіального розміщення, у тому числі по малих містах і селах.

Дані щодо трудових контрактів легалізованих 2001 р. іммігрантів демонструють місце іноземних працівників на португальському ринку праці (табл.3). Вони зайняті насамперед у галузях з найвищою часткою некваліфікованої ручної праці: майже 40% — у будівництві. Будівництво є основною сферою прикладання праці для вихідців з усіх регіонів, крім бразильців, яким знання мови та вищий порівняно з португаломовними африканцями рівень освіти відкривають ширші можливості для працевлаштування, та китайців, більшість з яких зайнята в національних крамничках, ресторанах китайської кухні. Значна частина східноєвропейців, у т.ч. українців, крім будівництва, працюють у промисловості, що для іммігрантів з інших регіонів нетипово. Вищою серед них є також частка працівників сільського господарства.

Початок української трудової міграції до Португалії датується кінцем 90-х рр. минулого століття. Українці з'явилися тут трохи згодом після румун і молдован. За даними опитування, проведеного португальськими вченими 2004 р., лише 6,6% українців в'їхали в країну до 2000 р., тоді як понад половина — у 2001 р. [9, р.104]. Таким чином, серед факторів “притягування”, крім потреби у робочих руках і високих як за українськими мірками зарплат (2001 р. найнижча зарплата будівельника становила у Португалії 474 євро), була також можливість легалізуватися в країні навіть прибувши туди чи знайшовши роботу нелегально.

Хоча Португалія не здійснювала жодних заходів з рекрутування робочої сили у Східній Європі, імміграційний потік зрідти мав всі ознаки організованості, що й забезпечило йому швидке зростання та масовість. У ролі організаторів виступали фірми, які заробляли на перевезеннях людей та оформленні шенгенських віз. 96% опитаних португальськими вченими українців прибули у Португалію з короткотерміновими візами, виданими консульствами інших країн. Значна частина приїздила організованими групами. Більш як половина скористалися платними послугами туристичних фірм. Своє перше робоче місце у Португалії 42% знайшли за допомогою друзів чи родичів, які вже тут перебували, 22% — посередників, 4% — агентств-перевізників, лише 14% — самостійно. Тобто ланцюжок переправлення людей починався в Україні і підтримувався завдяки контактам у Португалії. Його сумнівна легальність зумовлювала досить непевне становище заробітчан після приїзду в країну, роботу “по-чорному”, без жодних гарантій і правового захисту. На момент опитування, про яке йдеться, лише 76% мігрантів, які працювали, мали письмовий контракт [5, р. 36].

Порівнюючи українців з іммігрантами з інших етнічних груп, наприклад, африканцями, які в буквальному сенсі тікають від голодної смерті в своїх країнах, В.Сусак підкреслює, що українці прибувають, щоб розв'язати певні матеріальні проблеми: дати освіту дітям, придбати чи збудувати житло [2, с.203]. За даними опитування іммігрантів, 76% українців на батьківщині були економічно активними і виїхали за кордон не тому, що не

Таблиця 3

Трудові контракти іммігрантів, які мали дозволи на перебування в Португалії, у 2001 р.

Сфери зайнятості	Регіони походження													
	Східна Європа	Бразилія		Португа- ломовна Африка		Південна Азія		Китай		Інші		Всього		
С/г та рибальство	4184	5,3	416	1,6	220	1,1	192	2,8	68	2,1	246	3,5	5326	3,8
Видобуток вугілля	9621	1,2	47	0,2	14	0,1	-	-	4	0,1	16	0,2	1043	0,7
Промисловість	16895	21,3	2028	7,8	784	4,1	212	3,1	149	4,5	561	8,1	20629	14,6
Будівництво	34470	43,4	6613	25,5	7987	41,7	3776	55,5	116	3,5	3101	44,7	56063	39,6
Торгівля	5309	6,7	3147	12,1	1200	6,3	559	8,1	904	27,3	606	8,7	11725	8,3
Готелі та ресторани	5001	6,3	5731	22,1	2012	10,5	423	6,2	1906	57,5	690	9,9	15763	11,1
Транспорт та зв'язок	1398	1,8	528	2,0	106	0,6	15	0,2	1	-	116	1,7	2164	1,5
Інше (у т.ч. дом. госп-во)	11213	14,1	7430	28,6	6818	35,6	1691	24,6	167	5,0	1604	23,1	28923	20,4
Всього	79432	100	25940	100	19141	100	6868	100	3315	100	6940	100	14163 6	100

Джерело: Esteves A., Fonseca M., Malheiros J. EU and US approach to the management of immigration: Portugal /Centro de Estudos Geograficos // www.migrapolgroup.com/uploadstore/Portugal.pdf

мали роботи, а через надзвичайно низькі доходи. Разом з тим безробітними в Україні були 19% респондентів.

Серед іноземців, які проживають у Португалії, більшість чоловіків, оскільки ринок праці пропонував переважно чоловічі робочі місця. Необхідність виконувати тяжку фізичну працю була визначальною також для вікових характеристик мігрантів. За даними Служби у справах іноземців та кордонів, чоловіки становили 74,7% іноземців, легалізованих у 2001–2003 рр., серед українців їх було 81,1%. Найбільш численні мігранти 25–29 років – 25%, українців такого віку 21,6%. Проте серед наших співвітчизників відносно більше осіб у віці 40–49 років (25,2% проти 19% назагал), однак менше представників найстарших і наймолодших груп [21].

На відміну від інших груп іммігрантів, українці набагато менше сконцентровані у столичному регіоні, натомість досить численні у промисловому Порто-Брага, аграрному Алентейжу, курортному Алгавре, де заповнюють лакуни місцевих ринків праці: у Порто майже 20% зайняті у промисловості, в Алентейжу – п'ята частина у сільському господарстві, а на півдні працюють переважно у туристичній інфраструктурі [9, р.99].

Українців визнає високий освітній рівень. За даними опитування, 69% мають повну шкільну або професійно-технічну освіту, 10% – середню спеціальну, 21% – вищу. Розумовою працею на батьківщині займалися 32% респондентів. Це один з чинників того, що за короткий термін іммігранти змогли частково вивчити португальську мову, лише 9% зовсім не володіли нею. Попервах новоприбульцям допомагали земляки, які вже встигли опанувати мову. Проте згодом влада відкрила для робітників безплатні курси португальської мови, строк відвідування яких не обмежений.

Наявність освічених іммігрантів у країні, де 9% населення неписьменні, а у деяких регіонах 15%, є додатковим шансом для розвитку. 2003 р. за ініціативою неурядових організацій і за підтримки УВКБ ООН було розпочато програму із мовної підготовки та складання кваліфікаційних іспитів іммігрантами-лікарями з тим, щоб вони отримали право на професійну діяльність у Португалії. Аналогічна програма планувалася для інженерів.

Незважаючи на рівень освіти, більшість мігрантів-українців виконують у Португалії некваліфіковану ручну працю, отримуючи меншу, ніж місцеві працівники платню, що намагаються компенсувати додатковими робочими годинами та роботою по вихідних. Тим не менш, 52% опитаних оцінили своє перебування в Португалії позитивно чи дуже позитивно. Дуже негативним цей досвід вважали лише 7% з них [5, р.37].

Щодо планів на майбутнє, то лише 16% українців мають намір жити в Португалії постійно. Проте більшість з тих, хто планує повернутися на батьківщину, залишатимуться за кордоном не менше 5 років, а майже 10% – 10 років. Близько третини іммігрантів сподіваються на приїзд до Португалії їхніх сімей. Багато хто ставить повернення у залежність від ситуації в Україні [9, р.111]. Все це свідчить, що за стабільної ситуації в економіці та на ринку праці в Португалії та за наявності умов для легального проживання, а отже, і возз'єднання сімей, навчання, професійного просування тощо, кількість українців, які залишаться в країні назавжди, може бути значною.

Перспектива збільшення терміну перебування українців у Португалії, а, можливо, й формування там української діаспори, актуалізує проблему захисту прав та інтересів українців у цій державі, налагодження зв'язків між ними та Україною. Урегулюванню порядку працевлаштування громадян України в Португалії сприятиме підписана 2003 р. міждержавна угода [3]. При посольстві України у Португалії відкрито консультаційний центр. Захисту прав мігрантів сприяє їх самоорганізація, що спочатку відбувалася у формі церковних громад, а згодом набула характеру утворення громадських об'єднань, які нама-

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

гаються згуртувати українців, налагодити видання друкованих матеріалів українською мовою, навчання дітей рідної мови тощо.

Однак попри ініціативи України, самопочуття українців у Португалії передовсім залежить від ставлення влади та суспільства до іноземців, **міграційної політики** держави, у формуванні якої дослідники виділяють три етапи [10, р.41].

Перший з них почався після революції 1974 р. З одного боку, розбудова демократії передбачала, крім іншого, забезпечення прав іноземців, а з другого, деколонізація вимагала перегляду правового статусу вихідців з колишніх колоній, які раніше вважалися португальцями із заморських провінцій. Це зумовило включення до Конституції 1976 р. статті 15, що гарантувала рівність та недискримінацію іноземцям, а також зміни законодавства про громадянство, що позбавляли автоматичного права на нього вихідців з колишніх колоній, за винятком службовців колоніальної адміністрації та армії. Статус громадян португаломовних країн Африки, однак, зберіг певні особливості. Наприклад, для набуття громадянства вони мають прожити в державі не 10, як інші іноземці, а 8 років.

Посилення державної уваги до міграційної сфери було пов'язано із членством Португалії у ЄС (1986 р.) та приєднанням до Шенгенських домовленостей (1991 р.), а також з інтенсифікацією міграційних процесів наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття. У 1993—1994 рр. було прийнято низку законів з питань в'їзду та перебування іноземців, громадянства та притулку. Вони мали на меті приведення порядку видачі віз, прикордонного та імміграційного контролю у відповідність до європейських стандартів. У руслі вироблених ЄС та Радою Європи принципів зростала також увага до інтеграції іммігрантів.

Завершення формування та інституалізація сучасної міграційної політики Португалії припадає на кінець 90-х років — початок нового століття. В ній виразно простежуються два основні напрями. Перший з них — це підтримка португальської діаспори за кордоном. Його мета — сприяти успішній інтеграції португальців у країнах перебування, допомагаючи водночас у збереженні їхньої національної ідентичності та зміцненні зв'язків з батьківщиною. Уряд надає гранти громадським об'єднанням португальців за кордоном, яких налічується понад 2 тис., сприяє в організації вивчення мови, організує культурні обміни. У 1999—2000 рр. започатковано низку соціальних програм. Зокрема, надається матеріальна підтримка пристарілим особам, якщо їхній дохід нижчий, ніж та пенсія, яку вони могли б отримувати у Португалії. З метою підвищення кваліфікації молодих людей із діаспори організовується навчання у Португалії, для чого щорічно виділяється 1000 навчальних місць. Крім іншого, ця програма має ознайомити молодь з можливостями ринку праці на батьківщині [15, р.230]. Запроваджено спеціальні банківські рахунки, кредитні пільги за схемою накопичення емігрантських заощаджень.

Португальці, що проживають за кордоном, мають право обирати своїх представників до парламенту країни. З 1996 р. значна увага приділяється консульській роботі в країнах перебування емігрантів, що передбачає надання співгромадянам юридичних консультацій, іншої інформації, використовуючи і ресурси Інтернет. У тому ж році рішенням парламенту було створено Раду португальських спільнот, представницький дорадчий орган, що разом із урядом бере участь у розробці та здійсненні політики щодо португальців за межами держави.

Другий напрям міграційної політики Португалії присвячений регулюванню в'їзду та перебування іноземців, інтеграції іммігрантів у португальське суспільство. Він безпосередньо пов'язаний із першим напрямом уже тому, що маючи за кордоном численну діаспору, держава намагається забезпечити таке саме ставлення до іноземців, на яке сподіваються її громадяни у країнах перебування.

Чинний нині Закон № 34/2003, який детально регламентує порядок в'їзду, перебування, виїзду та видворення іноземців з території Португалії, було прийнято 25 лютого 2003 р. Його мета — забезпечення легальної імміграції в країну відповідно до потреб ринку праці, ефективна інтеграція іммігрантів, боротьба з нелегальною міграцією [11].

Відповідно до закону для громадян країн, що не входять до ЄС, в'їзд до Португалії можливий лише за наявності візи. Вимоги щодо її отримання аналогічні тим, що висуваються іншими країнами Шенгенської зони. Вид візи має відповідати цілі поїздки. З метою залучення спеціалістів введено новий вид робочої візи — для науковців. Дозволено видавати візи на строк до одного року членам сімей осіб, які мають робочу візу, причому з правом займатися трудовою діяльністю, що раніше не допускалося. Тобто відкрито можливості для об'єднання сімей працівників-мігрантів у Португалії.

Видача робочих віз та віз, що передбачають наступне звернення за дозволом на проживання, здійснюється після подання клопотання до Служби у справах іноземців та кордонів, що працює у складі Міністерства внутрішніх справ. До її повноважень належить контроль за в'їздом іноземців не громадян ЄС, видача дозволів на проживання, виявлення іноземців, які перебувають у нерегульованій ситуації, та встановлення процедури їх депортації. Видача робочих віз узгоджується також з Міністерством праці.

Хоча поняття квоти в законі не вживається, кількість іноземних працівників, які можуть бути допущені в країну, має відповідати потребам країни, які щороку визначає уряд. Наприклад, 2001 р. Португалії було потрібно 40 тис. іноземних робітників для виконання будівельних і громадських робіт (50%), роботи в сільському господарстві (12%), роздрібній торгівлі (8%), утилізації промислових відходів (5%) [16, р.242]. Проте внаслідок спаду виробництва і росту безробіття у 2004 р. визначений урядом максимум іноземних працівників скоротився до 8,5 тис. осіб [22].

Як виняток Служба у справах іноземців та кордонів може дозволити в'їзд іноземцеві, який прибув без належних документів, із гуманітарних міркувань або керуючись національними інтересами Португалії. Спеціальні візи здебільшого отримують шукачі притулку, кількість яких незначна і в середньому не перевищує 260 на рік, що є найменшим показником для країн ЄС. До 60% заяв про надання статусу біженця надходить від вихідців з африканських країн. Впродовж 1993–2001 рр. відповідний статус набули 112 іноземців, або 2,7% заявників. Норма визнання у тих, хто клопотався про захист з гуманітарних міркувань, є більшою — 16%. Гуманітарним захистом останні три роки змогла скористатися 161 особа [6, р.8].

Віза після завершення її дії може бути продовжена або замінена на дозвіл на проживання (residence permit), постійний або тимчасовий. Перший з них дійсний впродовж 10 років, другий — двох, однак може бути продовжений кожного разу на трирічний термін. Особи, які мають тимчасовий дозвіл, можуть набути постійний через 6 або 8 років (залежно від країни походження — португаломовної чи ні), якщо не були засуджені на строк або строки, що в сумі перевищують 1 рік.

З метою легалізації нелегальних мігрантів 2001 р. було введено дозволи на перебування (permanence permit). Видача цього документа фактично означала оформлення робочої візи вже після прибуття до країни, а його введення — імплементацію до законодавства поняття тимчасового перебування з метою роботи. Отримати дозволи на перебування могли іноземці, які нелегально перебували в Португалії, проте мали національний паспорт, були у трудових відносинах, закріплених контрактом, і не вчинили жодних дій, що передбачають вислання. Дозволи видавалися на 1 рік, могли продовжуватися на цей же термін впродовж п'яти років, після чого іммігрант міг набути дозвіл на проживання, якщо мав засоби до існування, відповідне житло, не порушував португальські закони.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Процедура видачі дозволів на перебування була скасована законом 2003 р. Відповідно до нього іноземець повинен клопотатися про робочу візу чи дозвіл на проживання ще вдома, отримання цих документів після прибуття до Португалії виключається. Однак за справами з легалізації, які на момент прийняття закону залишалися на розгляді, рішення приймалися і пізніше.

Новий закон значно посилив заходи проти нелегальної міграції. Якщо раніше кримінальні переслідування загрожували лише тим, хто сприяв нелегальному в'їзду іноземців, тепер таку ж відповідальність несли пособники незаконному перебуванню та працевлаштуванню іммігрантів. Були підвищені штрафи за порушення правил в'їзду та перебування в країні. Служба у справах іноземців та кордонів отримала більше повноважень щодо вислання небажаних осіб. Лише 2004 р. відповідно до угод про реадмісію було вислано 1760 іноземців, з них українців 178 [21]. Затримані у ході операцій Служби особи могли бути звинувачені у злочинах (загалом їх 542), серед яких найбільш поширеними були фальсифікація документів та сприяння нелегальному перетину кордону. Перемитниками, за даними Служби, найчастіше є співгромадяни нелегальних мігрантів. Зокрема, наприкінці 2003 р. у Португалії розпочався суд над злочинною групою торговців людьми, до якої входили 20 східноєвропейців, у т.ч. 5 громадян України [14]. Попри посилення каральних заходів, новий закон передбачає можливість надання дозволу на проживання жертвам перемитників, які сприяють розслідуванню.

Незважаючи на масштабну легалізацію 2001 р., за оцінками профспілок, у країні залишилися 40–60 тис. нелегальних мігрантів [17], на думку ж громадських об'єднань самих іммігрантів, їхня кількість сягає 250 тис. [6, р.38]. Переважно це особи, які не змогли подати властям необхідний пакет документів, перш за все трудові контракти, які працевластувачі відмовлялися оформлювати. Тому нелегалам було надано чергову можливість урегулювати свій статус. Законодавство, прийняте навесні 2004 р., передбачало, що іноземець, який легально в'їхав у Португалію до 12 березня 2003 р., хоча б і за візою, що не давала права на працевлаштування, перебував у країні нелегально, проте працював і сплачував податки та соціальні внески щонайменше 90 днів до вказаної дати, може урегулювати своє становище, подавши до Служби іноземців та кордонів дійсний паспорт, трудовий контракт, посвідку з місця проживання, копію податкової декларації, свідчення того, що він не здійснив кримінальних дій ні у Португалії, ні у себе на батьківщині. Навіть якщо перевірка встановлювала, що соціальні внески та податки іммігрант не сплачував, у нього залишалася можливість заявити, що порушення законодавства сталося з вини працевластувача. На відміну від легалізації 2001 р., процедура не поширювалася на іноземців, які перетнули португальський кордон нелегально. Крім того, навіть якщо іммігрантові видавали дозвіл на проживання, він мав сплатити передбачені законом штрафи за той період, коли перебував у країні нелегально [20].

Центральне місце в сучасній міграційній політиці Португалії належить інтеграції іммігрантів, запобіганню дискримінації та ксенофобії. На іноземців, які легально проживають у країні, повною мірою поширюється законодавство про гарантований мінімум доходу, умови праці та її оплату, пенсії тощо. На рівних підставах вони користуються можливостями національної програми поліпшення житлових умов [12]. Іноземці мають право на освіту. 2000 р. було прийнято документ, відповідно до якого дітям нелегальних іммігрантів гарантується шкільне навчання, причому його результати підтверджуються офіційними документами, тобто табелями, атестатами, дипломами у звичайному порядку. Цим учням можуть також надаватися субсидії на харчування чи придбання шкільного приладдя.

Іноземці мають рівні права на медичну допомогу. Навіть у разі нелегального перебування, іноземець, який проживає в країні більше 90 днів, може звернутися до медичної установи за місцем проживання, пред'явивши лише довідку про те, що він дійсно проживає у тому чи іншому місці, видану районною адміністрацією, для отримання якої потрібно свідчення двох осіб. Якщо іноземець робить відрахування до соціальних фондів, медичні послуги для нього, як і для громадян Португалії, або безплатні, або оплачуються за мінімальним тарифом. Якщо ж він таких відрахувань не робить, медична допомога є платною. Разом з тим безплатними залишаються послуги з охорони здоров'я матері та дитини, вакцинації і планування сім'ї та допомога при хворобах, що становлять загрозу громадському здоров'ю (туберкульоз, ВІЧ/СНІД, венеричні захворювання).

Питаннями захисту прав та інтеграції іммігрантів опікується Високий комісар з імміграції та етнічних меншин, спеціальний урядовий орган, який безпосередньо підпорядковується прем'єр-міністрові і діє з 1996 р. Він покликаний: працювати над поліпшенням умов життя іммігрантів; боротися з дискримінацією, расизмом та ксенофобією; наглядати за діяльністю органів, що регулюють в'їзд, виїзд та перебування іноземців (Служба у справах іноземців і кордонів надсилає Високому комісарові всі рішення щодо видворення, анулювання чи непродуктивного дозволів на проживання з необхідною мотивацією); розробляти і забезпечувати реалізацію політики запобігання соціальній ізоляції іммігрантів, стимулюючи взаємодію урядових структур у даній сфері. Виконанню цього завдання сприяє створена 2001 р. з представників різних відомств, а також органів місцевої влади, Міжвідомча комісія з координації, нагляду та оцінки імміграційної політики, у складі якої Високий комісар посідає чільне місце.

При Високому комісарі є два національні та 18 локальних центрів підтримки іммігрантів, що створені у співпраці з НУО (неурядовими організаціями), служба соціальної допомоги, де здійснюється особистий прийом, кабінет підтримки у визнанні документів про освіту, телефонна лінія "SOS-іммігрант" [20]. Високий комісар має протокольні домовленості з Міністерством освіти і службами зайнятості та професійної підготовки щодо участі іммігрантів у відповідних навчальних програмах з метою покращання їхньої позиції на ринку праці. Він тісно співпрацює з профспілками, зокрема, в інформуванні іммігрантів, їхньому професійному та мовному навчанні, моніторингу дотримання трудових та інших прав [7, р.65]. 1998 р. під головуванням Високого комісара створено Консультативну раду у справах імміграції, до якої входять представники міністерств, громадських об'єднань іммігрантів, інших НУО, спілок підприємців, профспілок. Рада готує висновки щодо законопроектів, бере участь у визначенні політики інтеграції та її реалізації. Значення діяльності Високого комісара ілюструє той факт, що навіть коли внаслідок економічної рецесії 2002 р. уряд був змушений переглянути бюджетні витрати у напрямі скорочення, бюджет цієї установи було збільшено [18].

Таким чином, за відносно короткий час у Португалії було створено систему регулювання міграційної сфери, що відзначається комплексністю, координованістю, активною участю соціальних партнерів та громадських об'єднань, у т.ч. і самих мігрантів. Органічно поєднані два основних напрями міграційної політики, адресовані португальцям за кордоном та іноземцям у Португалії. Поряд з боротьбою з нелегальною міграцією значна увага приділяється захисту прав і свобод іммігрантів, запобіганню їх соціальній ізоляції та забезпеченню інтеграції. Навіть короткий огляд переконує, що міграційна ситуація в Португалії, яка одночасно відправляє і приймає мігрантів, багато в чому подібна до української. Їй довелося вирішувати такі ж проблеми, які стоять або невдовзі постануть перед Україною. У зв'язку з цим, а також тому, що в цій країні є значна кількість українських працівників-мігрантів, досвід Португалії надзвичайно цінний для України і вартий вив-

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

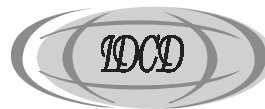
чення і застосування. Принципи формування міграційної політики та законодавства Португалії, а також їх імплементація в повсякденній адміністративній практиці потребують подальших досліджень.

Джерела

1. *Пейшоту Ж.* Потужний ринок і слабка держава: предметне дослідження сучасної імміграції до Португалії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С.91–108.
2. *Сусак В.* Українські гостьові робітники та іммігранти в Португалії (1997–2002 рр.) // Україна в сучасному світі: Конференція випускників програм наукового стажування у США. — К.: “Стилос”, 2003. — С.194–207.
3. *Угода між Україною та Португальською Республікою про тимчасову міграцію громадян України для роботи в Португальській Республіці* // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 4. — С. 200.
4. *Baganha M.I., Marques J.C., Fonseca G.* Is an Ethclass emerging in Europe? The Portuguese Case. — Lisbon: Luso-Amarican Foundation, 2000. — P.59.
5. *Baganha M., Marques J.C., Gois P.* The Unforeseen Wave: Migration from Eastern Europe to Portugal // Migration from Eastern to Southern Europe /Ed. By M.I.Baganha, M.L.Fonseca/ — Lisbon: Luso-American Foundation, 2004. — P. 23–40.
6. *Catarino M., Freitas R.* Analitical Report on Legislation /RAXEN National Focal Point Portugal. — Vienna, 2004. — 69p.
7. *Diversity and equality for Europe.* Annual Report 2001. — Wien: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, 2002. — P. 65.
8. *Esteves A., Fonseca M., Malheiros J.* EU and US approach to the management of immigration: Portugal /Centro de Estudos Geograficos // www.migrpolgroup.com/uploadstore/Portugal.pdf
9. *Fonseca M.L., Alegria J., Nunes A.* Immigration to medium-sized cities and rural Areas: The Case of Eastern Europeans in Evora Region (Southern Portugal) // Migration from Eastern to Southern Europe /Ed. By M.I.Baganha, M.L.Fonseca/ — Lisbon: Luso-American Foundation, 2004. — P. 91–118.
10. *Fonseca M. L., Malheiros J., Esteves A., Calderia M.J.* Immigrants in Lisbon: Routs of Intergration. — Lisbon: Universidade de Lisboa, 2002. — 112 p.
11. *Fonseca M.L., Ormond M.* Immigration in Portugal: Recent Trends and Policy Debates / www.internationalmetropolis.net/events/Metromed/Fonseca_e.ppt
12. *Jose J.S., Wall K., Correia S.V.* Care arrangements in immigrant families. National report: Portugal // www.uta.ti/laitek.set/sospol/soccare/report4.4
13. *Malheiros J.* Portugal Seeks Balance of Emigration, Immigration // www.migrationinformation.org/Profiles/
14. *Portugal.* Country Report on Human Rights and Practicies. 2003/ Bureau of Democracy, Human Rights and Labor // www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2003/27859.htm
15. *Trends in International Migration.* Continuous Reporting System on Migration. Annual Report. 2001 Edition. — Paris: OECD, 2002. —P. 230.
16. *Trends in International Migration.* Continuous Reporting System on Migration. Annual Report. 2002 Edition. — Paris: OECD, 2003. —P.242.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

17. *UGT's National Report* // www.daa-service.de/htm/portuguese_report.htm
18. *UN Committee on Elimination of Racial Discrimination considers Report of Portugal: Press document 13.08.04* // www2.unorg.ch/news2/documents/newsen/crd04027e.htm
19. www.europa.eu.int/comm/eurostat. Сайт Євростату.
20. www.acime.gov.pt . Сайт Високого комісара з імміграції та національних меншин.
21. www.sef.pt. Сайт Служби іноземців та кордонів Португальської Республіки.
22. www.eubusiness.com/aft
23. www.ipsnews.net

ТРУДОВОЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕПАТРИАНТОВ В КОНТЕКСТЕ ЗАНЯТОСТИ И ВНУТРИРЕГИОНАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ

*В.И. Шостка,
кандидат физико-математических наук,
доцент Таврического национального университета им. В.И.Вернадского*

*Б.Л. Финогеев,
заслуженный работник социальной сферы АРК,
Почетный работник социальной сферы Украины,
Почетный академик Крымской академии наук,
кандидат технических наук*

С переходом на рыночные отношения отдельные отрасли все острее ощущают дефицит рабочей силы, что приводит к обострению противоречий между наличием рабочей силы и спросом на нее.

Наблюдается неполная занятость рабочих мест, предлагаемых возвратившимся из депортации гражданам. Определенная часть дипломированных специалистов различных профессий интеллигенции используется недостаточно. Это, естественно, вызывает неудовлетворенность ранее депортированных народов сложившимися условиями обеспечения жизнедеятельности, а также необходимость объективного определения причин, препятствующих использованию их труда в народном хозяйстве Крыма.

На пути решения проблем, связанных с возвращением и трудоустройством депортированных граждан, стоит немало трудностей, обусловленных множеством экономических, социальных, демографических, психологических и других факторов. В частности, отсутствуют или требуют уточнения данные о трудовом потенциале возвратившихся из депортации граждан как с количественной, так и с качественной точек зрения. Очень важным является выявление тенденций изменения его структуры. Все это и определило цель данного исследования.

Проблемы занятости и самозанятости данной категории граждан в настоящий период являются сложными, так как конкурентоспособность их на рынке рабочей силы всегда была ниже, чем у основной массы постоянного трудоспособного населения. Поэтому вопросы изучения состояния занятости и поиск путей по расширению сферы приложения труда депортированных граждан являются первостепенными и требующими неотложного и эффективного их разрешения, что и обусловило актуальность проведенного исследования.

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Необходимо также отметить, что эта проблема ранее не исследовалась, что еще более усиливает своевременность ее разработки.

Среди сложных социально-экономических проблем одной из основных является восстановление активности ранее депортированных народов, их обустройство, адаптация и интеграция в полиэтническое сообщество. Из числа репатриантов, возвратившихся в Крым, по своему удельному весу наиболее многочисленной группой являются крымские татары. На сегодняшний день их численность в автономии достигла 243,4 тыс. чел., что составляет 12,1% населения Крыма [1,2]. Удельный вес других представителей депортированных народов, возвратившихся в течение последних 15 лет в Крым, составляет 12,8%.

Все бремя ответственности за расселение, обустройство и социальную адаптацию вынуждена была взять на себя Украина. Несмотря на серьезные политические и экономические проблемы, государством осуществлен ряд мероприятий, направленных на правовую, социальную, экономическую и этнокультурную интеграцию репатриантов в украинское и, прежде всего, в крымское общество. Главной задачей в этом является создание условий для удовлетворения их жизненных потребностей, строительство инфраструктуры, дорог, предоставление коммунальных услуг, завершение электрификации и газификации поселков компактного проживания репатриантов.

К настоящему времени в Автономной Республике Крым сформировалось 306 массивов компактного расселения репатриантов, из них около 300 – крымско-татарских. Кроме того, они дисперсно расселены практически во всех регионах автономии [3].

В последние годы на реализацию мероприятий по обустройству и социально-культурному развитию депортированных граждан за счет средств из государственного и местных бюджетов направлено более 800 млн. грн., в том числе 620,9 млн. грн. на капитальное строительство. Значительные усилия направляются на решение жилищной проблемы. За счет бюджетных средств было построено и приобретено на вторичном рынке недвижимости 375 тыс. кв. м жилой площади, что позволило обеспечить жильем более 32 тыс. семей репатриантов. Около 130 тысяч ранее депортированных решили жилищную проблему самостоятельно за счет индивидуального строительства. Несколько сотням семей из числа крымских татар жилье было построено и приобретено за счет финансовой помощи других государств, в частности Турции и ОАЭ (табл. 1).

Таблица 1

Финансирование мероприятий, связанных с обустройством и социально-культурным развитием репатриантов в Крыму

Статьи расходов	2000	2001	2002	2003	2004	По плану на 2005 г.
На обустройство и социально-культурное развитие за счет бюджета, млн. грн.,	46,01	44,6	41,1	50,78	50,1	92,6
в том числе: на капитальное строительство	35,99	36,6	32,8	43,29	41,9	
на социально-культурные мероприятия	10,02	8,0	8,3	7,49	8,2	

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

К 2004 году практически завершена электрификация массивов и микрорайонов компактного расселения депортированных граждан. Особое внимание уделяется газификации массивов.

Под индивидуальную застройку репатриантам выделено около 50 тыс. земельных участков. Для ведения подсобного хозяйства им выделены пай и земельные участки в сельских районах (табл. 2).

Таблица 2

Данные, характеризующие социальное положение репатриантов в АРК на 01.01.2005 г.
(данные Рескомнаца АРК)

Показатели	Ед. изм.	Крымские татары	Армяне, греки, болгары, немцы	Общее количество репатриантов
Всего населения в АРК	чел.			2025973
В том числе репатрианты:	чел.	257754	4244	261998
а) трудоспособные	чел.	124765	1618	1263383
б) временно не работающие	чел.	57671	435	58106
в) состоящие на учете в центрах занятости	чел.	8667	68	8735
г) пенсионеры	чел.	41290	504	41794
д) до 16 лет (дети)	чел.	69959	515	70474
е) учащаяся молодежь вузов, техникумов и др.	чел.	4955	158	5113
Состоящие на квартирном учете	семей	5993	164	6157
Обеспечено жильем за счет индивидуального строительства и собственными силами	семей	36221	321	36542
Выделено участков для индивидуального строительства	участков	47984	419	48403
Выделено участков для ведения подсобного хозяйства	участков	43005	141	43146
Количество массивов компактного проживания репатриантов	массивов	300	6	306
Из них:		273	4	277
- обеспечено электроэнергией		243	4	247
- водой		64	-	64
- газифицировано				

Исходя из объективных реалий в условиях адаптации ранее депортированных народов в полиэтническое сообщество народов Крыма и их участия в развитии народного хозяйства, возрастает роль занятости трудоспособного населения. Обеспечение занятости — процесс сложный и многоаспектный, требует выявления и изучения целого ряда проблем. При этом существенное значение приобретает национальный трудовой менталитет репатриантов.

Поскольку на начальном этапе возвращения депортированных главным было осуществление полувекковой мечты о возвращении на родную землю, то зачастую места расселе-

ния не имели для них значения. Они рассматривали их как временные, надеясь в будущем подобрать оптимальный вариант.

Поспешность и стихийность процесса репатриации в конце 80-х — начале 90-х годов прошлого столетия, развал Советского Союза способствовали тому, что многие прибывшие, особенно поселившиеся в сельской местности, пройдя этап эйфории от возвращения на Родину, в последнее время стали испытывать неудовлетворенность своим положением. К сожалению, те жизненные, бытовые и территориальные реалии, в которых оказались репатрианты, не отвечают их запросам и желаниям, не могут обеспечить национальную трудовую самобытность, соответствующую их менталитету [4].

И самая главная проблема, с которой им пришлось столкнуться, — это невозможность найти работу, соответствующую полученным знаниям, профессии, опыту. Если в городах и районных центрах это как-то (хотя и частично), решается, то в сельской местности сложилось тяжелое положение с трудоустройством вновь прибывших.

Государство постоянно уделяет внимание этой проблеме. При формировании республиканских программ занятости населения, предусматриваются мероприятия, направленные на решение вопросов трудоустройства, профессиональной подготовки и переподготовки безработных из числа репатриированных крымских татар, болгар, армян, греков и немцев.

На сегодняшний день доля занятого населения в целом по Крыму составляет около 44%, а занятого крымско-татарского населения — приблизительно 38%. Экономически активными видами деятельности занято почти 66 тыс. крымских татар, что составляет порядка 26%; из них около 35 тыс. человек (53%) работает на государственных предприятиях и в организациях республики, примерно 26,6 тыс. человек (40,4%) занято в сфере предпринимательства и самозанятости (77,4% и 14,6% соответственно). Особенно велика их роль в развитии сферы услуг, торговли, общественного питания, переработки продуктов сельского хозяйства, автосервиса. Значительная часть населения занята в здравоохранении и образовании.

При поддержке международных организаций и фондов действуют десятки центров развития бизнеса и малого предпринимательства. Программа занятости населения АРК на 2005 год предусматривает продолжение работы по созданию рабочих мест в поселках компактного проживания репатриантов за счет создания объектов социальной инфраструктуры: школ, аптек, медицинских пунктов, культурно-этнографических комплексов, развития предпринимательства, возрождения национальных промыслов, национальных ремесел, развития сельского и этнографического туризма и т.п.

Последовательно реализуются конституционные права граждан по изучению родного языка, функционируют 14 общеобразовательных учебных заведений, в которых обучаются на родном языке 3900 учащихся. В 67 школах с преподаванием на русском языке открыты классы с крымскотатарским языком обучения, в которых обучаются 1996 учащихся. Функционируют классы и воскресные школы, где изучаются греческий, армянский, болгарский, немецкий языки. В 16 дошкольных учреждениях функционирует 23 крымскотатарские группы детей.

Ведется педагогическая подготовка учителей для национальных школ в Крымском инженерно-педагогическом университете (530 студентов) и Таврическом национальном университете им. В.И. Вернадского (168 студентов). В Автономной Республике Крым зарегистрировано и функционирует 29 национальных культурных центров.

В процессе осуществления Программы социального становления и адаптации репатриантов в целях сохранения и развития национальных традиций, обычаев, обрядов были

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

созданы центры национальных культур, проводилась работа по предоставлению информационно-консультационных услуг по вопросам развития малого бизнеса, проведен конкурс бизнес-планов. Из 15 участников 3 смогли реализовать свои планы.

За 2004 год на реализацию Программ обустройства и социально-культурного развития репатриантов профинансировано 50155,1 тыс. грн., в том числе из бюджета Украины — 35155,1 тыс. грн., из бюджета Автономной Республики Крым — 15000,0 тыс. грн. (табл. 3).

Разумеется, процесс обустройства и социальной адаптации репатриантов далек от завершения. Требуются дополнительные финансовые затраты. Социально-бытовые условия, занятость и материально-духовное благополучие должны содействовать снятию напряженности в решении проблем, рассмотренных выше.

Таблица 3

Финансирование обустройства и социально-культурного развития репатриантов за 2004 год (данные Рескомнаца АРК)

Статьи расходов	2004 г.		
	План тыс. грн.	Фактически тыс. грн.	%
Госбюджет Украины	33000,0	31724,8	96,1
- капитальные вложения			
- социально-культурные мероприятия	3515,0	3430,3	97,6
Всего:	36515,0	35155,1	96,3
Бюджет АРК	10200	10200,0	100,0
- капитальные вложения			
- социально-культурные мероприятия	4800,0	4800,0	100,0
Всего:	15000,0	15000,0	100,0
Общая сумма	51515,0	51515,0	97,4

Одной из серьезных и требующих пристального внимания является проблема внутрирегионального перемещения (миграции) крымских татар.

Что подталкивает репатриантов на этот шаг? Каковы побудительные мотивы и последствия? Какие факторы влияют на внутрирегиональную миграцию? Дать ответ на эти вопросы не просто.

Внутрирегиональная миграция крымских татар — это не только смена места жительства, но и переход в другую сферу трудовой деятельности. Многие крымские татары не могут сохранить или получить работу по специальности. Им приходится идти на изменение места жительства и профессии, чтобы обеспечить свои семьи. Поэтому, чтобы минимизировать эти процессы, необходимо создать рабочие места, соответствующие трудовому и национальному менталитету и полученной профессии.

Часть репатриантов сумела преодолеть возникшие при возвращении и расселении трудности, решила вопрос с жильем и трудоустройством, нашла работу и прочно обосновалась в местах первичного своего поселения. А часть так и не смогла адаптироваться, ее не удовлетворяют имеющиеся условия жизни и трудовой деятельности, она стала проявлять мобильность и стремление к миграции внутри полуострова.

В межрайонной миграции явно обозначился процесс восстановления эволюционных тенденций. Негативные последствия, которые испытывали ранее депортированные в связи с массовым возвращением, постепенно преодолеваются. Репатрианты активно участвуют в конкуренции за землю, а также за места на рынках и других видах трудовой деятельности.

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Является ли межрегиональная и внутрирегиональная миграция процессом отрицательным? На этот вопрос нельзя ответить однозначно. С одной стороны, любое пространственное перемещение нарушает привычный образ жизни, ее ритм, изменяет уклад, быт и т.п., а с другой — все зависит от конечного результата миграции, от того, достигнута ли цель, ради которой был предпринят столь сложный шаг.

Таблица 4

**Характеристика трудоспособного крымскотатарского населения АРК [5]
(по данным Крымского отдела НИИ СТО)**

	Обследовано трудоспособного населения		Имеют профессию		Работают		Обучаются		Безработные	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Первомайский район										
Всего обследовано	107	100,0	85	79,0	55	51,4	22	20,7	30	27,9
в т.ч. мужчин	49	100,0	44	90,0	33	67,3	5	10,2	11	22,5
женщин	58	100,0	41	70,6	22	38,0	17	29,0	19	33,0
Раздольненский район										
Всего обследовано	48	100,0	38	79,0	26	54,0	10	20,8	12	25,2
в т.ч. мужчин	25	100,0	19	76,0	15	60,0	4	16,0	6	24,0
Женщин	23	100,0	19	83,0	11	48,0	6	26,0	6	26,0
Черноморский район										
Всего обследовано	50	100,0	39	78,0	23	46,0	9	18,0	18	36,0
в т.ч. мужчин	28	100,0	21	75,0	15	53,6	6	21,4	7	25,0
женщин	22	100,0	18	82,0	8	36,4	3	13,6	11	50,0
Белогорский район										
Всего обследовано	76	100,0	60	82,0	51	67,0	13	17,0	12	16,0
в т.ч. мужчин	40	100,0	30	75,0	30	75,0	6	15,0	4	10,0
женщин	36	100,0	30	83,0	21	58,0	7	19,4	8	22,6
Джанкойский район										
Всего обследовано	64	100,0	57	89,0	32	50,0	13	20,0	19	30,0
в т.ч. мужчин	33	100,0	27	81,8	18	54,5	7	21,2	8	24,3
женщин	31	100,0	30	97,0	14	45,2	6	19,3	11	35,5
Всего по Крыму										
Всего обследовано	345	100,0	287	83,2	187	54,2	67	19,4	91	26,4
в т.ч. мужчин	175	100,0	141	80,5	111	63,4	28	16,0	36	20,6
женщин	170	100,0	146	85,9	76	44,7	39	23,0	55	32,3

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Как свидетельствуют данные Республиканского комитета по делам национальностей и депортированных граждан АРК, крымские татары, возвратившиеся на постоянное жительство в Крым, проживают практически по всей территории полуострова [2]. Наибольшее число репатриантов обосновалось в Симферопольском (10,9%), Белогорском (9,3%) районах, городах Симферополе (9,2%), Бахчисарае (8,9%) и Джанкое (8,4%). Немалое их количество поселилось в Кировском (7,0%), Красногвардейском (6,5%), Ленинском (5,9%), Сакском (5,7%), Советском и Первомайском (по 4,4%), Нижегородском (3,7%) районах и г. Евпатории (3,1%). Меньше всего граждан этой категории расселилось в Армянске (0,2%), Алуште (0,6%), Керчи и Ялте (по 0,7%), Феодосии (1,5%), Судакском (1,9%), Раздольненском (2,0%) и Черноморском районах (2,2%). Приведенный анализ свидетельствует о неравномерности расселения крымскотатарского населения и существовании внутрирегиональной миграции.

Так как трудовая деятельность — это в большей степени прерогатива лиц трудоспособного возраста, то именно их в первую очередь необходимо обеспечить работой (табл. 4). Естественно, что основное внимание социологических исследований, проводимых в Крыму, было обращено именно на эту категорию граждан. Из 345 респондентов 107 составляли неработающие. Все они были проинтервьюированы с целью выявления основных причин их безработицы (табл. 5). Как вытекает из ответов, основной причиной безработицы является отсутствие работы вообще. На это сослались 45% опрошенных. Почти столько же указали на отсутствие работы по специальности (44,0%).

Эти выводы свидетельствуют о настоятельной необходимости создания рабочих мест с целью ликвидации безработицы и одновременно стабилизации внутрирегиональной миграции крымских татар.

Заслуживающие внимания данные были получены при выявлении трудовых предпочтений крымских татар (табл. 6). Анализ ответов респондентов свидетельствует о том, что 14,8% желают заниматься сельским хозяйством; 12,2% привлекает торговля; 9% — сфера обслуживания и транспортные услуги; 8% — общественное питание; 6,4% — строительство. Наибольший же интерес респондентов вызывает сфера туризма (33,9%). Следовательно нет единообразной картины выбора трудовых предпочтений. Поэтому в каждом административном районе необходим индивидуальный подход при создании новых рабочих мест, учете специфики занятости, социально-экономических программ развития региона.

Как показало проведенное исследование, 13% опрошенных крымских татар, в силу тех или иных обстоятельств, желали изменить свое нынешнее место проживания, т.е. склонны к включению в миграционные процессы внутри республики. Анализ основных побудительных мотивов к внутрирегиональным перемещениям представлен в табл. 7.

Из приведенных данных видно, что в качестве основной причины 84,4% опрошенных назвали поиск работы, соответствующей полученной профессии, знаниям, опыту. Второй по степени важности причиной является несоответствие уровня транспортной и социальной инфраструктуры в местах проживания предъявляемым требованиям (51,1%). 31,1% респондентов указали на отдаленность мест их жительства от учреждений образования; 28,8% — на отсутствие учреждений социально-культурного назначения.

Вышеперечисленные факторы и являются побудительными мотивами к внутрирегиональным перемещениям репатриантов, проживающих в сельской местности Крыма. Семейные обстоятельства, состояние здоровья, желание изменить природно-климатические условия не играют существенной роли в решении репатриантов изменить место жительства.

Таблица 5

**Основные причины незанятости крымских татар [5]
(по данным Крымского отдела НИИ СТО)***

Обследовано безработных	Всего		Отсутствие работы вообще		Отсутствие работы по специальности		Неудовлетворен зарплата		Работа не соответствует профессии, образовательному уровню		Не удовлетворен характер работы		По состоянию здоровья		По уходу за большими членами семьи		Другие	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Первомайский район																		
Всего	30	100.0	7	23.0	12	40.0	4	13.0	5	17.0	18	60.0	2	7.0	1	3.0	-	-
в т.ч. мужчин	11	37.0	5	71.0	4	33.0	3	75.0	2	40.0	9	50.0	-	100.0	-	100.0	-	-
женщин	19	63.0	2	29.0	8	67.0	1	25.0	3	60.0	9	50.0	2	-	1	-	-	-
Раздольненский район																		
Всего	12	100.0	8	66.7	4	33.3	6	50.0	-	-	2	16.7	1	8.0	1	8.0	-	-
обследовано	6	50.0	5	63.0	1	25.0	4	66.7	-	-	1	50.0	-	-	-	-	-	-
в т.ч. мужчин	6	50.0	3	37.0	3	75.0	2	33.3	-	-	1	50.0	1	100.0	1	100.0	-	-
женщин	6	50.0	3	37.0	3	75.0	2	33.3	-	-	1	50.0	1	100.0	1	100.0	-	-
Черноморский район																		
Всего	18	100.0	11	61.0	6	33.3	2	11.1	2	11.1	2	11.1	1	5.6	-	-	-	-
обследовано	7	39.0	7	64.0	2	33.0	-	-	1	50.0	2	100.0	-	-	-	-	-	-
в т.ч. мужчин	11	61.0	4	36.0	4	67.0	2	100.0	1	50.0	-	-	1	100.0	-	-	-	-
женщин	11	61.0	4	36.0	4	67.0	2	100.0	1	50.0	-	-	1	100.0	-	-	-	-
Белогорский район																		
Всего	12	100.0	3	25.0	8	67.0	3	25.0	-	-	-	-	2	17.0	-	-	-	-
обследовано	4	33.0	3	100.0	2	25.0	2	67.0	-	-	-	-	1	50.0	-	-	-	-
в т.ч. мужчин	8	67.0	-	-	6	75.0	1	33.0	-	-	1	50.0	1	50.0	-	-	-	-
женщин	8	67.0	-	-	6	75.0	1	33.0	-	-	1	50.0	1	50.0	-	-	-	-
Джанкойский район																		
Всего	19	100.0	12	63.0	10	53.0	55	26.3	-	-	1	5.0	-	-	2	10.5	-	-
обследовано	8	42.0	8	67.0	5	50.0	5	100.0	-	-	1	100.0	-	-	-	-	-	-
в т.ч. мужчин	11	58.0	4	33.0	5	50.0	-	-	-	-	-	-	-	-	2	100.0	-	-
женщин	91	100.0	41	45.0	40	44.0	20	22.0	7	7.6	2.3	25.3	6	6.6	4	4.3	-	-
Всего	36	40.0	28	68.0	14	35.0	14	70.0	3	42.8	13	35.5	1	16.7	-	-	-	-
обследовано	55	60.0	13	32.0	26	65.0	6	30.0	4	57.2	10	43.5	5	83.3	4	100.0	-	-
в т.ч. мужчин	55	60.0	13	32.0	26	65.0	6	30.0	4	57.2	10	43.5	5	83.3	4	100.0	-	-
женщин	55	60.0	13	32.0	26	65.0	6	30.0	4	57.2	10	43.5	5	83.3	4	100.0	-	-

* респонденты указывали по несколько вариантов ответов

Таблица 6

Предпочтительная сфера трудовой деятельности крымских татар, проживающих в АРК [5]
(по данным Крымского отдела НИИ СТО)*

	Обследова но трудоспо- собного населения				Сфера Обслужи- вания		Торговля		Общепит		Транспортные услуги		Строительство		Сельское хозяство		В сфере туристских услуг						Другое		Не опреде- лись
																	Размеще- ние		Питание		Напро- мысла, сувениры				
	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
Первомайский район																									
Всего чел.	107	100,0	19	17,8	20	19,0	16	15,0	8	7,4	7	6,5	26	24,3	-	-	-	-	3	2,8	4	3,7	8	7,5	
в т.ч. мужчин	49	45,0	7	36,8	8	40,0	5	31,0	8	100,0	7	100,0	17	65,4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	12,5	
женщин	58	55,0	12	63,2	12	60,0	11	69,0	-	-	-	-	9	34,6	-	-	-	-	3	10,0	4	100,0	7	87,5	
Раздольненский район																									
Всего чел.	48	100,0	4	8,3	3	6,0	2	4,0	4	8,3	1	2,0	5	10,4	10	20,8	10	20,8	4	8,3	3	6,3	4	8,3	
в т.ч. мужчин	25	52,0	1	25,0	2	67,0	-	-	4	100,0	1	100,0	4	80,0	5	50,0	-	-	1	25,0	3	100,0	4	100,0	
женщин	23	48,0	3	75,0	1	33,0	2	100,0	-	-	-	-	1	20,0	5	50,0	10	100,0	3	75,0	-	-	-	-	
Черноморский район																									
Всего чел.	50	100,0	4	8,0	2	4,0	5	10,0	8	16,0	4	8,0	-	-	23	46,0	6	12,0	5	10,0	-	-	-	-	
в т.ч. мужчин	28	56,0	1	25,0	-	-	-	-	8	100,0	3	75,0	-	-	12	52,0	1	17,0	4	80,0	-	-	-	-	
женщин	22	44,0	3	75,0	2	100,0	5	100,0	-	-	1	25,0	-	-	11	48,0	5	83,0	1	20,0	-	-	-	-	
Белогорский район																									
Всего чел.	76	100,0	1	1,3	5	6,5	2	2,6	7	9,2	5	6,5	2	2,6	30	39,0	12	15,8	4	5,3	6	7,9	3	3,9	
в т.ч. мужчин	40	52,6	-	-	2	40,0	2	100,0	7	100,0	5	100,0	2	100,0	14	47,0	-	-	3	75,0	4	66,7	2	66,7	
женщин	36	47,4	1	100,0	3	60,0	-	-	-	-	-	-	-	-	16	53	12	100,0	1	25,0	2	33,3	1	33,3	
Джанкойский район																									
Всего чел.	64	100,0	3	4,7	12	18,8	3	4,7	4	6,3	5	7,8	18	28,1	-	-	7	10,9	3	4,7	4	6,2	6	9,4	
в т.ч. мужчин	33	52,0	1	33,3	6	50,0	-	-	4	100,0	3	60,0	10	55,5	-	-	3	42,9	2	67,0	2	50,0	3	50,0	
женщин	31	48,0	2	66,6	6	50,0	3	100,0	-	-	2	40,0	8	44,5	-	-	4	57,1	1	33,0	2	50,0	3	50,0	
Всего по Крыму																									
Всего чел.	345	100,0	31	9,0	42	12,2	28	8,0	31	8,9	22	6,4	51	14,8	63	18,3	35	10,1	19	5,5	17	4,9	21	5,5	
в т.ч. мужчин	175	51,0	10	32,0	18	42,9	7	25,0	31	100,0	19	86,0	33	64,7	31	49,0	4	11,4	10	53,0	9	53,0	10	47,6	
женщин	170	49	21	68,0	24	57,1	21	75,0	-	-	3	14,0	18	35,3	32	51,0	31	88,6	9	47,0	8	47,0	11	52,4	

* респонденты указывали по несколько вариантов ответа

Таблиця 7

Побудительные мотивы перемены места жительства и миграции крымских татар, проживающих в АРК [5] (по данным Крымского отдела НИИ СГО)

	Обследовано трудоспособного населения		Из них изъявили желание переехать в новое место жительства		Поиск работы в соответствии с профессией, знаниями, опытом		Не устраивает уровень инфраструктуры		Улучшение жилищных условий		Отдаленность от учреждений образования		Отсутствие учреждений культуры и отдыха		Природно-климатические условия		По состоянию здоровья		По семейным обстоятельствам (объединение семей, создание новых)		Другие	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Всего человек в т.ч. мужчин	107	100,0	12	11,0	10	9,0	10	9,0	-	-	4	3,7	7	6,5	-	-	-	-	1	1,0	-	-
	49	45,0	8	67,0	7	70,0	5	50,0	-	-	1	25,0	3	43,0	-	-	-	-	-	-	-	-
женщин	58	55,0	4	33,3	3	30,0	5	50,0	-	-	3	75,0	4	57,0	-	-	-	-	1	100,0	-	-
Всего человек в т.ч. мужчин	48	100,0	9	19,0	8	17,0	7	14,5	-	-	4	8,3	2	4,2	-	-	-	-	-	-	-	-
	25	52,0	8	89,0	4	50,0	2	28,6	-	-	-	-	1	50,0	-	-	-	-	-	-	-	-
женщин	23	48,0	1	11,0	4	50,0	5	71,6	-	-	4	100,0	1	50,0	-	-	-	-	-	-	-	-
Всего человек в т.ч. мужчин	50	100,0	6	12,0	4	8,0	3	6,0	1	2,0	4	8,0	2	4,0	1	2,0	-	-	1	2,0	-	-
	28	56,0	4	67,0	3	75,0	1	33,3	1	100,0	2	50,0	1	50,0	-	-	-	-	-	-	-	-
женщин	22	44,0	2	33,0	1	25,0	2	66,7	-	-	2	50,0	1	50,0	1	100,0	-	-	1	100,0	-	-
Всего человек в т.ч. мужчин	76	100,0	7	9,0	6	8,0	1	1,3	-	-	-	-	1	1,3	-	-	-	-	1	1,3	-	-
	40	52,6	6	86,0	6	100,0	-	-	-	-	-	-	1	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-
женщин	36	47,4	1	14,0	-	-	1	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100,0	-	-
Всего человек в т.ч. мужчин	64	100,0	11	17,2	10	15,6	2	3,0	-	-	2	3,0	1	1,5	1	1,5	-	-	-	-	-	-
	33	52,0	8	73,0	7	70,0	-	-	-	-	1	50,0	1	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-
женщин	31	48,0	3	27,0	3	30,0	2	100,0	-	-	1	50,0	-	-	1	100,0	-	-	-	-	-	-
Всего человек в т.ч. мужчин	345	100,0	45	13,0	38	11,0	23	6,7	1	0,2	14	4,1	13	4,0	2	0,6	-	-	3	0,8	-	-
	175	51,0	34	75,0	27	71,0	8	35,0	1	100,0	4	29,0	7	54,0	-	-	-	-	-	-	-	-
женщин	170	49,0	11	25,0	11	29,0	15	65,0	-	-	6	71,0	6	46,0	1	100,0	-	-	3	100,0	-	-

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ

В ходе реализации цели исследования проводились социологические опросы, составлена демографическая характеристика, выявлены образовательный и профессионально-квалификационный уровень ранее депортированных граждан, изучена их численность и динамика на рынке рабочей силы Крыма, уровень занятости и степень удовлетворенности характером труда, проанализированы факторы, негативно влияющие на занятость, определены трудовые предпочтения этих групп.

На основе анализа и обобщения результатов исследования в целях решения поставленных задач нами предлагается:

1. На основе государственного статистического учета фактического расселения депортированных граждан провести паспортизацию каждого места компактного их проживания, отражая в них характеристики условий проживания, анализ территориальной и отраслевой занятости, перспективы размещения и развития производительных сил районов, городов, развития поселков и возможностей восстановления и развития исконно национальных видов приложения труда.

2. Усилить внимание со стороны местных органов власти и самоуправления к тем категориям граждан, которые находятся вне общественно полезного производства, содействовать их адаптации к условиям рынка, предусматривая необходимые программы занятости.

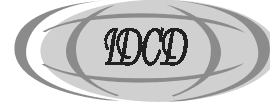
3. Развивать предпринимательскую деятельность в сфере самозанятости, развитии национальных промыслов, сельского туризма, поощряя при этом как индивидуальную трудовую деятельность, так и создание малых и средних предприятий с выделением средств для их финансирования из Государственного фонда содействия занятости.

Следует более широко применять существующие гибкие формы занятости, такие как временная и сезонная работа, режим неполного рабочего дня, нестандартные рабочие места и т.п.

Таким образом, обеспечение занятости трудоспособного населения из числа репатриантов, с одной стороны, даст возможность решить проблему удовлетворения социальных, материальных и финансовых потребностей семей репатриантов, с другой — позволит стабилизировать процесс их внутрирегиональной миграции и будет способствовать восстановлению самобытности их уклада.

Источники

1. *Миграционное движение населения в Автономной Республике Крым.* — Симферополь: Управление миграции при Совете Министров АРК, 2001.
2. *Автономная Республика Крым. Атлас.* — Київ-Сімферополь, 2003.
3. *Автономна Республіка Крим у цифрах/Стат. довідник за ред. В.І. Колеснік.* — Сімферополь, 2004.
4. *Финогеев Б.Л.* Вынужденные мигранты Крыма. Трудовой потенциал — пути реализации. — Симферополь: Таврия-Плюс, 2002.
5. *Финогеев Б.Л., Мельник С.В.* Внутрирегиональные перемещения крымских татар в аспекте занятости и повышения качества жизни. — Луганск- Симферополь, 2004.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ЗВІЛЬНЕНИХ У ЗАПАС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ (ПРОБЛЕМИ ТА ДОСВІД ЇХ ВИРІШЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ)

***А.Л. Красильщиков,
начальник управління Секретаріату
Кабінету Міністрів України***

Військова реформа в Україні дедалі більше актуалізує проблему соціальної адаптації звільнених у запас військовослужбовців з огляду на те, що 2003 року виконавча влада прийняла рішення про скорочення чисельності Збройних Сил більш ніж на 150 тис. чоловік та заміну їх, де доцільно, цивільними — утримання останніх набагато дешевше. Триває пошук можливостей пом'якшення процесу повернення військових до цивільного життя. Адже реформа так чи інакше зачіпає понад три мільйони людей: 1,5 млн. військових пенсіонерів, сотні тисяч зайнятих у ВПК, самі військові та члени їхніх родин. На думку першого заступника голови парламентського Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони Бориса Андрусяка, “механічне скорочення є неприпустимим”, оскільки без “чіткої програми реформування й скорочення армії, чітких соціальних гарантій тим, кого звільняють, аби вони були впевнені у своєму завтрашньому дні, — ми можемо повністю втратити боєздатність нашої армії”. Звісно за планованого до 2005 року скорочення 155 тисяч кадрового складу Збройних Сил військовослужбовець дбатиме більше не про службу чи боєготовність країни, а про своє майбутнє.

Нині профільний Комітет Верховної Ради України працює над законопроектом “Про загальну структуру і чисельність Збройних Сил України у зв’язку з їх реформуванням”, що передбачає внесення змін до чинного законодавства з метою забезпечення соціального захисту військових, які звільнюються у запас, та враховує інтереси і курсантів, і тих, хто перебуває на військовій службі останні місяці перед пенсією. З прийняттям цього закону кожен військовослужбовець знатиме, яку саме допомогу та який розмір компенсації надасть йому держава у зв’язку зі звільненням у запас. До нового закону, за словами Б. Андрусяка, буде закладено принципи, які не дозволять полишити людей напризволяще. Обвального та невмотивованого скорочення не повинно бути.

Проблема соціальної адаптації звільнених у запас військовослужбовців є гострою для більшості країн, які мають відносно велику армію. Однак в Україні, посткомуністичній державі, військова реформа ускладнюється тим, що вона здійснюється в умовах болючої зміни суспільного ладу, економічної кризи, високого (й постійно зростаючого) рівня без-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

робіття. Сьогодні кількість військовослужбовців, які підпали під скорочення, значно перевищує кількість звільнених через закінчення терміну служби. У цьому зв'язку особливій ваги набуває досвід адаптації офіцерів до умов цивільного життя, накопичений як в Україні, так і за її межами.

Проблемам соціальної адаптації колишніх військовослужбовців присвячені праці науковців Ткачука Р., Панова А., Зубкова С., Мельника С. та інших.

Звільнення військовослужбовців відбувається в умовах зростання пропозиції робочої сили на ринку праці та скорочення попиту на неї, що знижує можливості служби зайнятості у їх працевлаштуванні. При цьому до центрів зайнятості звертається лише незначна частка цієї категорії незайнятих, оскільки для них не передбачені квоти. Крім того, центри зайнятості сьогодні можуть забезпечити професійне перенавчання обмеженої кількості колишніх військовослужбовців, що стоїть на заваді їхній повноцінній адаптації до цивільного життя.

Таким чином, вивчення проблем колишніх військовослужбовців та умов, які сприяють їхній соціальній адаптації, є актуальним, новим та необхідним напрямом наукових досліджень.

Людині для того, щоб змінити напрям своєї трудової діяльності, необхідно спочатку адаптуватися до нових умов життя. Важко навіть скласти перелік усіх психологічних проблем, з якими стикаються військовослужбовці, звільнені у запас. Для кожного вони індивідуальні, але є і одна спільна риса: військовослужбовці, які звикли до субординації, підпорядкування та наказів, дуже гостро сприймають цивільний порядок речей. Їх звичка до безумовної дисципліни, яка трактувалася в армії як запорука успішної служби, на новому місці часто зіштовхується з безпечністю цивільних колег.

В Україні свого часу мала успіх програма “Соціальна адаптація військовослужбовців” Міжнародного фонду “Відродження” (яка фінансувалась відомим американським філантропом Дж. Соросом), що значною мірою був зумовлений рішенням спонсора віддати гроші безпосередньо до рук самих офіцерів у запасу. Розробники проекту та його виконавці, які на собі відчули складність адаптації під час економічної скрути, наполегливо взялися до роботи.

Певний час держава орієнтувалася на Програму Європейського Співтовариства (TACIS), розробниками якої були західні фахівці. Кваліфікація закордонних помічників не викликає сумнівів, але їм не завжди вдавалося розібратися в місцевих реаліях. Так трапилося, що Програма TACIS виявилася корисною насамперед для громадян країн ЄС, які отримали пристойну зарплатню за свої консультаційні послуги.

Процес адаптації колишніх військовослужбовців відбувається як перехід її суб'єктів із системи “кадрова армія України” до системи “ринкова Україна”. При цьому дана категорія населення набуває нової якості.

Плануючи діяльність з адаптації, важливо мати якісну характеристику цього контингенту людей, інформацію про його кількість і розподіл по регіонах, а також вік та професійні якості. За замовленням Програми Європейського Співтовариства TACIS Інститут соціології Національної академії наук спільно з Міністерством оборони України та Інститутом регіональної безпеки провели наукове дослідження з визначення характеристик потоку військовослужбовців, які звільнятимуться до 2005 року, існуючого на ринках праці різних регіонів України попиту на конкретні професії тощо. Виявлена щорічна кількість звільнених (близько 20 тисяч) та їх розподіл по регіонах надали можливість визначити обсяг потрібного фінансування на їх соціальну адаптацію.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Суб'єктами адаптації Програми TACIS є три категорії людей: військовослужбовці, звільнені у запас після 1 січня 1995 року, члени їхніх родин та офіцери, яких мають звільнити протягом поточного року.

До категорії військовослужбовців належать кадрові військові: прапорщики, мічмани, офіцери, генерали та адмірали, які служили у Збройних Силах, Службі безпеки, Прикордонних військах, Національній гвардії, Міністерстві внутрішніх справ. Представники цієї категорії завжди відчуватимуть потребу служити Батьківщині. У загальній характеристиці йдеться лише про ті їхні якості, які мають значення в контексті адаптації. Важливо, що офіцери мають багатий досвід керування людьми, його, вважають профільні фахівці, достатньо для роботи на посадах перших керівників та менеджерів середньої ланки у сфері бізнесу. Люди, які тривалий час служили в армії, як правило, корпоративні, вміють швидко не лише організувати, а й організовуватися. Як свідчить практика, властиве їм почуття субординації сприяє здоровій робочій атмосфері в колективі. Отже, особливості характеру військовослужбовця можна вважати позитивом. Зазвичай, це люди з потенційно сильними діловими якостями і високим інтелектом. Коли офіцерові надати на початковому етапі адаптації необхідну підтримку, його внесок може бути досить вагомим не лише у розвиток економіки, а й процес демократизації суспільства. Але реалізації потужного потенціалу офіцера заважає відсутність знання ринкової економіки, набути які він, навіть за великого бажання, не мав можливості. Українське законодавство забороняє під час служби в армії займатися підприємницькою діяльністю.

Таким чином, фактично без знань, які можна застосувати у цивільному житті, з відносно великою пенсією (або й без неї у разі дострокового звільнення) людина опиняється у вирі проблем. Багато офіцерів не мають власного житла, а на оренду його — коштів. За статистикою близько 70 відсотків офіцерських дружин є безробітними. “Мотаючись” із чоловіком по країні, більшість жінок не встигла набути професію. Отож дружина без роботи, чоловік, коли й мав у цивільному житті якусь професію, навички, то з часом втратив їх. Грошей за роки служби (навіть бездоганної) накопичити не вдалося, при тому, що служба в армії за радянських часів вважалася досить престижною. Отже, не можна скидати з рахунку й психологічний стрес людини, яка, втративши свій соціальний статус, страждає від необхідності починати все з нуля, вписуватися в чужий їй світ ринкових відносин. До всього цього слід додати відсутність (до липня 2004 року) законодавства, яке б захищало права офіцерів запасу.

У цьому контексті не тільки у звільнених у запас військовослужбовців виникають проблеми, потерпає від цього й сама держава, якщо вона неспроможна задіяти значну частину інтелектуального потенціалу нації, якою є офіцери. Якщо не використовувати їхній трудовий потенціал, то багато з них, будучи професіоналами, яких не один рік вчили користуватися сучасною зброєю, можуть потрапити до “тіньовиків” та поповнити кримінальні структури. Наприклад, дані соціологічних опитувань, які провів експерт Інституту проблем зайнятості РАН Микола Федоров, свідчать про те, що 26% опитаних звільнених у запас військовослужбовців отримували пропозиції щодо роботи у кримінальних структурах.

Оцінка життєздатності Програми TACIS здійснюється за кожним із компонентів системи адаптації. З цією метою обліковуються дані, які зіставляються з плановими:

- кількість перенавчених (за видами перенавчання і категоріями тих, хто перенавчився);
- кількість працевлаштованих;
- кількість створених “офіцерських” підприємств;

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

- кількість створених нових робочих місць;
- кількість військовослужбовців, які пройшли медико-психологічну реабілітацію.

Основним показником ефективності розв'язання завдань адаптації, що відбиває кінцевий результат процесу, має бути співвідношення кількості працевлаштованих військовослужбовців до загального числа тих, хто потребує працевлаштування.

Процес адаптації офіцерів запасу можна вважати успішно завершеним тільки тоді, коли люди працевлаштовані і одержують нормальну (у зіставленні з середньою по країні/регіону) заробітну плату. За високого рівня безробіття вирішити це завдання можна лише шляхом створення нових робочих місць, насамперед у сфері малого бізнесу.

Основу оперативного керування регіональними підрозділами Програми становить система щомісячних моніторингових обстежень, де використовуються два методи опитування: анкетування (індивідуальне та аудиторне) і телефонне.

Група дослідників НАН України протягом липня-грудня 1997 року вивчала соціальні проблеми, що виникали у кадрових військовослужбовців у процесі навчання в системі регіональних центрів соціальної адаптації військовослужбовців (РЦСАВ) та їхнього працевлаштування. Ці ж проблеми аналізувалися і серед членів сімей військовослужбовців. Головна увага зосереджувалась на вивченні задоволеності респондентів реальною ефективністю різних напрямів виконання Програми TACIS.

Методика дослідження передбачала використання соціологічної анкети — основного інструментарію вивчення. На відміну від попереднього дослідження цієї проблеми (січень — квітень 1996 року), дослідницький інструментарій (анкета) було модифіковано. Соціальні наслідки допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей, наданої РЦСАВ, мають три аспекти:

- особистий, що стосується самої людини;
- мікросоціальний (родина, безпосереднє соціальне оточення);
- макросоціальний (соціум).

Дослідження спрямовувалось на аналіз і виявлення: цінності соціальної допомоги, наданої РЦСАВ; використання набутих знань та практичних навичок у широкому контексті розв'язання соціально-економічних завдань, що стоять перед нашою державою; реальної соціальної захищеності звільнених у запас військовослужбовців, певної гарантії “неучасті” їх в акціях протесту та в “гарячих точках” планети.

Соціологічним опитуванням було досягнуто вирішення таких завдань:

- визначення соціальних характеристик звільнених у запас кадрових військовослужбовців та членів їх родин, яким надавали допомогу РЦСАВ;
- виявлення пріоритетності форм допомоги, яку отримали кадрові військовослужбовці та члени їхніх сімей у РЦСАВ;
- з'ясування задоволеності різними формами допомоги РЦСАВ;
- аналіз соціальних наслідків допомоги, наданої РЦСАВ;
- виявлення пріоритетності чинників, що визначають ефективність роботи РЦСАВ;
- аналіз причин, які утруднюють працевлаштування звільнених у запас військовослужбовців.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Опитування було проведене серед військовослужбовців, звільнених у запас, офіцерів, які служать, але включені до плану звільнення, та членів сімей цих двох категорій.

У процесі дослідження були використані “Реєстраційні картки” та “Анкети працевлаштування”, які заповнювалися з липня 1996 року. Було проаналізовано близько 10 тисяч документів.

Відповідно до Указу Президента України від 21.09.2002 р. № 849 “Про програму соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, на період до 2005 року” Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України розробив Робочий план щодо організації виконання цього документа, що передбачав співпрацю державної служби зайнятості з регіональними центрами працевлаштування військовослужбовців.

Начальникам військових гарнізонів, командирам військових частин, начальникам військкоматів областей та районів надсилали інформаційні листи про можливості державної служби зайнятості щодо сприяння у соціальній та професійній адаптації військовослужбовців та членів їх родин, надання інформаційно-консультаційних та профорієнтаційних послуг.

У 2004 році Вінницький, Дніпропетровський, Запорізький та Харківський обласні, Київський міський центри зайнятості уклали Угоди про співпрацю з регіональними центрами працевлаштування військовослужбовців щодо обміну інформацією, надання консультаційних послуг, сприяння у працевлаштуванні, забезпечення професійної підготовки з урахуванням специфіки та потреб ринку праці, створення умов для розвитку самозайнятості, залучення до участі в оплачуваних громадських роботах колишніх військовослужбовців. Передбачалось укладення таких угод регіональними центрами працевлаштування військовослужбовців з Львівським, Тернопільським та Хмельницьким обласними центрами зайнятості.

Крім того, Луганський обласний центр зайнятості уклав угоду про співпрацю з обласною організацією із соціального та правового захисту офіцерів та військовослужбовців запасу, а Київський міський центр зайнятості підписав договір про співробітництво із Всеукраїнською громадською організацією “Українська Асоціація звільнених у запас кадрових військовослужбовців”.

У регіонах, де робота зі створення регіональних центрів працевлаштування військовослужбовців триває, базові центри зайнятості активізували свою взаємодію з командирами місцевих військових гарнізонів та військових частин.

З метою інформування військовослужбовців про послуги, які надає державна служба зайнятості, базові центри проводять виїзні інформаційні консультації у військових частинах, а також традиційні інформаційно-методичні семінари для керівників підприємств, установ та організацій, на які запрошують представників військових формувань. На семінарах надається інформація про чинні норми законодавства про працю і зайнятість населення та роботу правління і виконавчої дирекції Фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Державна служба зайнятості здійснює комплекс заходів щодо соціальної адаптації та реалізації трудового потенціалу військовослужбовців, скорочених без права на пенсію, та тих, хто звернувся до служби зайнятості за допомогою у працевлаштуванні.

Військовослужбовці та члени їхніх родин, які звернулися до державної служби зайнятості, мають можливість отримати інформацію про ситуацію на ринку праці, профорієнтаційні послуги, можливість перенавчитися чи підвищити кваліфікацію, а також отримати одноразову допомогу з безробіття для заняття підприємницькою діяльністю.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Протягом I кварталу 2003 року до державної служби зайнятості звернулося лише 312 військовослужбовців, звільнених у зв'язку зі скороченням чисельності або штату без права на пенсію, з них за сприянням служби зайнятості було працевлаштовано 41 військовослужбовця.

Колишні військовослужбовці – досить специфічний об'єкт соціальної політики держави. Через специфіку їхньої професійної підготовки, стереотипів мислення і поведінки, які сформувалися за роки служби в Збройних Силах, їхній перехід до нових соціально-професійних груп завжди пов'язаний зі значними проблемами. Це зумовлює об'єктивну необхідність спеціальних програм державної (громадської) допомоги в адаптації їх до нових умов соціального середовища. Експерти відзначають, що у другій половині 1990-х років в Україні склалася ситуація, яка істотно відрізняється від ситуації початку 90-х років, коли такі програми почали реалізовуватися. У нинішніх умовах соціальна адаптація військових відбувається з більшими ускладненнями, тому що обмежений сам ринок праці, зросли вимоги до якості та форм професійної підготовки, менш сприятливим є середовище підприємницької активності, суворішими стали вікові обмеження.

Проблеми соціальної адаптації колишніх військовослужбовців є актуальними для країн і близького, і далекого зарубіжжя.

У Російській Федерації підбито перші підсумки реалізації програми “Соціальна адаптація військовослужбовців”. Пілотний проект був задуманий Інститутом “Відкрите Суспільство” (фонд Сороса) як структура, здатна сприяти підтримці діючих та створенню нових центрів соціальної адаптації військовослужбовців, завданням яких є перенавчання, працевлаштування, соціально-психологічна реабілітація звільнених у запас або відставку, а також членів їхніх родин.

До програми було підключено центри соціальної адаптації у Московській, Нижегородській, Калінінградській, Смоленській та Астраханській областях. У співробітництві з місцевими адміністраціями були профінансовані навчальні програми та закуплено необхідне обладнання. У 1998 р. за Програмою 3760 осіб пройшло навчання, з них 3064 були працевлаштовані. Витрати на перепідготовку одного військовослужбовця склали 200 дол. США. У 1999 р. на ці цілі було витрачено 310 тис. дол. США, цивільні професії отримали 1400 осіб.

Фінансову допомогу процесу соціальної адаптації військовослужбовців Російської Федерації Німеччина призупинила у 1997 р., а ЄС – у 1998 році. Тільки Мініборони Великобританії продовжувало фінансувати 7 навчальних центрів для російських військовослужбовців (3,3 млн. фунтів стерлінгів на 3 роки).

Реформа Збройних Сил Російської Федерації та значні вивільнення особового складу вже збагатили медичну термінологію синдромом гострих психічних реакцій, про що свідчить директор програми САВ Вадим Калінічев. Це і є стрес, який переживають військовослужбовці після звільнення в умовах безробіття та безвихідності. Зростає інвалідність, підвищується захворюваність та смертність, що спричиняє додаткову навантаженість на соціальну сферу. На ринку праці цій категорії громадян не доводиться сподіватися на швидкий успіх. Роботодавці часто віддають перевагу менш підготовленим, але молодим претендентам.

Наприклад, Інститут проблем зайнятості РАН вивчав у Москві становище офіцерів, звільнених у запас у період з 1994 по 1996 роки. Більш як третина з них пішли працювати в охоронні агентства. Загалом це відповідає пересічній думці, що колишні військовослужбовці можуть розраховувати тільки на такий варіант. Однак вже через рік кількість працюючих в охороні колишніх офіцерів зменшилася наполовину при одночасному збільшенні

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

їхньої частки серед тих, хто посів керівні позиції. У Москві до 10% колишніх військово-службовців займаються підприємництвом (це у 2 рази більше, ніж у Росії), і ще 70% мають епізодичні доходи від заняття бізнесом.

Одним із виходів для колишніх військовослужбовців є їх залучення до сфери малого підприємництва.

Принципових зрушень в цьому напрямі в Україні та Росії вдається домогтися за допомогою бізнес-інкубаторів. Вони створюють сприятливі умови для офіцерських підприємств на початковому етапі їх роботи. Пільги включають низьку орендну плату за приміщення, оргтехніку та комунікаційне обладнання, юридичне, маркетингове, та фінансове консультування. Нове підприємство витрачає мінімум коштів на інфраструктуру, вкладаючи прибуток у нарощування бізнесу або виробництва. Завдяки бізнес-інкубаторам малі підприємства з самого початку своєї діяльності привчаються дотримуватися юридичних норм.

У Севастопольському гарнізоні з 2003 року в рамках спільного проекту головного управління виховної роботи Міністерства оборони України і ОБСЄ “Соціальна адаптація військовослужбовців Збройних Сил України” на базі Севастопольського національного технічного університету розпочали роботу курси для офіцерів, які плануються найближчим часом до звільнення в запас. Як повідомляє прес-служба Міноборони України, 40 відібраних військовослужбовців у двох групах навчаються за такими напрямками: сучасні інформаційні технології в економіці та управлінні; економіка та організація підприємницької діяльності. Крім викладачів Севастопольського національного технічного університету, у навчанні беруть участь представники з Норвегії. По закінченню курсів слухачам видають дипломи міжнародного зразка. Проект “Соціальна адаптація військовослужбовців Збройних Сил України” також передбачає подальше працевлаштування слухачів за сприяння Міжнародного фонду соціальної адаптації. Фінансування навчання військовослужбовців здійснює уряд Норвегії.

Серед умов, за якими відбувається відбір для навчання, зокрема, такі: стаж військової служби у Збройних Силах України має бути не менше 5 років, вік військовослужбовця — не вище 50 років, кожен бажаючий закінчити курси повинен успішно скласти вступний тест. Перевага при відборі надається військовослужбовцям, які закінчують або закінчили військову службу без права на пенсійне забезпечення. Організаційні питання щодо відбору кандидатів на навчання вирішує управління виховної роботи Головного командування ВМС Збройних Сил України.

У багатьох сферах діяльності колишні військові, які знайомі із суворою дисципліною, вважаються найбільш надійними кадрами.

Так, у Російській Федерації Московський центр зайнятості проводить ярмарки вакансій для колишніх військовослужбовців. Серед роботодавців — представники фірм, банків та організацій самого широкого спектра діяльності. Особливо зацікавлені у прийнятті на роботу колишніх військовослужбовців страхові та консалтингові агентства, міграційні та митні служби. Найбільш широко були представлені підприємства охоронного профілю. Основна спрямованість їх діяльності — це безпека бізнесу. У наш час приватна охоронна діяльність потребує високого професіоналізму. Академія безпеки “Петрівка” (м. Москва) — одна з найавторитетніших у місті. Саме тут здійснюється підготовка не тільки охоронників, а й детективів, профільних фахівців усіх рівнів. За три останніх роки в Академії пройшли перепідготовку, здобули професію та ліцензію, працевлаштувалися понад 2 тисячі слухачів.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

У США Міністерство праці завчасно розробило програму запобігання масовому безробіттю на випадок звільнення у запас великої кількості військовослужбовців та персоналу оборонних підприємств. Додатково створені бюро з працевлаштування на тимчасову роботу у тих регіонах, де виникла загроза збільшення безробіття. Мета створення цих бюро — надання інформації про можливість отримання роботи в іншому місці. Завчасно сформовано “банки нових робочих місць”, внаслідок чого вплив скорочення збройних сил на безробіття у країні був значно послаблений. Наприкінці 1960-х років такі банки діяли у 10 великих містах США, а у 1970 р. вони були відкриті ще в 45 містах. Кожен банк мав введену у комп’ютер інформацію про всі вакансії у регіоні та країні.

Міністерством праці США було розроблено програми перепідготовки робочої сили (якими охоплено у 1969 р. 1 млн. осіб), вартість яких — 2 млрд. доларів на рік. Ці програми були спрямовані переважно на людей, які вже давно шукають роботу, виконували функцію перепідготовки звільнених у запас військовослужбовців та працівників підприємств воєнної промисловості. Спеціальна програма була передбачена для тих, хто зовсім не володів цивільною спеціальністю. Навчання за цією програмою проводилося на воєнних базах. Спеціальні програми були також призначені для солдат-афроамериканців. Для однієї з таких програм Міністерство торгівлі організувало Управління у справах дрібного бізнесу, завданням якого було надання допомоги афроамериканцям при створенні власних підприємств. Ті з них, які продемонстрували свої підприємницькі здібності та кваліфікацію, отримали від Управління позику та технічну допомогу.

Значна роль у перепідготовці колишніх військовослужбовців приділялася приватним фірмам, які направляли своїх експертів на воєнні бази. Ці фірми готували військовослужбовців до таких видів діяльності, як управління бензоколонками або доставляння посилок, після чого їм надавалася робота на підприємствах тих приватних фірм, які брали участь у програмі перепідготовки колишніх військовослужбовців.

До цієї програми було також підключено поліцейське управління, що проводило набір кадрів.

У структурі державних органів США є Управління у справах ветеранів, що займається питаннями соціального захисту ветеранів. Це управління разом з міністерствами оборони та праці розробили та реалізували серію програм з пошуку робочих місць для ветеранів війни у В’єтнамі та надання їм можливості продовжити освіту. З метою поліпшення інформованості ветеранів війни на призовних пунктах було організовано курси лекцій про те, яку допомогу можуть отримати демобілізовані військовослужбовці, а фахівці цього федерального агентства проводили інтерв’ю з бажаними залишитися у рідному місті та тими, хто потребував допомоги при влаштуванні на роботу.

Враховуючи все вищесказане, вважаємо за потрібне поставити на розгляд кілька пропозицій, які, на нашу думку, мають бути здійснені:

на державному рівні:

- внести доповнення до ст. 5 Закону України “Про зайнятість населення” щодо бронювання робочих місць для військовослужбовців, звільнених у зв’язку зі скороченням штату без права на пенсію, на підприємствах, де доцільно використовувати їхні професійні знання та досвід;
- розробити та впровадити систему моніторингу адаптації колишніх військовослужбовців до умов “цивільного” життя, що дозволить прогнозувати хід, виявляти негативні тенденції розвитку цього процесу та розробляти заходи з їх подолання;

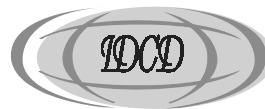
РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

на регіональному рівні:

- розробити цільові програми перепідготовки та працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас, передбачаючи потреби сфери індивідуальної трудової діяльності (відкриття власного бізнесу);
- у центрах зайнятості розробити інформаційно-методичні та довідкові матеріали для роботи з колишніми військовослужбовцями, призначені як для працівників служби зайнятості, так і для довідково-консультаційних пунктів військових частин, з роз'ясненням положень Закону України "Про зайнятість населення", порядку працевлаштування, навчання та перенавчання, ситуації на ринку праці регіону тощо;
- розробити систему взаємодії центрів зайнятості та військоматів у питаннях працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та членів їхніх родин;
- здійснювати у військових формуваннях профорієнтацію та профвідбір серед військовослужбовців, які мають бути вивільнені з армії.

Джерела

1. Хруцкий В.Е. Опыт реконструкции и конверсии военного производства. / США // Экономика, политика, идеология. — 1990. — № 10.
2. Нуриахметов В.Т. Региональные аспекты конверсии военного производства / США // Экономика, политика, идеология. — 1995 — № 10.
3. http://www.job-today.ru/digest/070499_3.htm Не надо грустить господа офицеры.
4. <http://online.gazeta.lviv.ua/2003/12/19/NewspaperArticle.2003-12-19.1048> Військових навчать, як стати цивільними.
5. http://www.job-today.ru/issue/s37_99_2.htm Найти новый путь. С. Зайвий.
6. <http://regions.org.ua/?do=special&cal=printable&id=2780> У Севастопольському гарнізоні майбутні офіцери запасу освоюватимуть цивільні спеціальності.
7. <http://www.ifsa.kiev.ua/aboutifsa.htm> Опыт Украины по социальной адаптации увольняемых военнотружущих.
8. http://www.idc.org.ua/idc/ukr/per4_3.htm Програма соціальної адаптації військовослужбовців. Г.Аксьонов.
9. <http://www.goodle.com.ua/search?q=cache:UDXivhMKDzsJ:kharkiv.iatp.org.ua/cpia>. Сучасні проблеми соціальної адаптації колишніх військових на етапі трансформації українського суспільства. А. Тареліна.
10. <http://www.minpraci.gov.ua/pages.asp?id=212> Оборонна реформа.
11. <http://sdpuo.com.ua/news/actual-article/3fd452ad7d61e/> Соціальні гарантії — запорука боєздатності армії. Н. Кучер.

ПРОБЛЕМА ВОСПРОИЗВОДСТВА НАУЧНЫХ КАДРОВ

Б.А. Малицкий,
*доктор экономических наук, профессор,
директор Центра исследований
научно-технического потенциала
и истории науки НАН Украины*

Н.Б. Исакова,
*кандидат экономических наук,
старший научный сотрудник
Центра исследований
научно-технического потенциала
и истории науки НАН Украины*

Воспроизводство научных кадров является одним из основных факторов устойчивого развития научно-технического потенциала страны. Выработка, принятие и реализация решений, направленных на сохранение и развитие кадрового потенциала науки, обеспечение его жизнедеятельности, установление порядка и процедур, определяющих наиболее эффективное использование человеческих ресурсов, составляют кадровую политику в науке [1].

Научная сфера Украины не испытывает недостатка в источниках пополнения кадров: в стране сложилась ситуация, когда каждый шестой выпускник вуза не может найти себе работу по специальности. Это объясняется, в частности, тем, что молодые кадры наиболее уязвимы на рынке труда с его возрастающими диспропорциями в спросе и предложении рабочей силы. По данным Е.В. Бирченко [2], рост численности вузов в Харькове, например, идет опережающими темпами, что вступает в противоречие с реальными потребностями экономики в специалистах с высшим образованием. Аналогичная ситуация сложилась и в других крупных городах страны. Вузовская система выпускает достаточное (если не избыточное) количество молодых специалистов, а научная сфера не в состоянии предложить всем желающим работать в науке адекватные условия трудоустройства.

В данной статье на основе статистических данных проводится сравнение подготовки кадров высшей квалификации в научно-исследовательских институтах и вузах Украины. Приведены результаты социологического исследования по проблемам возрастной струк-

туры научных кадров Национальной академии наук, включая оценки молодых ученых по разным аспектам деятельности академии.

В годы трансформации экономики и общества, несмотря на сложные условия, наука Украины, в основном, сохранила свой кадровый потенциал, хотя и не без внешней помощи зарубежных научных фондов. Продуцирование и практическое использование новых научных результатов все в большей степени становится источником обеспечения жизнедеятельности экономики, построения независимого государства, формирования гражданского общества и роста национального самосознания. Расширяются возможности для свободы научного творчества, открытого обмена информацией и международного сотрудничества. Однако системный кризис, сопровождающий период социально-политического переустройства страны, привел к тому, что перед наукой встали новые трудности: крайне недостаточное бюджетное финансирование не обеспечивает своевременного обновления материально-технической базы науки, создания нормальных условий жизни и труда ученых, его достойной оплаты.

Такая ситуация, не способствующая омоложению и закреплению кадров, характерна для всех постсоветских государств. Например, по оценкам российских исследователей, процесс старения занятых в научной сфере, вызванный оттоком из науки молодых ученых и отсутствием достаточного для нормального воспроизводства кадров притока молодежи, принял угрожающие масштабы: в настоящее время в России 48% исследователей старше 50 лет [3]. Сложившаяся возрастная структура ведет к истощению кадровых ресурсов науки, создает угрозу разрыва между поколениями ученых и, в конечном счете, замедляет научный прогресс.

Специфика советского типа организации науки, когда фундаментальные (и прикладные) исследования проводятся в академических институтах, а подготовка научных кадров осуществляется в основном вузами, обусловила наличие разрыва между этими двумя необходимыми составляющими для формирования научно-кадрового потенциала. Искусственное разделение этих двух сфер привело к тому, что и в советское время постоянно дискутировался вопрос о том, как интегрировать науку и образование. Научная система независимой Украины хотя и претерпела существенные изменения, не создала целостной системы подготовки квалифицированных научных кадров всех уровней. Степень вовлеченности студентов в научные исследования и разработки по-прежнему остается невысокой.

По мнению Б.М. Фирсова, проблема взаимосвязи академической науки и высшей школы является проблемой ликвидации административных барьеров, воздвигнутых в советское время. Системы, производящие знания (академическая наука, вузовская наука, отраслевая наука), должны быть сообщающимися сосудами [4].

Это утверждение справедливо и в отношении задачи подготовки научной смены. Научно-исследовательские институты академий наук «подключаются» к процессу подготовки научных кадров высшей квалификации после получения молодыми специалистами дипломов о высшем образовании. Таким образом, в отличие от своих сверстников в других странах, молодые ученые позднее начинают научную карьеру, что требует повышения эффективности работы аспирантуры и системы повышения квалификации в академических научных институтах.

В целом по Украине за годы реформ количество учреждений, осуществляющих подготовку аспирантов, увеличилось с 291 в 1990 году до 479 в 2003 году, включая 244 научно-исследовательских института и 235 вузов [5].

Среди министерств и ведомств наиболее активны в подготовке кадров высшей квалификации Национальная академия наук Украины (27%), Министерство образования и

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

науки (25%), Украинская академия аграрных наук (8%), Министерство здравоохранения (4%), Академия медицинских наук (6%) и Министерство аграрной политики (4%). Число аспирантов также увеличивается, однако качество подготовки оставляет желать лучшего. Например, в 2000 г. 5,1 тыс. человек закончили аспирантуру, что на 1,3% больше по сравнению с предыдущим годом, но из них защитили диссертацию в срок только 16,4% [6]. По данным государственной статистики общее число НИИ, которые занимаются подготовкой аспирантов, превышает количество таких вузов, однако аспирантуры вузов более многочисленны (табл. 1).

Таблица 1

Основные показатели деятельности аспирантуры в Украине

Показатели	1990	1995	1999	2000	2003
НИИ					
Число институтов, которые имеют аспирантуру	173	215	214	224	244
Число аспирантов на конец года	4648	3984	4059	4205	4742
Прием в аспирантуру за год	1398	1300	1270	1431	1546
Выпуск аспирантов	1144	921	1005	1013	1031
В том числе с защитой (%) от выпуска)	126 (11%)	114 (12%)	76 (8%)	100 (10%)	91 (9%)
Вузы					
Число вузов, которые имеют аспирантуру	118	159	185	194	235
Число аспирантов на конец года	8726	13480	18241	19090	22364
Прием в аспирантуру за год	2764	4961	6066	6313	7476
Выпуск аспирантов	2233	2451	4063	4119	4702
В том числе с защитой	458 (21%)	437 (18%)	746 (18%)	742 (18%)	914 (19%)

Источник: [5, 6].

Судя по числу выпускников аспирантуры, которые защитили кандидатские диссертации в срок, аспирантура вузов работает лучше. Но даже результаты вузовской аспирантуры — недопустимо низкие, учитывая, что 91,9% аспирантов обучались за счет государственных средств (платная аспирантура — 5,2%, другие источники финансирования — 2,9%). В условиях дефицита бюджетного финансирования встает вопрос о рациональности расходования средств на содержание аспирантуры. В статистических отчетах Госкомстата и НАН Украины принято из года в год писать об активизации работы аспирантуры на том лишь основании, что увеличились затраты — на содержание еще большего количества аспирантов.

Число научных институтов, имевших докторантуру, увеличилось с 49 в 1991 г. до 95 в 2000 г. и остается неизменным вплоть до 2003 года. За этот же период количество вузов, которые имели докторантуру, увеличивается с 44 в 1991 году до 114 в 2000 году и продолжает расти, составляя 120 в 2001 г., 130 в 2002 г. и 140 в 2003 г. [5].

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

В 2000 году соотношение численности докторантуры вузов (883 чел., 78%) и научных институтов (248 чел., 22%) примерно соответствует этому показателю по аспирантуре. Если по результативности подготовки аспирантов вузы демонстрируют несколько лучшие результаты, то в подготовке докторантов различия практически не наблюдается: лишь 9% докторантов вузов и 10% докторантов научных институтов защищают докторские диссертации в срок, при этом в 94,2% случаев источником финансирования являются бюджетные средства.

Возрастные структуры кандидатов и докторов наук в Украине дают дополнительную информацию для оценки процесса воспроизводства научных кадров. За последние годы в возрастной структуре категории докторов наук не было существенных изменений, однако более чем на 10% увеличилась численность докторов наук в возрасте 61–70 лет (табл. 2). По сравнению с 1995 годом в 2000 году стало меньше кандидатов наук в возрасте 31–40 лет на 4% и больше их в возрасте 61–70 лет на 10%.

Таблиця 2

Возрастная структура докторов и кандидатов наук в 1995 и 2000 гг.

Возрастные категории	Доктора наук				Кандидаты наук			
	1995	%	2000	%	1995	%	2000	%
До 30 лет	1	0,01	2	0,02	1104	2	1815	3
31–40 лет	270	3	232	2	11463	20	9305	16
41–50 лет	1826	19	1698	16	17426	30	16654	28
51–55 лет	1461	15	1658	16	8003	14	9365	16
56–60 лет	2604	27	1639	16	12097	21	7398	13
61–70 лет	2671	27	3778	37	6488	11	12201	21
Старше 70 лет	926	9	1332	13	1029	2	2003	3
Всего	9759	100	10339	100	57610	100	58741	100

Источник: Рассчитано авторами по данным Госкомстата [6].

Национальная академия наук занимает особое место в подготовке кадров высшей квалификации, на долю ее научных институтов приходится одна треть выпускников аспирантуры. Не умаляя значимости других задач, указанных в уставе НАН Украины [7], проведение фундаментальных исследований и подготовка научных кадров высшей квалификации определяют эффективное функционирование Академии наук. По этим двум направлениям работы осуществляется государственный контроль, оценка деятельности и государственное финансирование научных институтов и академии в целом. В идеале, объемы выделяемых государством ассигнований должны опираться на показатели эффективности исследований и подготовки научных кадров.

В последние годы численность научных кадров НАН Украины стабилизировалась, однако обращает внимание тот факт, что научные работники составляют только 38% от общего количества занятых в НАН Украины. Из числа научных работников 13 – 14% занимаются научно-руководящей деятельностью (табл. 3).

В целом структура научных кадров не претерпела существенных изменений за последние годы. В НАН Украины продолжает использоваться должностная структура 1985 года, основанная на пяти должностных уровнях научных сотрудников. Самой многочисленной их категорией являются старшие научные сотрудники, что косвенно подтверждает постарение научных кадров академии. Действительно, младшие научные сотрудники составляют только 17 – 19%. Если увеличение доли младших сотрудников на 2% за год сохранится,

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

это будет иметь позитивный эффект в изменении возрастной структуры кадров НАН Украины в сторону омоложения.

Таблица 3

Структура кадров научных учреждений НАН Украины

Категория работников	2002		2003	
Всего работников	34959		35134	
Всего научных работников	13326	100%	13423	100%
Научно-руководящий персонал	1784	13%	1839	14%
Главные научные сотрудники	214	2%	213	2%
Ведущие научные сотрудники	1223	9%	1204	9%
Старшие научные сотрудники	4654	35%	4570	34%
Научные сотрудники	2175	16%	2257	17%
Младшие научные сотрудники	2316	17%	2511	19%
Инженеры и другие	960	7%	829	6%

Источник: Рассчитано авторами по [8, 9].

Доля вспомогательных сотрудников (инженеров и других категорий) составляет очень незначительную часть, что может негативно влиять на рациональность использования рабочего времени старших категорий научных сотрудников. С развитием компьютерной техники и современных информационных и коммуникационных технологий, более совершенной приборной базы, научно-вспомогательный труд стал менее востребован, однако, даже учитывая изменения в организации научно-исследовательской работы, вспомогательного персонала в академии явно недостаточно.

Мероприятия, проводимые в Национальной академии наук Украины по привлечению молодежи в науку, не привели к существенным изменениям возрастной структуры научных кадров. Средний возраст научных сотрудников на начало 2004 года составляет 50,6 лет, докторов наук — 60,1 лет, кандидатов наук — 50,7 лет [9].

Проблемы научной молодежи и воспроизводства научных кадров были включены в исследование состояния и перспектив развития Национальной Академии наук Украины*. В рамках научного проекта было проведено анкетирование сотрудников академических институтов, из которых 16,6% опрошенных ученых составляли респонденты в возрасте до 30 лет. В отделах институтов НАН Украины, участвовавших в опросе, доля молодых ученых в возрасте до 30 лет составляла 17,6%. Максимально процент ученых в возрасте до 30 лет достигает в отделах секции физико-технических и математических наук — 62%, в секции химических и биологических наук — 40%, и в секции общественных наук — 34%. Однако в выборке были и такие отделы, в которых возрастная группа до 30 лет вообще отсутствовала (11% отделов). Почти половина сотрудников отделов находится в возрасте 50 лет и старше. Этот факт нельзя однозначно интерпретировать как недостаток возрастной структуры, так как востребованными являются опыт и квалификация ученых старших возрастных групп. Однако только сбалансированная возрастная структура может обеспечить преемственность в науке и воспроизводство научных кадров. Вызывает озабоченность то, что ученые в возрасте 30–39 лет составляют только 13,5% численности отделов. Через несколько лет может возникнуть дефицит опытных ученых, которые должны вести научные направления и заниматься подготовкой научной смены.

* «Функционирование и перспективы развития Национальной Академии наук Украины», ЦИПИН НАНУ, 2003–2004 гг. Опрошено 422 сотрудника и 108 заведующих отделами в институтах трех секций Академии в Киеве, Донецке, Львове, Одессе и Харькове.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

По оценкам заведующих отделами, в 60,2% случаев кадровая структура отвечает задачам отдела (ФТМН – 61,8%, ХБН – 60%, ОН – 55,6%*). Однако почти треть опрошенных заведующих отделами придерживается противоположного мнения. Заведующие отделами, неудовлетворенные структурой кадров в своих отделах, отметили три основные проблемы: недостаток молодых кадров (40,6%), недостаток вспомогательного персонала и экспериментаторов (28,1%) и недостаток специалистов нужной квалификации среднего возраста (21,9%).

По мнению заведующих отделами и научных сотрудников, основным препятствием для повышения квалификации является недостаточное финансирование науки и недостатки информационного обеспечения. Только один процент респондентов считают, что повышение квалификации не имеет смысла, или не желают повышать квалификацию. Можно согласиться с мнением ученых, что финансирование ограничивает возможности квалификационного роста: это может быть связано с недостатком финансовых средств, прежде всего, на проведение экспериментов или полевых исследований, а также дефицитом средств на командировочные расходы, проведение научных форумов, участие в конференциях, на стажировки. Финансирование может ограничивать и информационные ресурсы институтов, включая доступ в Интернет и обновление библиотечных фондов. Наиболее остро недостаточное финансирование как препятствие для повышения квалификации ощущается заведующими отделами и научными сотрудниками в секции химических и биологических наук, тогда как научные сотрудники в секции общественных наук более, чем их коллеги из других секций обеспокоены недостатком информационного обеспечения. Это подтверждается данными о компьютерной обеспеченности. Именно в секции общественных наук больше всего ощущается дефицит компьютеров.

Приведенные данные свидетельствуют, что, несмотря на сохранение масштабов подготовки научных кадров высшей квалификации, проблемой остается качество и результативность научно-педагогической деятельности в институтах Академии. Результаты социологического опроса 2003–2004 гг. позволили обобщить мнение ученых об уровне подготовки аспирантов к защите диссертаций и выявить причины, по которым молодые ученые не успевают своевременно подготовить диссертационные исследования. Мнения заведующих отделами по оценке изменения уровня подготовки научных кадров разделились: около половины респондентов считают, что уровень подготовки аспирантов понизился (45,4%), по мнению 22,2% – не изменился, в 18,5% случаев – повысился. Сравнение по секциям Академии свидетельствует, что более благоприятно ситуация с подготовкой аспирантов оценивается в секции химических и биологических наук.

Полученные результаты подтвердили известный факт, что главным препятствием для проведения исследований (в том числе диссертационных) остается низкий уровень финансирования и ресурсного обеспечения. На третьем месте по частоте упоминания находится такая причина, как отсутствие научного интереса. Некоторые ученые считают, что общий низкий уровень фундаментальной науки в Украине и недостаточные связи с зарубежными коллегами могут влиять на подготовку диссертаций. Недостаточное финансирование и ресурсное обеспечение острее чувствуются в секции химических и биологических наук. Ученые секции общественных наук склонны считать, что недостаток контактов с зарубежными коллегами негативно влияет на подготовку диссертаций.

В последние годы сложилась ситуация, когда выпускники аспирантуры, защитив кандидатские диссертации, стремятся трудоустроиться там, где их труд лучше оплачивается,

* Здесь и далее ФТМН – физико-технические и математические науки; ХБН – химические и биологические науки; ОН – общественные науки.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

или там, где есть больше перспектив для карьерного роста. Это важный вопрос с точки зрения сбалансированной возрастной структуры научных кадров и преемственности в науке. По полученным данным, низкая заработная плата является основной причиной, по которой молодые ученые не остаются в науке. На втором месте по частоте упоминания находится падение престижа научного труда. Низкий уровень ресурсного обеспечения научных исследований, по мнению респондентов, также может влиять на ситуацию. В секции общественных наук выше процент ответов, касающихся жилищного обеспечения молодых ученых. Все эти вопросы взаимосвязаны: недостаточное финансирование фундаментальной науки сказывается и на падении престижа научного труда, и на уровне заработной платы, и на обеспечении молодых ученых жильем. Интересно мнение самих молодых ученых по данному вопросу. Оказалось, что молодых ученых в возрасте до 30 лет менее, чем в среднем по выборке, волнует снижение престижа научного труда (43,5%) или перспективы научного роста (14,5%), а большее беспокойство вызывает низкая зарплата (94,2%) и особенно жилье (56,5%).

Результаты проведенного социологического опроса позволили зафиксировать некоторые позитивные тенденции в отношении молодых ученых:

- молодые ученые (до 30 лет) по сравнению с другими категориями получают больше международных грантов;
- прослеживается четкая зависимость использования компьютера от возраста ученого: чем старше возрастная группа, тем меньше доля ученых, которые пользуются компьютером, а в самой младшей группе ученых до 30 лет компьютером пользуются лично все респонденты (моложе 30 лет – 100%, 31–40 – 93%, 41–50 – 86%, 51–60 – 81%, старше 60 лет – 55%);
- молодые научные сотрудники чаще других возрастных групп указывали использование компьютера для работы в Интернет: в группе моложе 30 лет таких ответов было 74%, в группе старше 60 лет – 57%;
- молодые ученые больше стажировались за рубежом. Это можно объяснить тем обстоятельством, что международные и зарубежные грантодатели ориентируются на молодежь, и возможностей для стажировок (участия в конференциях, летних научных школах и пр.) молодые ученые имеют больше. Определенную роль в этом играют установки самих ученых. Младшие возрастные категории сами активно ищут новые контакты и возможности для участия в международной научной жизни. В этом им помогает в среднем лучшее знание иностранных языков и навыки владения новыми информационно-коммуникационными технологиями.

Наряду с вышеуказанными позитивными тенденциями, результаты опроса позволили выявить слабые стороны в работе с молодежью. Молодые ученые меньше вовлечены в творческие контакты с коллегами в других организациях Украины и ближнего зарубежья. Среди молодых ученых процент тех, кто имеет вторичную занятость, выше, чем в среднем по выборке. Причем именно молодые ученые до 30 лет в большей степени, чем другие возрастные группы имеют вторичную занятость вне науки. Если учесть, что вторичная занятость в НАН Украины в среднем занимает 27% рабочего времени, можно сделать вывод, что молодежь только на треть своего потенциала вовлечена в научную деятельность. Может быть поэтому среди молодежи выше процент тех, кто готов уйти из науки, если появится такая возможность.

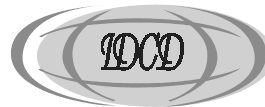
Анализ сложившейся ситуации и результаты социологического опроса в НАН Украины дают возможность сделать вывод о том, что воспроизводство научных кадров может

быть обеспечено при соблюдении ряда условий. Необходимо существенно повысить уровень финансирования науки, что позволит повысить престиж научного труда, привлекательность научной деятельности для молодежи, повысить материальное обеспечение молодых ученых, создать благоприятные условия для научного творчества.

Одним из ресурсов пополнения научных кадров Украины молодыми учеными может стать возвратная миграция, то есть возвращение украинских студентов, аспирантов и молодых ученых из-за рубежа. Представляется целесообразным организовать систему учета украинских студентов и молодых ученых за рубежом; поддерживать с ними контакт, проводить совместные научные проекты, используя, таким образом, потенциал молодых украинских ученых в интересах Украины без физического их возвращения. Активизация деятельности общественных научных организаций, в том числе молодежных, частных университетов и научных центров могут также содействовать возвратной миграции и привлечению талантливой молодежи в науку. Расширение международного научного сотрудничества и интеграция в Европейское научное пространство могут рассматриваться как средство создания более благоприятных условий для научного творчества и привлечения научной молодежи, в том числе, украинских выпускников и аспирантов зарубежных вузов.

Источники

1. *Лахтин Г.А., Миндели Л.Э.* Контурсы научно-технической политики. Москва, ЦИСН. — 2000. — 240 с.
2. *Бирченко Е.В.* Молодежь с высшим образованием на рынке труда: общегосударственный и региональный аспекты анализа // Вчені зап. Харк. гуманіт. ін-ту “Нар. укр. акад.”. — 2000. — Т. 6 — С. 83–89.
3. *Леденева Л., Некипелова Е.* Миграция выпускников вузов за рубеж — потеря для российской науки. (http://www.chelt.ru/2003/5-03/ledeneva_nekipelova-5-03.html)
4. *Фирсов Б.М.* Воспроизводство научной элиты. (<http://knowledge.isras.ru/sj/sj/1firsov/htm>)
5. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні.* Статистичний збірник. Київ, 2004.
6. *Наукова та інноваційна діяльність в Україні.* Статистичний збірник. Київ, 2001.
7. *Статут Національної академії наук України*// Київ, 2002.
8. *Звіт про діяльність Національної Академії наук України у 2002 році.* Частина 2. Київ, 2003.
9. *Звіт про діяльність Національної Академії наук України у 2003 році.* Частина 2. Київ, 2004.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СУБ'ЄКТИВНІ ТА ОБ'ЄКТИВНІ ОЦІНКИ

***І.І.Осипова,
директор департаменту обстежень домогосподарств
Держкомстату України***

У житті, як правило, більшого успіху
досягає той, хто володіє кращою інформацією.

Бенджамін Дізраелі

Посилення соціальної орієнтації ринкових перетворень економіки визначено стратегічним напрямом розвитку України. На нинішньому етапі найбільш актуальними завданнями є реалізація ефективної адресної соціальної політики та удосконалення соціального управління на всіх рівнях. Практичне їх розв'язання потребує поліпшення відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення: застосування комплексних підходів та різних джерел даних для поглиблених досліджень матеріального становища населення України, впливу економічного зростання на добробут домогосподарств, дієвості окремих заходів щодо соціального захисту вразливих верств населення, визначення ризиків та факторів, що уповільнюють поліпшення матеріального становища населення, для розробки відповідних упереджувальних заходів [3]. З огляду на те, що будь-яке демократичне суспільство прагне до самопізнання [8, с. 101], застосування комплексних підходів у дослідженнях соціальної сфери сприяє підвищенню якості цього напрямку інформування громадськості, і, відповідно, розвитку демократичних засад в Україні.

Комплексний аналіз матеріального становища населення України передбачає використання системи різних джерел даних: інформації державних статистичних спостережень, адміністративних даних, отриманих на основі спостережень, які проводять органи державної влади (за винятком органів державної статистики) і місцевого самоврядування, інші юридичні особи, а також — даних соціологічних обстежень [4].

До набуття Україною незалежності статистична та соціологічна інформація досліджувалися відокремлено, офіційні дані щодо фактичного життєвого рівня населення до початку 1990-х років були “закриті” для широкої громадськості, а інформація щодо суб'єктивних оцінок населенням рівня задоволення своїх потреб була практично відсутньою. Ринкові перетворення в економіці, зростаюча диференціація життєвого рівня різних верств населення, і пов'язане з цим загострення проблеми бідності, підвищення зацікав-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

леності органів влади та суспільства в цілому в отриманні об'єктивної інформації спричинило потужний поштовх розвитку нових вибірових державних статистичних спостережень та соціологічних опитувань населення. Якщо за часів Радянського Союзу органи державної статистики здійснювали лише вибірове обстеження бюджетів сімей, то тепер на постійній основі проводяться три базових вибірових обстеження населення: умов життя домогосподарств, економічної активності та сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості.

Останніми роками для поглиблених всебічних досліджень матеріального становища населення застосовуються різні джерела даних з їх подальшою інтеграцією в єдині узагальнюючі системні показники. Так, надзвичайно потужні аналітичні можливості для формування стратегічних змін не тільки у соціальній, а й в економічній політиці на загальнонаціональному та регіональному рівнях має індекс людського розвитку, розроблений під керівництвом члена-кореспондента НАН України Е.М.Лібанової. Питаннями дослідження матеріального становища населення займаються й такі відомі українські вчені, як проф. А.Ф. Ревенко, Ю.І. Саєнко, В.І. Паніотто, Л.М. Черенько та ін. Однак нерідко у дослідженнях використовуються або виключно “об'єктивні” оцінки (тобто інформація з адміністративних джерел), або, навпаки, лише інформація, отримана на основі соціологічних опитувань. Отже, потребує розвитку системний підхід до досліджень соціальної сфери на постійній основі із застосуванням обох типів інформації.

Метою цього дослідження є аналіз матеріального становища населення України на основі поєднання об'єктивних і суб'єктивних оцінок, а також даних різних інформаційних джерел. Відповідно завданнями дослідження є:

- аналіз рівня добробуту населення на основі об'єктивних оцінок (даних статистики національних рахунків, статистики праці, державного вибірового обстеження умов життя домогосподарств (в частині фактичних витрат і доходів населення));
- розвиток та поглиблення аналізу матеріального становища населення із застосуванням “суб'єктивних” оцінок, отриманих на основі інтеграції до програми вибірового обстеження умов життя домогосподарств, що передбачає збирання інформації для розрахунків “фактичних” індикаторів для характеристик демосоціальних та інших явищ у соціальній сфері (складу домогосподарств, рівнів та структури їх доходів, витрат та споживання й ін.), окремих додаткових блоків запитань соціологічного спрямування: щодо настроїв, очікувань та сподівань окремих груп населення, їх проблем та рівнів задоволення потреб. Логічне поєднання статистичної та соціологічної інформації значно розширює потенціал застосування результатів таких досліджень.

Для поглиблення аналізу питань життєвого рівня населення на засадах комплексного підходу Держкомстат України спільно з МОП провели три вибірових обстеження “Базова захищеність населення України” (2000, 2002 і 2003 рр.) [3]. Дослідження за їх результатами різних аспектів захищеності соціально-економічних прав населення в поєднанні з іншими статистичними даними надали багатий матеріал для обґрунтування стратегії вирішення гострих суспільно важливих питань. Ці обстеження дають також змогу отримати оцінки досліджуваних показників не для всього населення, а для його частини (за розповсюдженнями даними — для 18,9 млн. осіб), з деяким зміщенням вибірки у бік міського населення (72%). За даними демографічної статистики, чисельність наявного населення України становила на 1 січня 2004 р. 47,6 млн. осіб, з яких міські жителі становили 67,5% [13, с.20]. У вибірці не були представлені працюючі окремих галузей економіки та промисловості, а зайняті у промисловості обстежувалися лише на підприємствах міських населених пунктів.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Вірогідний вплив на зміщення оцінок спричинила відсутність серед можливих 9400 респондентів (тобто невиключення під час формування вибірки) працюючих у таких традиційно високооплачуваних галузях, як фінансова діяльність, зв'язок, державне управління та будівництво. Крім того, оцінка матеріального становища населення була орієнтована виключно на аналіз грошових доходів респондентів. Такий підхід, враховуючи суттєве значення для формування особистого споживання (і відповідно, потенціальних ресурсів) багатьох українських родин, особливо в сільській місцевості, надходжень з особистих підсобних господарств, спричинив певний вплив на оцінки якості життя населення. Грошові доходи домогосподарств респондентів були визначені на підставі повідомлення їх розмірів “за минулий місяць”. З огляду на терміни проведення опитування (травень — червень у 2003 році та листопад — у 2002 та 2001 роках), такий підхід також негативно мав вплинути на якість отриманих даних в напрямі заниження розмірів доходів з двох причин: по-перше, респонденти могли не пригадати усі отримані грошові надходження (оскільки ведення допоміжних записів програмою не передбачалося), по-друге, у II півріччі, і особливо наприкінці року, в домогосподарствах традиційно підвищуються грошові доходи за рахунок преміювання та інших виплат за підсумками року, а також за рахунок зростання доходів, отриманих від продажу сільськогосподарської продукції з особистих підсобних господарств.

Враховуючи надзвичайну корисність отриманих результатів цього дослідження та обмеженість фінансових можливостей, які при проведенні будь-якого вибіркового обстеження вимагають певних компромісних рішень при побудові вибірки респондентів, усунення цих недоліків доцільно розглядати як напрями майбутнього удосконалення його програми.

Іншим прикладом використання комплексного підходу шляхом поєднання статистичної та соціологічної інформації є вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, що запроваджене органами державної статистики на постійній основі починаючи з 1999 року [7]. Результати обстеження відповідають сучасній соціально-демографічній та економічній ситуації в Україні [1]. Територіальна вибірка респондентів формується у всіх регіонах України із застосуванням багатоступеневого розшарованого відбору пропорційно чисельності населення. Респонденти у 2003 р. відбиралися на основі списків адрес виборців (у міських населених пунктах) та погосподарських книг (у сільській місцевості). У 2003 р. в обстеженні брали участь 9422 домогосподарства (понад 25,5 тис. осіб). Дані обстеження із застосуванням математичних процедур зважування (в тому числі калібрації вагів відповідно до наявної статистичної інформації) поширюються на все населення України. Дані цього багатоцільового дослідження є основною інформаційною базою для комплексного аналізу рівня добробуту різних соціальних груп населення. Диференціація матеріального становища домогосподарств досліджується на основі критерію “сукупні витрати”, які враховують не лише грошову складову, а й споживання з особистих господарств та вартість інших натуральних надходжень. Крім того, застосування показника витрат для цього аспекту аналізу обумовлено його більш високим рівнем надійності порівняно з показником доходів, які респонденти схильні занижувати.

Матеріали цього дослідження використовуються для моніторингу та аналізу ефективності багатьох державних програм, зокрема, з питань політики щодо грошових доходів населення, сімейної політики, здоров'я населення та інших. Найбільш важливою на сучасному етапі визначена Стратегія подолання бідності, затверджена у серпні 2001 року.

Для розвитку аналітичного потенціалу починаючи з 2000 р. до програми обстеження умов життя домогосподарств щороку додатково вводяться різні модулі соціологічного спрямування. Ці одноразові тематичні опитування надають унікальну можливість поєднувати інформацію щодо фактичного матеріального становища кожного обстежуваного домогосподарства з суб'єктивними оцінками осіб, які входять до його складу, щодо їх споживчих можливостей, рівнів задоволення окремих потреб, ступеня обмеженості цих

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

можливостей у зв'язку з нестачею коштів, достатності рівнів доходів, самооцінки стану здоров'я, економічних очікувань та ін.

У даній роботі матеріальне становище населення України досліджується із застосуванням інформації щодо оцінок рівнів задоволення потреб, настроїв та економічних очікувань домогосподарств, повідомлених у ході проведення вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2003 році.

У 2003 році продовжувалося поступове підвищення життєвого рівня населення. У 2003 р. порівняно з 2002 р. середньодушові наявні доходи населення* збільшилися на 14,1% і становили 279 гривень на місяць [12, с. 368; 14, с. 20, 216]. Найвагомішим фактором зростання було підвищення розмірів оплати праці: номінальна заробітна плата зросла за цей час на 22,9% (з 376 до 462 гривень), індекс реальної заробітної плати становив 115,2% [13, с.217].

Дані обстеження умов життя домогосподарств також свідчать про наявність позитивного впливу на соціальну сферу тенденцій економічного розвитку та змін у політиці соціального захисту. Підвищення заробітної плати, розмірів пенсій та адресної соціальної допомоги вплинуло на збільшення витрат домогосподарств.

Середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства у 2003 р. склали 737 грн., що на 12% більше, ніж у 2002 році [1, с.165; 2, с.171]. Міське домогосподарство витрачало в середньому за місяць 776 грн., сільське — 654 грн. В середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили 281 грн. на місяць, у міських домогосподарствах — 303 грн., в сільських — 236 грн. У 2003 р. порівняно з 2002 р. відбулося наближення показника рівня середньомісячних сукупних витрат однієї особи до рівня прожиткового мінімуму (82% проти 71%). Темп росту середньодушових сукупних витрат у 2003 р. порівняно з попереднім роком перевищив індекс споживчих цін за цей період: відповідно 115,8% проти 105,2% [6, с. 15].

Розподіл населення України за рівнем середньодушових місячних сукупних витрат свідчить про зменшення порівняно з 2002 р. частки населення у групі з низькими сукупними витратами (до 210 грн. на місяць) з 51,3% до 39,6% і збільшення — у всіх інших групах. Частка населення із середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму зменшилася порівняно з 2002 р. на 7 відсоткових пунктів і склала 76%. Частка домогосподарств цієї групи серед домогосподарств з дітьми зменшилася на 6 відсоткових пунктів і становила 83%.

Зростання доходів населення, яке відбулося за рахунок збільшення мінімальної заробітної плати, а також розмірів пенсій та адресної соціальної допомоги відповідно вплинуло на збільшення середньомісячних сукупних витрат домогосподарств і сприяло певному скороченню диференціації населення за рівнем добробуту. Співвідношення сукупних витрат 10% найбільш та найменш забезпеченого населення становило 6,5 раза (у 2002 р. — 6,8 раза). Зменшення цього показника відмічено як серед міського (6,6 проти 6,8 раза — у 2002 р.), так і серед сільського населення (5,6 проти 6,1 раза). Найбільш заможні 20% населення, як і в 2002 р., робили 39% усіх сукупних витрат. Мінімальний рівень сукупних витрат серед 10% найбільш забезпеченого населення перевищував максимальний серед 10% найменш забезпеченого в цілому по Україні в 3,6 раза (у 2002 р. — в 3,7 раза), серед міських жителів — у 3,7 раза і залишився на рівні 2002 р., серед сільських — у 3,4 раза (у 2002 році — в 3,6 раза).

Нерівність розподілу витрат (і, відповідно, доходів) характеризує коефіцієнт концентрації (індекс Джині), який набуває значення від 0 (рівномірний розподіл серед всього населення) до 1 (всі витрати здійснюються однією особою). Зміна індексу Джині у 2003 р. свідчить

* Дані за 2003 рік попередні.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

про наявність незначного зменшення нерівності серед міського населення (0,29 проти 0,30 у 2002 р.), але в цілому по усіх домогосподарствах цей показник не змінився і становив 0,29.

Найбільш вагомою статтею (три п'ятих) усіх сукупних витрат домогосподарств продовжують залишатися витрати на харчування. Порівняно з 2002 р. частка цих витрат зменшилася на 0,3 відсотка.

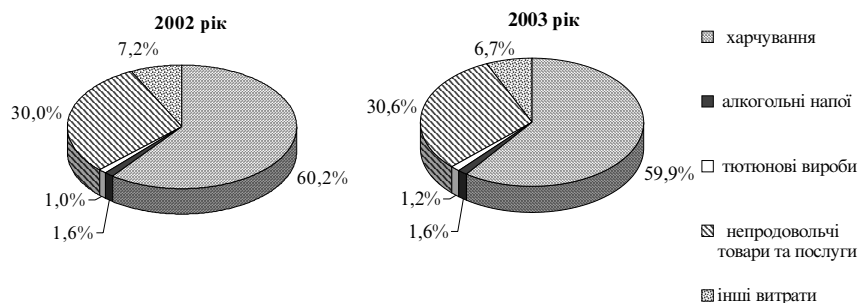
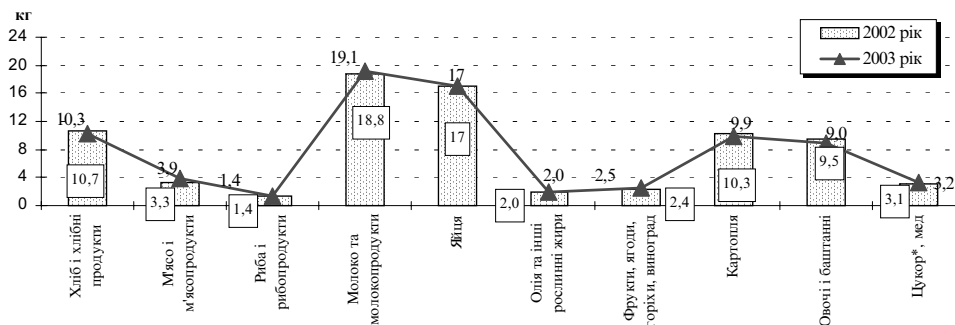

Рис. 1. Структура сукупних витрат домогосподарств України

Частка, яку домогосподарства направляють на харчування, мала переважачий розмір серед інших напрямів використання ресурсів по всіх без винятку типах домогосподарств та по всіх децильних групах. Аналогічна тенденція має місце в усіх регіонах країни.

Середньомісячна вартість харчування однієї особи у 2003 р. становила 168 грн. (на 15,1% більше, ніж у 2002 р.), що складало 90% вартості нормативного набору продуктів харчування* [9] (у 2002 р. — 78%).

*включаючи цукор, використаний на кондитерські вироби

Рис. 2. Споживання продуктів харчування у домогосподарствах (в середньому за місяць в розрахунку на одну особу, кг)

* За розрахунками Міністерства праці та соціальної політики України вартість нормативного набору продуктів харчування у складі затвердженого прожиткового мінімуму у 2002 р. та у 2003 р. становила 187,5 грн. на одну особу на місяць.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Слід зазначити, що вартість харчування зростала вищими темпами, ніж ціни на продовольчі товари (відповідно 110,9%), що засвідчує орієнтацію домогосподарств на споживання якісніших продуктів. У 2003 р. порівняно з 2002 р. збільшилося споживання м'яса і м'ясних виробів, фруктів, ягід, молока та молокопродуктів.

У першій децильній групі домогосподарств з найменшими середньодушовими сукупними витратами на місяць та домогосподарств з середньодушовими витратами нижче прожиткового мінімуму середня місячна вартість харчування становила відповідно 79 грн. та 134 грн. на одну особу (у 2002 р. — 68 та 122 грн.), що складало 42% та 71% (у 2002 р. — 36% та 65%) вартості нормативного набору продуктів харчування. Серед заможніших домогосподарств десятого децилю середньомісячна вартість харчування становила 367 грн. (у 2002 р. — 330 грн.), що у 2 рази (у 2002 р. — в 1,8 раза) більше середньомісячної вартості нормативного набору продуктів харчування.

Калорійність добового раціону одного члена домогосподарства складала 3405 ккал, вміст білків у спожитих продуктах харчування становив 87 г, жирів — 145 г, вуглеводів — 448 г. Порівняно з 2002 роком калорійність харчування незначно зросла (на 1,1%) за рахунок збільшення у спожитих продуктах вмісту жирів. Калорійність добового раціону одного селянина була на 5% вища, ніж міського.

Домогосподарства з дітьми до 18 років, як і в 2002 р., направляли на харчування 59% усіх сукупних витрат. Вартість добового раціону однієї особи цієї групи збільшилася на 16% і становила 4,6 грн., а калорійність зросла на 1,4% і становила 2854 ккал. В сукупних витратах домогосподарств без дітей витрати на харчування складали дещо більшу частку (61%), ніж у домогосподарствах з дітьми, а вартість та калорійність спожитих за добу однією особою продуктів склали відповідно 6,7 грн. та 4053 ккал і були в 1,4 раза вищі.

Однак підсумки опитування домогосподарств щодо самооцінки рівня своїх доходів [10], проведеного у січні 2004 р., свідчать про зростання можливості домогосподарств покращувати раціон харчування дітей. Так, якщо у 2002 р. серед домогосподарств з дітьми через нестачу коштів не могли давати дітям в достатній кількості фрукти чи соки в кожному дев'ятому домогосподарстві, то в 2003 р. — лише в кожному чотирнадцятому, ласощі хоча б раз на тиждень — відповідно 9 та 6%, їжу або гроші на харчування в школі — 7 та 5% домогосподарств цієї групи. Аналогічні тенденції спостерігалися в усіх типах домогосподарств з дітьми. Серед домогосподарств з однією дитиною лише кожне п'ятнадцяте (кожне десяте — у 2002 р.) не могло включити в раціон м'ясні або рибні продукти хоча б двічі на тиждень, тоді як серед домогосподарств з трьома і більше дітьми — кожне шосте (у 2002 р. — кожне четверте). У групі багатодітних домогосподарств повідомили, що через нестачу коштів не могли давати їжу або гроші на харчування в школі, а також діти не отримували фрукти, соки та ласощі хоча б раз на тиждень майже в кожному сьомому домогосподарстві (у 2002 р. — у кожному четвертому).

Найнижчі енергетична цінність та вміст поживних речовин у добовому раціоні харчування особи зі складу домогосподарств першої децильної групи розподілу за рівнем середньодушових сукупних витрат (2163 ккал, 55 г білків, 82 г жирів, 309 г вуглеводів). Уміст білків у спожитих однією особою за добу продуктах харчування у цій групі домогосподарств нижче норм, встановлених прожитковими мінімумами як для працездатного (87,1г), так і для непрацездатного населення (58,6г), калорійність харчування, вміст жирів та вуглеводів — вищі норм лише для непрацездатного (відповідно 2008,9 ккал.; 65,7г; 295,8г) і нижчі — порівняно з нормами для працездатного населення (2790,8 ккал; 98,4г; 388,1г) [9].

До добового раціону харчування міських домогосподарств, домогосподарств з дітьми, домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами нижче прожиткового мініму-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

му входять продукти, вміст білків у яких (відповідно 85 г, 74 г, 77 г) менше норми для працездатних осіб.

Високий рівень диференціації якості харчування спостерігається між домогосподарствами найменш забезпеченого першого та найбільш заможного десятого децилів. Частка витрат на харчування серед домогосподарств заможного децилю в 1,4 раза нижча, ніж серед найменш забезпечених (71%), а вартість та калорійність добового раціону однієї особи – відповідно в 4,6 та в 2,3 раза вища.

У забезпеченні населення, особливо сільського, продуктами харчування значну роль продовжують, як і в попередні роки, відігравати особисті підсобні господарства. В них вироблено 56% спожитої в домогосподарствах картоплі (92% – у сільських); понад третину – овочів і баштанних (73%); 29% – яєць (79%); 27% – фруктів, ягід, горіхів, винограду (понад дві третини – в сільській місцевості); майже кожен четвертий кілограм молока і молочних продуктів (58%); 17% – м'яса і м'ясопродуктів (52%).

У багаточисельних домогосподарствах, в домогосподарствах найменш забезпеченого децилю та в домогосподарствах з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму частка спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих підсобних господарствах, вища середнього по усіх домогосподарствах рівня.

На купівлю непродовольчих товарів та послуг (без витрат на харчування поза домом) домогосподарства щомісячно витрачали 31% сукупних витрат (у 2002 р. – 30%). Витрати на ці цілі збільшилися на 14%, що вище, ніж індекси споживчих цін на непродовольчі товари (10,15%) та послуги (10,54%). Це свідчить, що домогосподарства частіше купують сучасні більш дорогі товари.

Пересічне домогосподарство витрачало на одяг і взуття 39 грн. (5% усіх витрат), житло (включаючи поточний ремонт), воду, електроенергію, газ, інші види палива – 76 грн. (11%), охорону здоров'я – 21 грн. (3%), транспорт – 24 грн. (3%), відпочинок і культуру – 17 грн. (2%), освіту – 8 грн. (1%).

Споживчі сукупні витрати на ці цілі міських домогосподарств значно перевищували аналогічні витрати в сільських домогосподарствах. Домогосподарства з дітьми витрачали на купівлю непродовольчих товарів та послуг 32% сукупних витрат, що на 2 відсоткових пункти більше, ніж в домогосподарствах без дітей. Домогосподарства з групи найменш забезпеченого децилю витрачали на непродовольчі товари та послуги в 1,4 раза меншу частку сукупних витрат (24%), ніж найбільш забезпечені домогосподарства останнього децилю, при цьому найбільш суттєва диференціація склалася по витратах на меблі, побутову техніку, охорону здоров'я, транспорт, зв'язок, освіту та відпочинок.

Підсумки проведеного у жовтні 2003 р. опитування домогосподарств стосовно наявності у них товарів тривалого користування [5] свідчать, що порівняно з підсумками аналогічного опитування 2002 р., намітилася тенденція щодо поліпшення забезпеченості населення цими товарами. Слід особливо відзначити збільшення практично в усіх групах частки домогосподарств, що мають такі сучасні товари домашнього побуту та культурного призначення, як кольорові телевізори, музичні центри, комп'ютери, кондиціонери, мікрохвильові печі, кухонні комбайни, відеомагнітофони, відеокамери, супутникові антени.

Підсумки іншого модульного опитування домогосподарств – щодо самооцінки рівня своїх доходів [10] свідчать про позитивні зрушення в оцінках респондентами їх фінансової спроможності задовольнити свої потреби у необхідних непродовольчих товарах та недорогих послугах. У 2003 р. повідомили про наявність випадків, коли через відсутність коштів не змогли при необхідності: купити одяг і взуття – 55% домогосподарств (проти

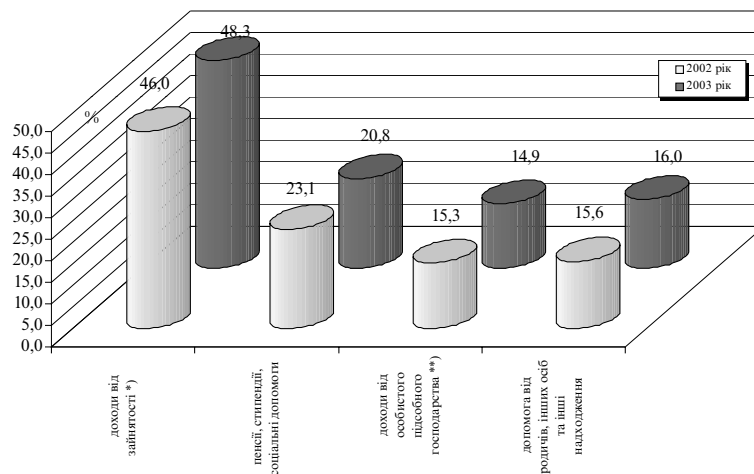
РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

58% у 2002 р.), їх відремонтувати — 22% (24%), придбати при потребі мило та пральний порошок — 9% (10%).

У структурі сукупних витрат домогосподарств витрати, пов'язані з оплатою житла, комунальних продуктів та послуг (з урахуванням суми безготівкових пільг та субсидій), становили 8,7% або 64 грн. на місяць (у 2002 р. — 9,2% і 60 грн.). Найменш забезпечені домогосподарства першого децилю та домогосподарства групи з витратами нижче прожиткового мінімуму направляли на оплату житла, комунальних продуктів та послуг більшу частку своїх сукупних витрат, ніж заможні: відповідно по 10% кожне проти 6% — у домогосподарствах десятого децилю. При цьому розмір отриманих пільг та субсидій на відшкодування таких витрат становив в середньому за місяць на одне домогосподарство першого децилю 5 грн., серед групи домогосподарств нижче прожиткового мінімуму — 9 грн., серед домогосподарств десятого децилю — 10 грн. на місяць.

Свої потреби домогосподарства задовольняють за рахунок ресурсів, що надходять з різних джерел. Середньомісячні сукупні ресурси одного домогосподарства у 2003 р. в цілому по Україні склали 709 грн., що на 17% більше, ніж у 2002 р., міського — 717 грн. (на 18%), сільського — 690 грн. (на 13%). В середньому на одного члена домогосподарства сукупні ресурси становили відповідно 270 грн., 280 грн. та 249 грн.

У структурі сукупних ресурсів домогосподарств збільшилася частка грошових доходів (з 80% у 2002 р. до 81% у 2003 р.) та їх основної складової — оплати праці (з 43% до 45%). Пенсії, стипендії та соціальні допомоги становили 21% сукупних ресурсів пересічного домогосподарства; доходи від особистого підсобного господарства — 15%, допомоги від родичів та інших осіб — 8%.

* оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості.

** доходи від продажу сільськогосподарської продукції та вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства.

Рис. 3. Структура сукупних ресурсів домогосподарств у 2003 році

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Значні відмінності мали структури формування сукупних ресурсів міських та сільських домогосподарств. Майже три п'ятих сукупних ресурсів міських домогосподарств становили доходи від зайнятості, їх частка порівняно з 2002 р. збільшилася на 3 відсоткових пункти. Найбільшу частку (39%) ресурсів сільських домогосподарств складали доходи від особистого підсобного господарства (у 2002 р. — 37%).

У домогосподарствах з дітьми 57% ресурсів формували доходи від зайнятості (у 2002 р. — 55%). Частка доходів від особистого підсобного господарства у цій групі склала, як і в 2002 році, 15%, пенсії, стипендії, соціальні допомоги — 11% (у 2002 р. — 13%). В однодітних домогосподарствах основним джерелом надходжень були доходи від зайнятості (60%), у домогосподарствах з трьома і більше дітьми частка цих надходжень була в 1,5 раза нижчою. Майже третину ресурсів багатодітних домогосподарств складали доходи від особистого підсобного господарства, сьому частину — пенсії, стипендії та соціальні допомоги.

У домогосподарствах без дітей 41% ресурсів становили доходи від зайнятості (35% — у 2002 р.), 30% ресурсів — пенсії, стипендії та соціальні допомоги (34% — у 2002 р.), 14% — доходи від особистого підсобного господарства (18% — у 2002 році).

Оплата праці складала понад дві п'ятих усіх сукупних ресурсів у більшості груп домогосподарств розподілу залежно від середньодушового рівня сукупних витрат. У структурі сукупних ресурсів найменш забезпечених домогосподарств першого децилю частки пенсій (17%), соціальних допомог та субсидій, наданих готівкою (4%), вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (14%), були більшими, ніж у заможних домогосподарствах останнього децилю. У домогосподарствах з середньодушовими сукупними витратами нижче прожиткового мінімуму майже чверть ресурсів формувалася за рахунок пенсій, стипендій, допомог, пільг та субсидій. Сьому частину їх ресурсів становили доходи від особистого підсобного господарства.

Частка пільг та субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг (готівкою та безготівкових) у сукупних ресурсах домогосподарств з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму склала 1,4%, першого та останнього децилів — відповідно 1,0% та 0,9%. Однак вартість пільг та субсидій, отриманих в середньому одним домогосподарством з групи нижче прожиткового мінімуму та з найменш забезпечених, була відповідно на 12% та в 1,9 раза нижче, ніж в групі заможного населення.

Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, купівлю ліків, лікування, зубопротезування, послуг транспорту, зв'язку становили у сукупних ресурсах домогосподарств з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму 0,8%, першого децилю — відповідно 0,4%, у найбільш заможних домогосподарствах останнього децилю — 1,5%. Вартість цих пільг, отриманих в середньому одним заможним домогосподарством, перевищувала відповідні показники серед домогосподарств з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму і найменш забезпечених домогосподарств відповідно в 3,6 та 8,5 раза та склала відповідно 17 грн., 5 грн. та 2 грн.

У 2003 році продовжувала зберігатися тенденція до позитивних зрушень у структурі самооцінок домогосподарствами стану свого добробуту, обумовлена поліпшенням економічної ситуації та фінансовою стабільністю в країні. Частка домогосподарств, які повідомили щодо достатності рівнів своїх доходів для задоволення основних потреб, зросла з 36,5% у 2002 р. до 39,1% — у 2003 році. Разом з тим кожне друге домогосподарство у 2003 р., як і в попередньому, вважало стан свого добробуту досить низьким, їм доводилося постійно відмовляти собі в найнеобхіднішому, крім харчування. Скоротилася частка домогосподарств, які повідомили, що їм не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування (з 13,3% у 2002 р. до 10,8% у 2003 році).

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Більш високі оцінки рівня добробуту переважають серед сільських домогосподарств, порівняно з міськими, та серед домогосподарств з дітьми, особливо — серед однодітних, порівняно з домогосподарствами без дітей. Така ситуація значною мірою зумовлена наявністю у сільських домогосподарств земельних ділянок та підсобних господарств, які займають вагому та стабільну частку у забезпеченні життєдіяльності, особливо — у харчуванні селян.

Позитивні зрушення у структурі оцінок рівня доходів відбулися як в групі домогосподарств з дітьми, так і серед домогосподарств без дітей. Майже кожне друге (у 2002 р. — кожні два з п'яти) домогосподарство з дітьми повідомило про достатній рівень своїх доходів: серед однодітних — 46% (у 2002 р. — 42%), серед домогосподарств з двома дітьми — 44% (39%), серед багатодітних домогосподарств — 32% (23%). Істотно (в 1,5 — 1,4 раза) скоротилися частки домогосподарств у цих групах, які повідомили, що їм не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування.

З числа домогосподарств, рівень доходу яких не дозволяв забезпечити навіть достатнє харчування, переважна більшість в усіх групах домогосподарств, незалежно від місця проживання, наявності та кількості дітей, повідомили, що мали можливість харчуватися гарячими стравами щодня або майже кожного дня. Лише 1,3% (у 2002 р. — 1,5%) таких респондентів мали можливість харчуватися через нестачу коштів інколи.

У 2003 році зросли можливості домогосподарств щодо включення до їх раціону харчування м'ясних або рибних продуктів хоча б двічі на тиждень. Так, якщо у 2002 р. кожне дев'яте домогосподарство через низький рівень доходів не могло хоча б двічі на тиждень споживати ці продукти, то у 2003 р. — лише кожне одинадцятье домогосподарство.

Дев'ять з десяти домогосподарств, незалежно від їх типу, відзначили, що рівень добробуту не дозволяє їм купити холодильник та пральну машину, чотири з п'яти — недорогий телевізор. Разом з тим у 2003 р. відмічена тенденція до скорочення часток таких респондентів в усіх групах домогосподарств.

За даними опитувань, зменшилась частка домогосподарств, які повідомили про випадки неможливості задовольнити потреби в отриманні медичної допомоги, з 28 до 26% [11]. Основною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги переважна більшість, як і раніше, вказала занадто високу вартість ліків, медичного приладдя, послуг охорони здоров'я. Найвища частка домогосподарств (третина), члени яких при потребі не змогли отримати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя, спостерігається серед найменш забезпечених за рівнем середньодушових сукупних витрат домогосподарств першої квінтильної групи.

Кожні шість із семи домогосподарств, у складі яких були особи, які потребували медичної допомоги, але не змогли її отримати, повідомили про випадки неможливості придбання необхідних, але занадто дорогих ліків. У трьох з восьми домогосподарств хворі при потребі не змогли відвідати лікаря. У восьми з десяти таких випадків опитувані пояснюють це високою вартістю послуг, 11% — відсутністю спеціаліста потрібного профілю (у сільській місцевості — 20%), 9% — занадто великою чергою.

У зв'язку з високою вартістю медичного приладдя, протезування, відвідування стоматолога, медичних обстежень та лікувальних процедур у переважній частині домогосподарств (86-97%), члени яких мали потребу у цих видах медичної допомоги, змушені були від них відмовитися.

Особливе занепокоєння викликає те, що шоста частина домогосподарств, члени яких потребували медичної допомоги, повідомили про випадки недоступності для хворих членів родини необхідного лікування у стаціонарних лікувальних установах. Майже усі такі до-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

могосподарства (95%) вказали, що вимушена відмова від належного лікування викликана занадто високою його вартістю. Водночас, як свідчать дані опитування осіб, які повідомили, що перебували на стаціонарному лікуванні, дев'ять з десяти громадян брали з собою до лікарні медикаменти, дві третини — постільну білизну, вісім з десяти — їжу. Нічого з переліченого не брали лише 4% таких осіб. Аналогічна ситуація спостерігалася і у попередньому році.

Розподіл за розміром середньодушового грошового доходу, який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідним [10], свідчить, що в усіх групах домогосподарств найбільша їх частка (в середньому кожне третє) вказали, як і в попередньому році, дохід від 350 до 500 гривень на місяць, що майже відповідає розміру офіційного прожиткового мінімуму на одну особу (342 грн.), встановленому на 2003 рік (рис. 4).

Більшість сільських домогосподарств вважають достатнім для того, щоб не відчувати себе бідним, значно нижчі розміри грошових доходів порівняно з міськими домогосподарствами. Про достатність для задоволення основних потреб грошового доходу в розмірі до 500 грн. повідомили два з п'яти міських домогосподарств, серед сільських таких розмір вказали дві третини домогосподарств.

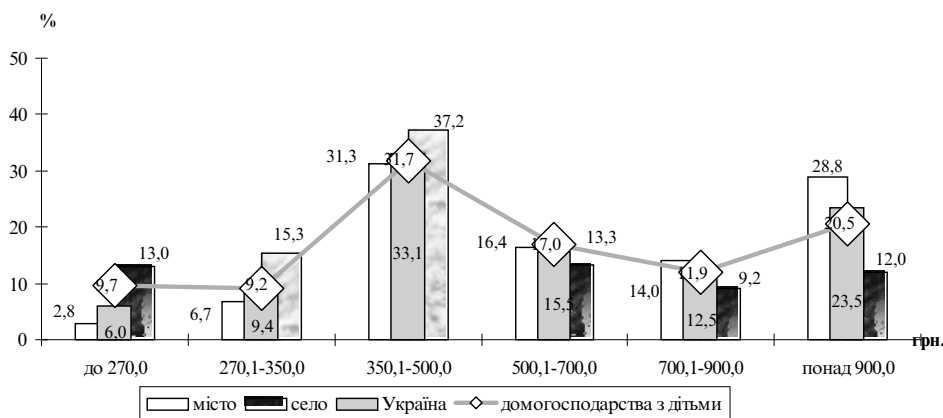

Рис. 4. Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу, який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідним

Разом з тим майже чверть респондентів вказали, що для віднесення себе до категорії “небідних” вони потребують середньомісячних доходів понад 900 гривень на одну особу. Оскільки більшість з цих домогосподарств — міські та домогосподарства з дітьми, така ситуація відображає більш високу вартість життя в містах, а також зростання життєвих стандартів за умов ринкової економіки.

Розподіл відповідей домогосподарств щодо оцінок зміни свого матеріального стану у 2003 р. практично залишився на рівні 2002 року: майже кожні три з п'яти домогосподарств вважають, що їх матеріальний стан у 2003 р. залишився без змін, 28% — що він погіршився, кожне восьме вважає, що їх матеріальний стан покращився.

Аналіз очікувань домогосподарств щодо оцінки змін їх добробуту у наступному (відповідно 2004) році свідчить, що майже дві третини домогосподарств не сподівалися на істотні позитивні зміни свого матеріального стану. Кожне четверте домогосподарство очікує по-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

гіршення добробуту, кожне восьме — його поліпшення. Зростання оптимістичних очікувань порівняно з попереднім опитуванням відмічено лише серед міських домогосподарств. Порівняно більш песимістичне ставлення сільських домогосподарств щодо майбутніх змін серед інших факторів обумовлене відносно неврожайним 2003 роком та ціновими коливаннями на хлібні продукти, які, в свою чергу, пов'язані з цінами на корми для худоби, і, відповідно, з низькими прибутками від підсобних господарств.

Зміни порівняно з 2002 роком у розподілі домогосподарств за оцінками їх очікувань щодо розвитку економіки України у найближчий рік відображають незначні зміщення в напрямі обережно-песимістичних настроїв. Не очікують будь-яких відчутних змін в економіці 46% домогосподарств (у 2002 р. — кожне друге домогосподарство).

Оцінювали наступний рік як несприятливий (повністю або частково) для розвитку економіки три з десяти (у 2002 р. — чверть) домогосподарств. Частка домогосподарств, що надали таку оцінку, найбільше зросла серед сільських та багатодітних домогосподарств. Очікують позитивних зрушень та в цілому сприятливих умов для розвитку економіки України, як і в попередньому році, чверть домогосподарств.

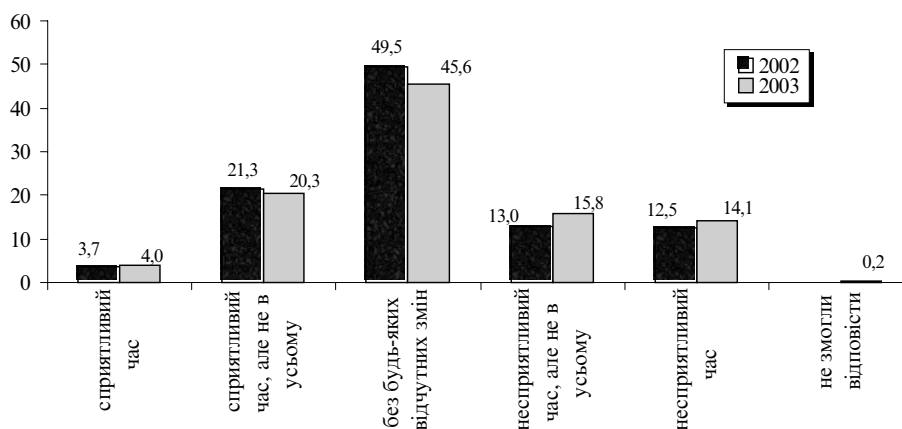

Рис. 5. Очікування домогосподарств щодо розвитку економіки України

Висновки

Аналіз із застосуванням об'єктивних показників і суб'єктивних оцінок домогосподарствами стану свого добробуту на тлі певних позитивних зрушень засвідчує збереження гострих проблем, серед яких чи не найбільш актуальними є низькі рівні оплати праці, що виступають найвагомішим чинником загалом низького життєвого рівня переважної частини населення; недостатня, з погляду адресності, підтримка бідніших верств населення; недостатній рівень задоволення населенням багатьох потреб, серед яких особливу увагу, враховуючи наявну демографічну ситуацію, привертають проблеми з можливостями отримати якісні послуги охорони здоров'я. Недостатній соціальний ефект від економічного зростання зумовлює необхідність подальшого удосконалення державного та регіональ-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

ного управління, підвищення ефективності існуючих та розробки нових цільових державних соціальних програм. Відповідного поліпшення потребує і моніторинг процесів, які відбуваються у соціальній сфері. Підвищення рівня життя населення, зменшення масштабів бідності та становлення середнього класу визначені пріоритетами внутрішньої політики на даному етапі, що обумовлює необхідність постійного удосконалення методів досліджень життєвого рівня населення.

Застосування комплексної системи різноманітних інформаційних середовищ, більш широке використання інформації даних соціологічних опитувань та суб'єктивних оцінок, наданих громадянами-респондентами, удосконалення системи показників відповідно до змін у соціальній політиці, зокрема для аналізу питань становлення середнього класу, дасть можливість поліпшити інформаційно-аналітичну базу досліджень рівня життя населення, моніторингу бідності, обґрунтування пріоритетних напрямів соціального захисту для формування ефективної соціальної політики.

Масштабні вибіркові соціальні обстеження є важливим інструментом, який поглиблює аналіз взаємозв'язків між різними макроекономічними показниками, сприяє кращому розумінню структурних перебудов, що наразі відбуваються в Україні, дозволяє здійснювати всебічний моніторинг соціальних програм та тенденцій у соціальній сфері. Удосконалення програм державних вибірових обстежень населення (з дотриманням вимог оптимізації навантаження на респондентів) за рахунок введення "соціологічних модулів" з різноманітних актуальних питань, таких, як доступ до якісних послуг освіти та здоров'я, можливість забезпечення повноцінного харчування, структура витрат бюджету часу громадян, життєві цінності та ін. сприятиме розвитку аналітичних можливостей цих інформаційних середовищ, дасть змогу поглибити факторний аналіз ситуації з бідністю, ефективніше спрямовувати розвиток демографічної політики, підвищити обґрунтованість визначення проблем окремих верств населення, розробляти заходи випереджувального характеру для забезпечення підвищення добробуту громадян в умовах ринкової економіки та забезпечення стабільності в суспільстві.

Джерела

1. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 році* / Держкомстат України. — К., 2004. — 446 с.
2. *Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 році* / Держкомстат України. — К., 2003. — 450 с.
3. *Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія* / Осауленко О.Г., Новікова О.Ф., Власенко Н.С., Калачова І.В. та ін. / НАН України. Інститут економіки промисловості; Держкомстат України. — Київ, Донецьк, 2004. — 656 с.
4. *Людський розвиток в Україні: 2003 рік* (колектив авторів). *Щорічна науково-аналітична доповідь* / За ред. Е.М.Лібанової. — К., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 290 с.
5. *Наявність в домогосподарствах товарів тривалого користування* / Держкомстат України. — К., 2004. — 140 с.
6. *Індекси споживчих цін* / Держкомстат України. — К., 2004. — 63 с.
7. *Осипова І.* Про необхідність реформування програми вибірових обстежень бюджетів домашніх господарств / Статистика України. — 1998.- №2 — С.19 — 24.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

8. *Основні принципи офіційної статистики / Удосконалення законодавства України у галузі статистики / Підгот. Ю.М. Остапчук — К., ІВЦ Держкомстату України, 2002. — С. 101 — 103.*

9. *“Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення”. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. №656.*

10. *Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів / Держкомстат України. — К., 2004. — 48 с.*

11. *Стан здоров'я населення / Держкомстат України. — К., 2004. — 130 с.*

12. *Статистичний щорічник України за 2002 рік / За ред. О.Г.Осауленка. — К., Держкомстат України, 2003. — 663 с.*

13. *Україна в цифрах у 2003 році / За ред. О.Г.Осауленка. — К., Держкомстат України. — 270 с.*

НЕРІВНІСТЬ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА НАСЛІДКИ

***Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України***

Освіта є одним із головних ресурсів сучасного суспільства, прогрес якого базується на розбудові системи знань. Рівень та якість здобутої освіти, освітні досягнення населення значною мірою визначають структурно-інноваційні можливості розвитку економіки та багатьох інших сфер, важливих для людського добробуту. Саме тому забезпечення доступності високоякісної освіти впродовж життя як необхідної передумови ефективного функціонування та економічного зростання країни було визнано однією з головних цілей у сфері людського розвитку, сформульованих у Декларації Тисячоліття ООН [14]. Це зумовлено випереджувальною функцією та якісно новим масштабом сучасного детермінуючого впливу системи освіти на формування і становлення інформаційного суспільства [11, с. 28].

За умов депопуляції і несприятливих демографічних перспектив, коли скорочуються обсяги власної робочої сили, в Україні актуалізуються нові вимоги до продуктивних сил: зміщення пріоритетів поповнення трудових ресурсів із кількісних на якісні. Нові соціально-економічні орієнтири, необхідність постійного відтворення і вдосконалення кваліфікованої робочої сили вимагають зростаючих капіталовкладень у сферу людського розвитку, обумовлюють потребу у постійній самоосвіті і навчанні впродовж усього життя, підвищенні кваліфікації і професійної підготовки, оволодінні новітніми технологіями відповідно до зростаючих вимог суспільного розвитку. Саме рівень освіти й кваліфікації визначають можливості професійної зайнятості молоді, її конкуренто-спроможність на ринку праці, а отже є важливим чинником інтеграції нових поколінь у суспільство. Освіта, здебільшого, визначає і соціальний статус людини, рівень її культури, що, зрештою, впливає на формування тієї чи іншої структури потреб та реалізацію відповідної поведінки і способу життя.

Провідна роль системи освіти та інтегруючий характер її впливу практично на всі сфери суспільної життєдіяльності актуалізують потребу у ґрунтовному вивченні особливостей освітнього процесу в Україні, проблемами якого нині займаються вчені: Грішнова О., Калачова І., Каленюк І., Огаренко В., Оксамитна С., Саєнко Ю. та інші. Разом з тим окремі важливі питання сучасної модернізації освіти в Україні, пов'язані, передусім, із забезпеченням доступності різних верств населення до якісної освіти, є недостатньо роз-

робленими, нерідко залишаються поза увагою науковців, що і зумовило необхідність проведення даного дослідження.

У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI-у столітті зазначається, що одним із пріоритетів є рівний доступ громадян України до якісної освіти незалежно від національності, статі, соціального походження і майнового стану, віросповідання, місця проживання і стану здоров'я. Це забезпечується безоплатністю і доступністю дошкільної освіти у державних і комунальних закладах, обов'язковістю і безоплатністю здобуття повної загальної середньої освіти в обсягах державного стандарту загальноосвітньої підготовки, безоплатністю вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах [6, с. 254]. Водночас сучасні соціально-економічні реалії засвідчують наявність багатьох проблем у виконанні цих завдань. Освітній ринок в Україні пропонує нині широкий вибір навчальних закладів різного типу і систем навчання, проте розширення освітнього простору не супроводжується підвищенням якості учбового процесу. Спостерігається також зниження доступності високоякісної освіти, оскільки поширення оплати і доплати за навчання значно ускладнило рівний доступ дітей різних верств населення до освіти і, отже, посилює соціальну диференціацію споживачів освітніх послуг в Україні.

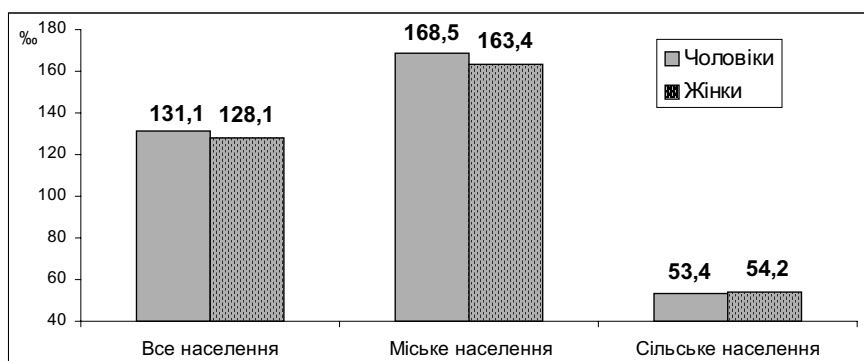
Нестача матеріальних ресурсів, зменшення обсягів державного фінансування освіти позначилися, передусім, на системі дошкільного і позашкільного виховання. Протягом 90-х років минулого століття відбулося помітне скорочення мережі дитячих дошкільних закладів, що негативно впливає на дітородну ситуацію в Україні, оскільки саме створення гнучкої і розгалуженої системи суспільного догляду й виховання дітей має на меті полегшити доступ жінкам до ринку праці й надати їм змогу оптимально поєднувати свої професійні та материнські обов'язки. Зростання вартості послуг дитячих дошкільних і позашкільних закладів, яке не компенсується державними програмами соціального захисту материнства і дитинства, територіальна нерівномірність доступу до цих закладів призводить до невключеності й „випадання” певної частини дітей із системи дошкільної освіти, яка, як відомо, закладає основи для навчання у початковій школі. Згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення України 2001 року, менше третини (26,7%) дітей віком до 7 років відвідували дошкільні заклади. При цьому, якщо у містах нерідко переважають групи і є дефіцит місць у дитячих садках, що помітно погіршує якість їхніх послуг, то в селах — протилежна ситуація. Показник охоплення дошкільною освітою дітей серед міського населення становив 36%, а серед сільського — лише 12,5% [10, с. 212].

Модернізація вітчизняної середньої і вищої школи, запровадження у практику освітнього процесу платної форми навчання супроводжується перерозподілом фінансів держави і батьків, дедалі більшим зміщенням частини освітніх витрат у бік батьків. З цим пов'язана значна диференціація можливостей різних соціальних груп щодо отримання якісної освіти. Ця нерівність доступу виявляється вже на ранній стадії освітнього циклу — на рівні початкової школи: діти із незаможних родин мають досить низькі шанси потрапити до спеціалізованих шкіл і гімназій, якість навчання у яких суттєво відрізняється від звичайних непрестижних шкіл. Відбувається розшарування середніх навчальних закладів за якістю учбового процесу, з одного боку, і диференціація доступу до них — з іншого, що має особливе значення для соціально уразливих груп населення з малими доходами, для жителів сіл і невеликих міст.

Ще більш вираженою є нерівність у доступності вищої освіти в Україні. Це стосується ймовірності вступу до вищого навчального закладу (ВНЗ) з огляду на різну фінансову спроможність сімей оплатити навчання. Не є також секретом, що система середньої освіти в селах потребує реорганізації і вдосконалення, оскільки мережа її навчальних закладів відзначається надмірною уніфікованістю, мало-комплектними школами, слабкою

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

матеріально-технічною базою і гострою нестачею кадрів. Досить низька якість навчання у сільській місцевості зумовлює нижчий рівень знань випускників сільських шкіл і відповідно менші шанси вступу до ВНЗ, ніж жителів великих міст та обласних центрів. Можливості сільських жителів щодо участі у навчанні та його успішного завершення також зменшуються внаслідок віддаленості проживання від дому і необхідності у значних коштах для прожиття, оскільки сьогоденні розміри студентських стипендій не можуть задовольнити навіть елементарні потреби молодого людини. Як показали результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року, освітній склад міського і сільського населення України істотно відрізняється. Якщо на кожну тисячу міського населення віком 10 років і старше припадало 166 осіб з повною вищою освітою, то серед сільського – лише 54 (рис. 1).

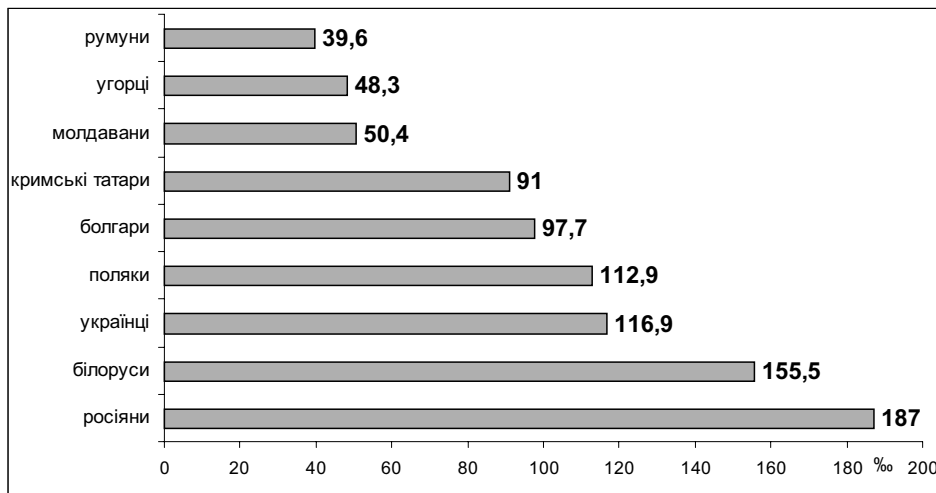

За даними Держкомстату України

Рис. 1. Частка осіб з повною вищою освітою за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (у розрахунку на 1000 осіб)

Важливим у досягненні цілі „Освіта для всіх” є ліквідація будь-якої гендерної нерівності щодо освітніх можливостей [12, с. 27]. Загалом, для України не є характерною проблема забезпечення рівного доступу чоловіків та жінок до отримання якісної освіти, тобто суттєвих гендерних відмінностей у доступності освіти в Україні не спостерігається. Про це свідчить освітній статус українських жінок, що є досить високим: частка осіб з повною вищою освітою серед чоловіків і жінок у 2001 році становила 131 та 128 у розрахунку на 1000 осіб відповідно (рис. 1). Однак жінки мають менше можливостей щодо підвищення своєї кваліфікації і значно рідше, ніж чоловіки, проходять професійну перепідготовку впродовж життя [7, с. 11]. Високий освітній рівень жінок в Україні аж ніяк не заважає незримому, але досить стійкому розподілу відносин суспільної життєдіяльності на чоловічі та жіночі; закріпленню за „другою” статтю менш привабливих і менш престижних сфер ринку праці і зайнятості.

Нерівність у доступі дітей і підлітків до освіти в Україні в основному залежить від матеріального становища сім’ї, соціального статусу їхніх батьків, місця і регіону проживання. Як відомо, більшість вищих навчальних закладів зосереджено у м. Києві, східному та південному регіонах України, що ускладнює можливості отримання вищої освіти у західних та центральних областях. Зокрема, кількість студентів, які навчаються у ВНЗ III–IV рівнів акредитації, становить в середньому в Україні 257 у розрахунку на 10 тис. осіб і коливається від 903,1 у м. Києві, 556,4 у Харківській, 330,5 в Одеській областях до 104,1 у Закарпатській, 119,3 у Житомирській і 139, 2 у Вінницькій областях [6, с. 96–121].

За даними Держкомстату України

Рис. 2. Частка осіб з повною вищою освітою серед 9 найчисленніших національностей за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (у розрахунку на 1000 осіб)

Аналіз освітнього складу 9-ти найчисленніших національностей України (згідно з результатами перепису 2001 року) засвідчив наявність певної етнічної диференціації. Зокрема, найвищою є питома вага осіб з повною вищою освітою серед росіян, українців, білорусів, поляків; найнижча — серед румунів, угорців і молдаван. Так, серед румунів, які проживають в Україні, частка осіб з повною вищою освітою утричі нижча, ніж серед українців. Питома вага тих, хто здобув повну вищу освіту, серед кримських татар нижча удвічі, ніж у росіян; в 1,7 раза, ніж у білорусів і в 1,3 раза менша порівняно з українцями (рис. 2).

Актуальність зазначених проблем підтверджують також результати опитування громадської думки населення щодо якості і доступності освіти у нашій країні, що проведене Українським інститутом соціальних досліджень у лютому 2004 року (3019 респондентів у всіх регіонах України), в обробці результатів якого взяла участь автор.

Громадськість України високо оцінює необхідність забезпечення доступу до освіти для усіх дітей і вважає це важливою стратегічною метою розвитку держави. Свідченням цьому є розподіл названих респондентами цілей, які мають стояти перед Україною протягом найближчих 10 років. Серед завдань, що повинні бути реалізовані й досягнуті у першу чергу, створення умов для вільного доступу усіх дітей до високоякісної освіти посіло друге місце після забезпечення бажаного рівня доходів усім громадянам.

Основні перешкоди для отримання дітьми високоякісної середньої освіти респонденти вбачають у необхідності додаткової плати за навчання у хороших школах (36%), їх відсутності в регіонах за місцем проживання (32%), а також вимушених хабарах (15%). При цьому такі фактори, як додаткова плата за навчання і наявність вступних іспитів у школах отримали найвищу кількість балів серед батьків, діти яких відвідували на час опитування гімназії, ліцеї, спеціалізовані школи і ВНЗ третього та четвертого рівнів акредитації. Хабарництво найчастіше називалось респондентами, діти яких навчалися у середніх школах та були студентами вищих навчальних закладів першого і другого рівнів акреди-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

тації; нестача хороших шкіл — батьками, діти яких відвідували середні школи і дошкільні заклади. Таким чином, рівень доступу дітей до отримання повноцінної середньої освіти, на думку громадськості, найтісніше пов'язаний з можливостями батьків оплатити навчання і наявністю хороших шкіл за місцем проживання.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів про основні перешкоди для отримання високоякісної середньої освіти залежно від місця проживання опитаних, %

	Тип поселення			
	Всі поселення	Обласний центр	Інші міста	Сільська місцевість
Доплата за навчання	35,7	47,5	38,0	22,5
Віддаленість і нестача хороших шкіл	32,4	15,0	33,0	46,9
Хабарництво	15,3	22,7	14,1	10,2
Вступні випробування в престижних школах	6,0	6,7	5,3	6,4
Інші причини	10,6	8,1	9,6	14,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Значними є відмінності у відповідях респондентів, які проживають у різних типах поселень. Основними причинами, що стоять на заваді отриманню високоякісної середньої освіти в обласних центрах, на думку громадськості, є необхідність доплачувати за навчання і поширення хабарництва, а в інших містах та у сільській місцевості — доплата за навчання і віддаленість хороших шкіл. Якщо додаткову плату за навчання серед жителів обласних центрів назвали 47,5% опитаних, то у сільській місцевості лише 22,5%. Водночас на віддаленість хороших шкіл від місця проживання вказали 47% сільських мешканців і тільки 15% городян, які проживають в обласних центрах (табл. 1).

Згідно з результатами опитування населення про причини, які заважають дітям отримати високоякісну середню освіту, у західному і центральному регіонах найбільш проблемним питанням є нестача хороших шкіл (табл. 2). У Києві, АР Крим, східних і південних областях найчастіше актуалізується потреба у додатковій оплаті за навчання, що відзначили 42–44% жителів цих регіонів, в той час як у західному і центральному регіонах частка цих відповідей становила лише 27–28%. Проблема хабарництва і труднощі зі вступними іспитами до престижних шкіл набувають особливого значення у столиці, а найменше трапляються у Криму, причому ці чинники відзначаються виразною диференціацією стосовно матеріального становища респондентів. Необхідність здачі іспитів до хороших шкіл як перепона на шляху рівного доступу дітей до середньої освіти найчастіше зустрічається серед відповідей опитаних з найвищим матеріальним достатком, а найменше — серед респондентів з низьким рівнем доходів. Натомість необхідність давати хабарі виявилась найактуальнішою для мало-забезпечених верств населення і найменш вагомою для заможних громадян.

Серед факторів, які можуть перешкодити молодим людям отримати якісну освіту у вищих навчальних закладах, найчастіше називались: необхідність оплати навчання (79,4%), вимушені хабарі (47,1%), потреба у зв'язках, знайомствах, що можуть сприяти вступу до хорошого ВНЗ (36%), недостатня матеріальна підтримка з боку сім'ї на період навчання (30,6%), недостатньо якісна середня освіта, що може завадити скласти вступні іспити до престижного ВНЗ (31,9%), маленькі стипендії (27,0%), відсутність кредитів для отримання вищої освіти (19,7%).

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів про основні перешкоди для отримання високоякісної середньої освіти залежно від регіону* проживання опитаних, %

	Регіон проживання респондентів						
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
Доплата за навчання	26,6	27,9	32,2	42,8	41,7	44,0	44,0
Віддаленість і нестача хороших шкіл	42,6	37,8	28,3	26,9	31,8	17,5	17,5
Хабарництво	13,3	15,3	16,5	15,8	16,2	9,7	19,3
Вступні випробування у престижних школах	7,2	3,9	9,8	5,5	4,6	2,6	8,4
Інші причини	10,3	15,1	13,2	9,1	5,6	10,8	10,8
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Львівська, Рівненська, Тернопільська області; Центр – Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська; Північ – Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська; Схід – Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Донецька, Харківська; Південь – Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

Таблиця 3

Розподіл відповідей батьків-респондентів на питання про основні перешкоди для отримання високоякісної вищої освіти залежно від типу навчального закладу, який відвідували діти опитаних, %

	ДДЗ*	Загально-освітні школи	Гімназії і ліцеї	ПТУ	ВНЗ I–II рівнів акредитації	ВНЗ III–IV рівнів акредитації
Плата за навчання	79,5	81,2	79,3	72,3	79,1	81,9
Хабарництво при вступі	52,8	48,4	48,1	48,2	39,8	41,8
Потреба у зв'язках і знайомствах при вступі	31,3	34,1	49,6	35,9	35,8	43,6
Відсутність матеріальної допомоги з боку батьків під час навчання	33,1	31,9	32,9	36,7	25,5	26,5
Недостатньо якісна середня освіта	32,2	31,4	40,2	28,3	38,1	28,9
Невеликі стипендії	30,9	24,4	31,2	23,8	36,1	28,0

* ДДЗ – дитячі дошкільні заклади

Такий чинник, як оплата за навчання найчастіше траплявся серед відповідей респондентів, діти яких на час опитування були студентами ВНЗ третього і четвертого рівнів акре-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

дитатції або навчалися у загальноосвітніх школах (табл. 3). Діти, батьки яких вважали вкрай необхідним мати вигідні зв'язки і знайомства для вступу до ВНЗ, навчалися у гімназіях та ліцеях. Усі батьки вбачали серйозну перешкоду для рівного доступу дітей до якісної вищої освіти у проблемі хабарництва і протекціонізму. Як свідчать результати інших обстежень, це стосується, передусім, корумпованості системи випускних іспитів у середніх навчальних закладах і вступних іспитів до ВНЗ, які є вкрай недосконалими, оскільки не виконують функції об'єктивного контролю знань, не забезпечують прозорості і адекватного оцінювання знань, а тісно пов'язані з фінансовими можливостями сімей абітурієнтів [3, с. 183].

Ключовою проблемою сучасної системи освіти в Україні є збереження її якості та ефективності функціонування. На тлі зростаючих вимог щодо професійної підготовки, відповідності навчального процесу інноваційним вимогам сучасності та вкрай недостатнього фінансування освітньої сфери спостерігається падіння престижу освіти та погіршення її якості. Це підтверджують результати опитування громадської думки населення.

Лише дещо менше половини респондентів (44–47%) позитивно оцінили якість освітніх послуг, що надаються в Україні; 38–41% опитаних мають негативну думку щодо можливості навчання і професійної підготовки, решта – не визначились з відповіддю. Ця оцінка знижується в міру підвищення рівня освітньої системи: від початкової до вищої. Жінки дещо вище оцінили якість навчання у початковій школі, а чоловіки – якість навчального процесу у вищих навчальних закладах. Загалом найвища оцінка початкової і середньої освіти спостерігається серед жінок молодого й середнього віку із загальною середньою та вищою освітою, матеріальне становище яких оцінюється ними як середнє і вище середнього, керівників підприємств, підприємців, службовців і зайнятих у сільському господарстві, які проживають в обласних центрах та у сільській місцевості. Якість послуг, що надаються вищою школою, знайшла найбільшу підтримку серед молодих чоловіків із базовою та повною вищою освітою, керівників підприємств і підприємців, що є жителями обласних центрів. Найгіршої думки про якісний рівень сучасної освіти в Україні дотримуються найменш матеріально забезпечені верстви населення: непрацюючі, непрацездатні, безробітні, пенсіонери та домо-господарки.

Таблиця 4

Питома вага респондентів, які позитивно* оцінили якість початкової, середньої і вищої освіти в Україні залежно від регіону проживання опитаних, %

	Регіон проживання респондентів						
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ
Початкова освіта	60	48	46	38	53	25	60
Середня освіта	55	45	46	39	47	28	54
Вища освіта	52	39	42	40	50	26	64

* оцінки якості освіти: „дуже висока” і „швидше висока, ніж низька”

Досить цікавим виявився регіональний розподіл громадської думки щодо якості освітньої діяльності. Позитивна оцінка респондентів зростає у двох напрямках: із сходу на захід та із півночі на південь України. Виняток становлять м. Київ, де отримано максимальний високий відсоток позитивних відповідей, та АР Крим, де показники мінімальні (табл. 4). Найбільше незадоволення серед жителів західних та північних областей викликає якість послуг вищої школи; у центральному, південному регіонах і столиці – середня освіта, а в АР Крим – система початкової освіти. Зазначені особливості є відображенням помітної регіональної нерівномірності розвитку освітнього ринку в Україні та певною мірою критерієм ефективності функціонування його окремих підрозділів на тій чи іншій території.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Оцінка якості навчання серед респондентів, діти яких на момент опитування здобували освіту, істотно відрізняється залежно від типу навчального закладу. При цьому найвищий рейтинг серед батьків отримали гімназії, ліцеї та спеціалізовані школи (майже 40% однозначно задоволені якістю навчання у них), дошкільні заклади і ВНЗ третього та четвертого рівнів акредитації (близько 30% батьків були повністю задоволені ними). Досить низьку оцінку дістали середні загальноосвітні школи, рівнем навчального процесу у яких були задоволені лише 22% опитаних. Падіння престижу середньої школи викликає особливе занепокоєння, оскільки батьки, незадоволені якістю навчання, з метою підвищення шансів вступу дітей до ВНЗ часто змушені йти на додаткові витрати у вигляді найму репетиторів, відвідування курсів і т. ін. Явними „аутсайдерами” у рейтингу навчальних закладів різного типу виявилися професійно-технічні: повністю задоволені ними були лише 9% опитаних.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Чи забезпечує сьогодні наявність вищої освіти і високої кваліфікації можливість знайти гідну роботу?” залежно від регіону проживання опитаних, %

Відповіді респондентів	Регіон проживання респондентів							
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	АР Крим	м. Київ	Усі регіони
Так (швидше так, ніж ні)	63,0	54,0	66,0	64,0	58,0	62,0	53,0	61,0
Ні (швидше ні, ніж так)	32,0	42,0	26,0	31,0	40,0	35,0	44,0	34,0
Важко відповісти	5,0	4,0	8,0	5,0	2,0	3,0	3,0	5,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Здійснений аналіз дає можливість аргументувати висновок про те, що одним із головних орієнтирів розвитку сучасної освіти в Україні має стати значне поліпшення якості навчального процесу і підвищення освітніх стандартів. Це стосується, передусім, вищої освіти, якість якої найнижче оцінюється усіма респондентами, та загальної середньої освіти із акцентуванням особливої уваги на системі професійно-технічних навчальних закладів, зміни у якій протягом останнього десятиліття викликали найбільше незадоволення, що, вочевидь, пов'язано із ско-роченням мережі ПТУ, низьким престижем і погіршенням у них якості та організації навчання.

Згідно з результатами опитування громадської думки населення України, більшість респондентів погодила з тим, що наявність вищої освіти і високої кваліфікації забезпечують сьогодні можливість знайти гідну роботу. Водночас насторожує те, що значна частина, а саме 34% опитаних заперечила це твердження (табл. 5). Питома вага таких дещо збільшується з віком респондентів, підвищенням їхнього освітнього рівня і помітно коливається залежно від регіону проживання: якщо у північних областях відповідний показник становив 26%, то у Києві – 44%.

Очевидно, рівень освіти в Україні лише окреслює можливості зайнятості, але аж ніяк не гарантує наявність бажаної високооплачуваної роботи, отримання якої більше залежить від корисних зв'язків та знайомств і від того, як пощастить влаштуватися у житті. Це, по-перше, сприяє зниженню мотивації до здобуття вищої освіти. Молоді люди досить часто розглядають освіту не стільки як шлях до фінансово привабливої професії, скільки як просту необхідність отримання диплома.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

По-друге, в умовах України все більше поширюється так зване явище „статусної несумісності”, тобто невідповідність між освітнім статусом і матеріальним становищем особи та соціальних груп внаслідок порушення ланцюжка „освіта — професія — доход” [1, с. 61]. Таким чином, поступово послаблюється ключова роль освіти, що пов’язує досягнення життєвого успіху і можливості професійного зростання з рівнем кваліфікації і професійної підготовки, з одного боку, та захищає від бідності — з іншого.

По-третє, вищезазначені обставини значною мірою зумовлюють поширення в Україні такого підходу до трудової діяльності, що спрямований виключно на заробіток і задоволення споживацьких потреб та інтересів. Водночас розвиток сучасного суспільства неможливий без формування нових трудових цінностей, коли людина виступає активним агентом і створювачем економічних відносин, що формуються на розбудові економіки знань. Це потребує готовності людини здобувати освіту впродовж всього життя з метою постійного розширення і вдосконалення своїх знань і навичок та впровадження їх у практику діяльності.

На тлі сучасних соціально-економічних реалій, коли нестача матеріальних ресурсів обумовила істотне зменшення обсягів державного фінансування системи освіти, з особливою силою актуалізується проблема платної форми навчання і подорожчання вартості освітніх послуг. На питання про те, чи погодилися б респонденти сплачувати невелику частку своїх доходів, щоб забезпечити дітям кращу за якістю освіту, аніж та, яку пропонує безкоштовна система державної освіти, 25,4% відповіли „так” і ще 34,7% — „швидше так, ніж ні”. Таку можливість найбільш прийнятною для себе вважають респонденти, діти яких на час опитування навчались у дошкільних навчальних закладах та ліцєях, гімназіях і спеціалізованих школах, а найменш сприймали це ті, чиї діти були учнями середніх загальноосвітніх шкіл і ПТУ.

Ставлення до можливості доплати за навчання, яка б забезпечувала кращий якісний освітній рівень дітей, досить відрізняється залежно від соціально-демографічних характеристик їхніх сімей. Простежується чітка залежність готовності до матеріальних витрат на освіту дітей від наявності соціальних ресурсів у їхніх батьків: освітнього рівня, матеріального добробуту, проживання у великих містах.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Чи погодилися б Ви сплачувати невелику частину своїх доходів, щоб забезпечити своїй дитині кращу за якістю освіту?” залежно від соціального статусу опитаних, %

Соціальний статус респондентів	Відповіді респондентів					
	Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти	Всього
Керівники підприємств, підрозділів підприємств і підприємці	39,8	37,0	11,1	6,5	5,6	100,0
Спеціалісти, службовці і військовослужбовці	26,1	40,1	13,2	11,6	9,0	100,0
Робітники кваліфіковані і некваліфіковані	23,5	34,7	20,2	11,9	9,7	100,0
Зайняті у сільському господарстві, фермери, орендарі	22,4	30,6	12,2	28,4	12,2	100,0
Пенсіонери, безробітні, інші непрацюючі, непрацевдатні	22,4	28,9	15,6	17,6	15,6	100,0
Усі респонденти	25,5	34,7	15,4	13,4	11,0	100,0

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на запитання „Чи погодилися б Ви |
сплачувати невелику частину своїх доходів, щоб забезпечити своїй дитині кращу
за якість освіти?” залежно від рівня освіти опитаних, %

Рівень освіти респондентів	Відповіді респондентів					Всього
	Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти	
Початкова і неповна середня	22,4	20,7	19,0	19,0	18,9	100,0
Повна загальна середня	20,4	34,8	14,0	17,0	13,8	100,0
Вища: базова і повна	29,6	36,0	15,9	10,4	8,1	100,0
Усі респонденти	25,5	34,7	15,4	13,4	11,0	100,0

Частково оплачувана освіта користується прихильністю серед забезпечених соціальних верств, а негативне ставлення до неї домінує, головним чином, серед найбільш уразливих в соціально-економічному відношенні груп населення. Зокрема, повністю погодились частково оплачувати навчання своїх дітей майже 40% керівників підприємств та підприємців і лише 22% зайнятих у сільському господарстві (табл. 6).

Респонденти, матеріальне становище яких, за їхньою самооцінкою, є вищим за середній рівень, і які мають змогу доплачувати за навчання, розглядають такий шлях як досить вигідну інвестицію у майбутнє своїх дітей, що відкриває ширші подальші можливості та альтернативи щодо їхньої професійної самореалізації. Майже половина (48%) респондентів з високим рівнем добробуту не погодились заощаджувати на освітніх витратах і відзначаються високими освітніми стратегіями для своїх дітей. Водночас серед осіб з низьким рівнем достатку бажання доплачувати за навчання висловили лише 9% опитаних.

Оскільки вибір освітніх стратегій для дітей тісно пов'язаний з рівнем освіти їхніх батьків, остільки і готовність респондентів доплачувати за навчання виявляє певну залежність від їхнього освітнього статусу (табл. 7). При цьому найвищі установки на частково оплачувані освітні послуги спостерігались серед опитаних з вищою освітою, жителів обласних центрів західних, південних областей та столиці, а найнижчі – серед мешканців сільської місцевості.

Висновки. Освіта є ключовою характеристикою якості населення, важливою складовою формування соціальної структури населення і водночас засобом соціальної мобільності. Освіта є тим чинником, що може сприяти перерозподілу і диференціації соціальних прошарків населення: внаслідок отримання високоякісної освіти людина має потенційну можливість потрапити у нове соціальне оточення, здобути новий статус і „перейти” із низькокваліфікованих до більш високих верств соціальної структури. Натомість за специфічних українських умов склалася ситуація, коли бідність значно ускладнює доступність якісної освіти, а нерівність доступу до освіти, в свою чергу, є чинником, що „закріплює” бідність між поколіннями, та передумовою „успадкування” бідності і „самовідтворення” малозабезпечених і малоосвічених верств населення з низьким соціальним статусом. Це дає підстави аргументувати висновок про те, що нерівність доступу до освіти поступово стає в Україні додатковим джерелом подальшої соціально-економічної нерівності, яка сприяє поглибленню соціального розшарування населення.

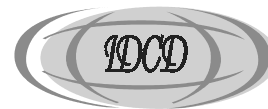
РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Як засвідчило проведене опитування громадської думки в Україні, готовність батьків до неминучих матеріальних витрат, пов'язаних із оплатою навчання своїх дітей, досить висока, проте реально фінансові можливості респондентів є вкрай нерівно-мірними. Нині склалася ситуація, коли доступність освіти, передусім вищої, майже повністю залежить від матеріального становища сім'ї. Доступність та ймовірність участі у системі вищої освіти різко зменшується в міру погіршення матеріального становища і зниження соціального статусу сім'ї, віддаленості проживання від великих міст та обласних центрів.

В умовах низького рівня добробуту значної частини населення держава має подбати про збереження доступності освіти, про пошуки додаткових джерел фінансування освітніх витрат. Цьому могло б сприяти забезпечення ширших можливостей щодо отримання різного роду сімейних кредитів на освіту, студентських позик, грантів, пільг для навчання залежно від доходів сім'ї, а також доповнення фінансування (насамперед вищої освіти) із фондів та інших небюджетних джерел, розширення можливостей працевлаштування студентів із неповним робочим днем і тижнем з метою поєднання навчання і роботи. Такі альтернативні шляхи оплати навчання могли б компенсувати низькі доходи сім'ї, звести до мінімуму неотримання вищої освіти через неплатоспроможність студента і зберегти реальну доступність освіти для широкого загалу населення. Інвестиції у розвиток людського капіталу мають стати пріоритетним напрямом стратегії соціально-економічного розвитку України, що дасть змогу підвищити якість життя населення та сприятиме досягненню сталого економічного зростання. Розширення доступу до якісної освіти впродовж життя і нарощування освітніх ресурсів є необхідною умовою вирішення цих завдань.

Джерела:

1. *Александрова С. А.* Статусная несовместимость и перспективы социальной мобильности // *Народонаселение*. — 2003. — № 4. — С. 61–67.
2. *Гришнова О. А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001. — 254 с.
3. *Каленюк І. С.* Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку. — К., 2001. — 326 с.
4. *Козак В. Є.* Державне регулювання сфери вищої освіти // *Механізми регулювання соціальної сфери: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки*. — К., 2002. — С. 14–20.
5. *Кушерець В. І.* Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій. — К.: Знання України, 2002. — 248 с.
6. *Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. Кн. 3: Модернізація освіти*. — К.: Навч. книга, 2003. — 943 с.
7. *Новіков В. М., Куліков Г. Т.* Проблеми гендерної рівності, зайнятості та бідності / *НАН України. Ін-т економіки*. — К., 2002. — 61 с.
8. *Огаренко В. М.* Недержавна вища освіта в Україні: перше десятиліття. Історичний нарис. — Запоріжжя: РПВ „Видавець”, 2000. — 164 с.
9. *Прозорість і корупція у системі вищої освіти в Україні: Зб. матер. конф. (21–22 листопада 2002 року, м. Львів)*. — К.: Таксон, 2003. — 308 с.

ПРЕС-РЕЛІЗ З НАГОДИ ВСЕСВІТНЬОГО ДНЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

У 1989 році Рада керуючих Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй рекомендувала відзначати 11 липня як Всесвітній день народонаселення, що має за мету акцентувати увагу на невідкладності та важливості проблем народонаселення, зокрема у контексті планів і програм загального розвитку і необхідності пошуку рішень з цих питань.

Напередодні Всесвітнього дня народонаселення (8 липня 2005 р.) представництво ООН в Україні і Державний комітет статистики провели спільну конференцію, в якій взяли участь і керівники Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (зокрема, директор Інституту, академік НАН України С.І. Пирожков, заступник директора ІДСД НАНУ, член-кореспондент НАН України Е.М. Лібанова). Тему Всесвітнього дня народонаселення цього року присвячено зменшенню бідності у світі через поліпшення системи репродуктивного здоров'я і зосереджено на ролі планування родини, важливості безпечного материнства і запобігання ВІЛ/СНІДу, боротьбі зі злиднями.

Виконавчий директор Фонду Народонаселення ООН Тораї Обаїд з нагоди Всесвітнього дня народонаселення звернувся із виступом про демографічну ситуацію, що склалася в Україні, яка, на його думку, цілком обґрунтовано викликає занепокоєння як владних структур, так і широких верств суспільства. Скорочення чисельності населення, зниження тривалості життя і стрімке падіння народжуваності, від'ємне сальдо міграції — стали характерними ознаками демографічних процесів останнього десятиліття і дають підстави кваліфікувати їх як ознаки демографічної кризи.

Представники Держкомстату також назвали демографічну ситуацію в Україні складною. Заступник голови Державного комітету статистики України Наталія Степанівна Власенко повідомила, що протягом останнього десятиріччя в Україні значно швидшим був процес зниження народжуваності. За її словами, якби протягом 1989–2001 рр. народжуваність залишалася на рівні 1989 року, за цей період народилося б на 2,3 млн. дітей більше, ніж фактично. Представляючи відповідні статистичні дані, Н.Власенко відзначила, що наразі відсутні підстави розраховувати на істотне збільшення народжуваності в найближчій перспективі.

У доповіді академіка НАН України Сергія Івановича Пирожкова з нагоди Всесвітнього дня народонаселення були висвітлені найбільш актуальні демографічні проблеми в Україні, причини і наслідки демографічної кризи, перспективи подальшого демографічного розвитку.

С.І. Пирожков презентував на конференції перший випуск журналу “Демографія та соціальна економіка”.

Причини демографічної кризи в Україні мають історичне коріння і накопичувались протягом тривалого часу. Перша і Друга світові війни, три голодомори (1921, 1932–1933, 1947), форсована індустріалізація, примусова колективізація, масові репресії 1930–1950-х років, Чорнобильська катастрофа, затяжна системна криза 1990-х років вкрай негативно вплинули на природний процес демографічної еволюції, призвели до помітних деформацій вікової структури населення, передчасної смерті за період з початку XX століття близько 16 млн. осіб. У поєднанні зі зниженням народжуваності ще з початку 60-х років минулого століття це обумовило вичерпання демографічного потенціалу, що, врешті-решт, призвело до високого рівня старіння населення і депопуляції. Так, у 1990 р. загальна чисельність населення України порівняно з 1960 роком зросла з 42,1 млн. осіб до 51,9 млн., тоді як щорічний природний приріст за цей же час зменшився з 593,0 тис. до 26,6 тис. осіб*.

Сучасна демографічна криза в Україні не є суто українським феноменом, а зумовлена й загальноцивілізаційними тенденціями зміни способу життя і відтворення населення, притаманними розвинутим країнам, що здійснили основні фази демографічної революції у XX столітті. Але суто українською особливістю є те, що демографічні процеси у нашій країні перебували під значним негативним впливом економічної кризи 1990-х років, що значно прискорило наростання негативної демографічної динаміки.

Народжуваність

Серед глобальних чинників скорочення чисельності населення головним є, безумовно, низький рівень народжуваності.

Нині дуже низький рівень народжуваності (приблизно вдвічі нижчий за такий, що забезпечує просте відтворення) спостерігається в Австрії, Іспанії, Італії, практично в усіх країнах Східної Європи, а взагалі у 21 країні Європи рівень народжуваності є нижчим за рівень смертності. Це – один з глобальних наслідків демографічного переходу в розвинутих країнах. Падіння народжуваності в кінці XX століття є, передусім, зворотним боком соціального захисту статусу жінки, розширення сфери її інтересів, високого рівня освіти та зайнятості. Не можна нехтувати також тим, що діти перестали бути основою родинного благополуччя і гарантією для батьків прийнятної рівня життя на старість. Необхідність у народженні багатьох дітей (оскільки до зрілості з них доживало лише кілька) втратила актуальність через багаторазове зниження рівня дитячої смертності (з 35,4 в 1959 році до 9,5 померлих немовлят на 1000 народжених у 2004 році).

Усталена тенденція зниження народжуваності спостерігається в Україні від 1952 р., а від 1963 р. рівень народжуваності в Україні не забезпечує навіть простого відтворення населення (пересічна городянка перестала народжувати достатню для цього кількість дітей з кінця 1950-х, а пересічна селянка – від початку 1990-х років). Найбільш помітне зниження народжуваності (більш ніж на 20 тисяч дітей на рік) спостерігалось в 1953, 1955, 1961–1965, 1973, 1977, 1985, 1987, 1989–1999 роках. Адекватне зростання кількості народжених спостерігалось за цей період тільки в 1954, 1956–1958, 1966, 1970, 1983 та 1986 роках.

Упродовж останнього десятиліття закономірний процес зниження народжуваності значно прискорився. Основними причинами є падіння рівня життя людей, їх невпевненість у завтрашньому дні, багаторазове подорожчання всіх без винятку товарів дитячого

* Природний приріст – різниця між кількістю народжених і померлих.

асортименту, зростання оплати виховання дітей у дошкільних та позашкільних закладах, запровадження неофіційної плати за навчання в багатьох школах, як це відбувається завжди під час економічних криз, погіршення репродуктивного здоров'я.

Переважно через низький рівень народжуваності Україна за 1993–2004 роки втратила більше 4 млн. населення. Кризовий стан дітородної діяльності полягає не лише у швидкому зниженні народжуваності, і, як результат, — у надзвичайно низькому її рівні, а й у деформації структури народжуваності й народжених (за черговістю народжень, їх розподілом за віком матері, її шлюбним станом та іншими ознаками). Внаслідок цих несприятливих змін деформується віковий склад населення, зменшуються його демографічний і трудовий потенціали.

На жаль, як уже зазначалося, немає підстав розраховувати на істотне зростання народжуваності в найближчій перспективі. Принаймні, всі прогнози і національних, і міжнародних фахівців — навіть за оптимістичними сценаріями — передбачають збільшення народжуваності максимум до 1,5 (у 2004 році цей показник становив 1,2) дитини на одну жінку, але цього порогу буде досягнуто не раніше 2020 року за умов зміни репродуктивних настанов та підвищення якості життя.

Кризовий стан генеративної активності населення даватиметься взнаки протягом життя кількох поколінь на рівні не лише сім'ї, а й усього суспільства, навіть якщо ситуація і зміниться на краще. Як наслідок, у майбутньому спостерігатиметься хвилеподібна динаміка чисельності населення і його вікових контингентів, що може перетворитися на відчутну перепону в досягненні сталого розвитку країни.

Смертність і тривалість життя

Аналіз рівнів та тенденцій смертності населення України дає можливість виокремити кризові явища — це, передусім, невиправдано висока смертність від нещасних випадків та від захворювань, які світова медицина вже давно і успішно лікує. Причини цього різні. Частково вони накопичені протягом принаймні останніх 50-ти років, частково обумовлені — або ж значно загострені — кризою 1990-х років.

На відміну від економічно розвинутих держав, де смертність впродовж повоєнного періоду невпинно знижувалась, в Україні (як і в інших республіках колишнього СРСР) швидко її зниження у 1950-х роках змінилося тривалою стагнацією. Періоди зниження смертності змінювалися її зростанням. В результаті цього відставання України від економічно розвинутих країн у тривалості життя населення невпинно збільшувалося. Найбільше зростання кількості померлих (понад 20 тисяч за рік) спостерігалось 9 разів (у 1959, 1962, 1965, 1967, 1969, 1975, 1979, 1984, 1987 роках). Адекватні за масштабами позитивні зміни відбувалися за цей період тільки тричі — у 1955, 1960 та 1986 роках.

Подальше зростання смертності населення в першій половині 1990-х років було обумовлене економічною кризою — зниженням рівня життя (а відповідно і якості харчування, можливостей лікуватися та відпочивати), зростанням психологічного навантаження, недоліками соціального захисту та медичного обслуговування населення. Таким чином, криза перехідного періоду не сформувала, а загострила загальні негативні тенденції смертності населення. Цю тезу підтверджує і зміна ситуації в другій половині 1990-х років, зокрема значне (більше ніж на 20 тисяч за рік) скорочення кількості померлих у 1996–1998 роках та вельми помірне, на відміну від перших років незалежності держави, її збільшення в 1999–2000 роках. Незважаючи на ознаки певних позитивних зрушень за 2001–2004 рр., кількість померлих у 2004 р. (761,3 тис. осіб) все ще значно вища, ніж у

1989 (600,6 тис). Вирішально на ці процеси впливає динаміка смертності чоловіків (52,3% загальних змін), у тому числі городян — 33,8% і селян — 18,5%. Вплив змін смертності жінок виявився значно меншим — 28,4%. За рахунок структурних зрушень в статеві-віковій структурі (в основному через старіння — значне підвищення питомої ваги населення старшого віку), зростання смертності обумовлено 19,3% від загальних змін.

Якби смертність протягом 1989—2001 років залишалась на рівні 1989 року, чисельність померлих за цей період була б менша за фактичну на 2,4 млн. (за період з 1989 по 2001 роки померло понад 9,3 млн. осіб, а народилось — 6,6 млн.).

Чоловіки в Україні практично від усіх причин і в усіх вікових групах вмирають значно частіше і раніше, ніж жінки. Особливо вагомою є різниця в смертності від нещасних випадків — майже в 5 разів частіше гинуть від них чоловіки. Однією з причин підвищеної уразливості чоловіків до дії зовнішніх причин є зловживання алкоголем та тютюнопалінням.

У 2004 році в країні померло 761,3 тис. осіб; у тому числі 391,4 тис. чоловіків та 369,9 тис. жінок. У загальній кількості померлих 7,2 тис. (0,9%) становили діти у віці до 16 років; 184,1 тис. (24,2%) — населення у працездатному віці (жінки — 16—54 роки, чоловіки — 16—59 років) та 570,0 тис. (74,9%) — особи у віці, старшому за працездатний (жінки — 55 і старше, чоловіки — 60 і старше років). Середній вік померлих 67,2 року: чоловіків — 61,8, а жінок — 72,9 року.

Важкі умови сільськогосподарської праці та сільського побуту, недоступність у більшості випадків своєчасної кваліфікованої медичної допомоги зумовлюють підвищений рівень смертності сільських жителів порівняно з городянами: в 1,4 раза вище, ніж у міських поселеннях (відповідно 19,6 померлих на 1000 сільських жителів проти 14,4 — на 1000 жителів міських поселень).

Крім того, смертність має значну регіональну диференціацію. Найвищі показники смертності упродовж останніх років фіксуються в Чернігівській області (20,7 померлих на 1000 мешканців у 2004 році), Сумській (18,7%), Полтавській (18,4%), Житомирській та Кіровоградській областях (по 18,3%) областях, серед жителів яких спостерігається висока питома вага осіб похилого віку; найнижчі — у м. Києві (10,7%) та регіонах з відносно молодим населенням: Закарпатській (12,4%), Івано-Франківській (12,9%), Львівській та Чернівецькій (по 13,1 %) областях. В середньому ж по Україні рівень смертності у минулому році становив 16 померлих на 1000 населення.

У загальній кількості померлих у 2004 році померлі від хвороб системи кровообігу становили 62,2%, від новоутворень — 12,1%, нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій — 9,4%, хвороб органів травлення та дихання — по 3,7%, від інфекційних і паразитарних хвороб — 2,0%.

Основною демографічною проблемою сучасної України є істотне відставання від розвинутих європейських країн за показником середньої очікуваної тривалості життя (для всього населення цей показник у 2003—2004 рр. становив 68,2 року, для чоловіків — 62,6 і для жінок — 74,1 року. За даними ВООЗ, у 2002 р. за цим показником наша країна відставала від країн Центральної Європи на 5,5, а від країн Євросоюзу — на 10,9 року. Серед країн колишнього СРСР Україна на 3,4 року за тривалістю життя випереджає Російську Федерацію, на 2,6 — Казахстан та перебуває майже на одному рівні з Білоруссю, Киргизстаном, Молдовою. Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок в Україні складає 11,5 року, тоді як в економічно розвинених країнах цей показник становить 5—6 років. Ризик смерті для чоловіків у 20—24 роки перевищує такий же для жінок у 3,3 раза, а імовірність смерті у працездатному віці для чоловіків сягає 37%.

Міграція населення

Вплив міграційних переміщень на демографічну ситуацію реалізується через зміни загальної чисельності населення, його структури (за віком, статтю, етнічною приналежністю, рівнем освіти тощо), репродуктивної поведінки (через зміну етнічного та статевовікового складу населення). Так, хоча сальдо обміну населення України (різниця між кількістю прибулого та вибулого населення) з іншими республіками СРСР впродовж 1959–1989 років не перевищувало плюс-мінус 100 тисяч осіб на рік, міжреспубліканські міграції негативно впливали на якісний склад населення. На роботу в регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі тощо виїжджали з України молоді люди, а поверталися переважно пенсіонери, що істотно посилювало показник старіння населення. Якщо за рахунок міграцій загальна чисельність населення кожного десятиріччя змінювалась менш ніж на 1%, то чисельність молоді 20–29 років зменшувалась приблизно на 3%, а осіб молодшого пенсійного віку збільшувалась на 2%. Внаслідок постійного відбору фахівців та їхньої концентрації в центрі СРСР знижувався професійний та освітній потенціал України.

Протягом періоду переходу до ринкових відносин в Україні міграційні процеси зазнали суттєвих трансформацій. Значно зменшився міграційний оборот (прибулі + вибулі), додатне сальдо міграцій у 1991–1992 рр. різко зросло, однак вже наступного року відбувся різкий спад, і з 1994 р. кількість вибулих з України почала перевищувати кількість прибулих*. Загалом прямі міграційні втрати України за період з початку 1994 по кінець 2001 років помітно перевищили 1 млн. осіб.

Основними міграційними партнерами України залишаються країни колишнього СРСР, перш за все сусідні Російська Федерація, Молдова та Білорусь. З цими країнами відбувається досить активний двосторонній обмін населенням. Інтенсивною є також імміграція до України із Закавказьких та Середньоазіатських держав, тоді як виїзд до цих країн, а також міграційні зв'язки з країнами Балтії практично зійшли нанівець.

Максимальну чисельність населення було зафіксовано в Україні на початку 1993 року – 52,2 млн. осіб. Під впливом змін у природному та механічному русі населення, які були вказані вище, розпочалося скорочення населення. За даними Всеукраїнського перепису населення, станом на 5 грудня 2001 року в Україні проживало 48,5 млн. осіб. За оцінкою, на 1 червня 2005 р. в Україні мешкає 47,1 млн. осіб.

Кількість померлих вперше перевищила кількість народжених у 1991 році. Протягом 2–х років природне зменшення компенсувалося позитивним сальдо міграції, а з 1993 року, хоча прибуло в Україну більше людей, ніж залишило її, міграційний приріст виявився недостатнім для компенсації втрат природного руху, зафіксовано загальне скорочення населення. Цей процес продовжується і досі.

Скорочення чисельності населення супроводжується практично невинним зростанням кількості (і відповідно питомої ваги) осіб старше 60 років. Якщо перепис населення 1959 року зафіксував 4,4 млн. осіб старше 60 років, а перепис 1970 року – 6,6 млн., то в 1979 р. в Україні проживало 7,8 млн. осіб, у 1989 році – 9,3 млн., а в 2001 році – 10,3 млн. осіб такого віку. Відповідно питома вага цього контингенту в загальній чисельності населення України зростала з 10,5% у 1959 році до 13,9% у 1970 році, 15,7 у 1979 р., 18,0 у 1989 р. і 21,4% у 2001 році.

Ці процеси є істотно пом'якшеними у міських поселеннях і відповідно загостреними, внаслідок довготривалої міграції (відтоку) осіб працездатного віку, в сільських. В ок-

* Тут і далі йдеться про осіб, які виїжджають за межі країни або приїжджають в Україну на постійне місце проживання.

ремих регіонах — Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій, Сумській, Полтавській та Вінницькій областях — ситуація є ще гіршою, і питома вага осіб у віці 60 років і старше перевищує 26%, а в сільській місцевості — 30%.

Гендерні особливості

У загальній кількості населення співвідношення чоловіків і жінок виглядає таким чином: 46,2% становить чоловіче населення, а 53,8% — жіноче. Переважання жіночої статі над чоловічою характерне для всіх регіонів України. На кожну 1000 жінок в середньому припадає 858 чоловіків. Це співвідношення змінюється залежно від віку населення. Якщо у новонароджених завжди переважає частка чоловічої статі (51,5% хлопчиків проти 48,5% дівчаток), то при пересуванні від дитячих до молодих вікових груп частка жінок поступово зростає, а чоловіків, відповідно, зменшується, і вже з 29 років в структурі населення України переважають жінки. Починаючи з вікової групи 30—34 роки (в якій на 1000 жінок припадає 983 чоловіки) частка чоловіків поступово зменшується: у віковій групі 70 років і старше на 1000 жінок припадає лише 443 чоловіки. Такий стан вікової структури призводить до диспропорцій у шлюбних відносинах та не сприяє навіть простому відтворенню населення.

Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року надали можливість для детального аналізу гендерних співвідношень населення. Насамперед це стосується освітнього рівня та зайнятості.

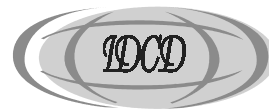
На відміну від більшості країн не тільки з перехідною, а і з розвиненою ринковою економікою для України характерна вища освіченість жінок. Принаймні до 60-річного віку питома вага осіб з вищою освітою серед жінок істотно перевищує аналогічний показник серед чоловіків. Тільки серед найстаріших контингентів вищий рівень освіти спостерігається серед чоловіків. В цілому в Україні вищу освіту мають 35,7% чоловіків і 39,3% жінок у віці 25 років і старше. Закономірно більш освіченим є міське населення, яке значною мірою поповнюється за рахунок навчальної та післянавчальної міграції сільської молоді, — тут частка осіб з вищою освітою становить 45,3% серед чоловіків і 51,1% серед жінок у віці 25 років і старших проти 20,1% і 24,6% серед сільських чоловіків і жінок відповідно.

Практично в усіх вікових групах жінки вчаться частіше за своїх однолітків чоловічої статі. Відповідно є всі підстави очікувати подальшого розвитку жіночої переваги в освіченості. Найбільша різниця спостерігається по вищій освіті — у всіх без винятку вікових групах жінки значно частіше набувають вищу освіту.

Що стосується зайнятості, то тут перевага за чоловіками (без урахування зайнятих в особистому підсобному господарстві). Серед зайнятого населення, за даними перепису, чоловіки становили 51,3%, а жінки — 48,7%. Розподіл зайнятого населення за статусом зайнятості свідчить, що майже за всіма групами переважають чоловіки (крім безоплатно працюючих членів сім'ї, де жінки складають понад 55%), а серед роботодавців вони становлять майже дві третини. Розподіл зайнятих за видами економічної діяльності показує, що кількість зайнятих чоловіків найбільше переважає в рибному господарстві (82,4%), добувній промисловості (75,9%), в будівництві (79,0%), а в охороні здоров'я та серед освітян переважають жінки (відповідно 81,7% і 76,6%). Специфіка розподілу чоловіків і жінок за заняттями детермінується психологічними особливостями статі в ув'язці з вимогами до виконавців певних професійних видів робіт і умовами їх здійснення, а також традиційними уявленнями про “чоловічі” та “жіночі” ролі й, відповідно, професії. Щодо

розподілу зайнятих за окремими групами занять, то чоловіки переважають серед законодавців, вищих державних службовців, серед кваліфікованих працівників з інструментом (83,2%), а жінок більше серед працівників сфери обслуговування (70%).

Незважаючи на певні позитивні зрушення, демографічна ситуація в Україні залишається складною і несприятливою. Відсутні об'єктивні умови для призупинення існуючої тенденції скорочення загальної чисельності населення. У цій ситуації напрями демографічної політики мають спрямовуватися передусім на підвищення рівня та поліпшення якості життя населення. Акценти варто робити не лише на кількісних, а й на якісних параметрах демографічного відтворення. Необхідно сконцентрувати зусилля на розв'язанні поточних і стратегічних завдань — економічному забезпеченні відтворення населення, належному соціальному захисті сімей з дітьми та осіб похилого віку, поліпшенні екологічної ситуації, зниженні виробничого та побутового травматизму, популяризації здорового способу життя (зниженні масштабів паління, особливо серед молоді, формуванні культури вживання алкогольних напоїв), забезпеченні доступності якісної медичної допомоги та освіти, що, зрештою, стане вагомим підґрунтям для переходу до оптимального режиму відтворення населення і підвищення тривалості повноцінного активного його життя.

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ТА ПРІОРИТЕТНІ ЗАВДАННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ”

20–21 жовтня 2005 року в Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція “Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики,” організована Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, Київським національним економічним університетом МОН України, Міністерством у справах сім’ї, молоді та спорту України, Державним комітетом статистики України.

Конференція була присвячена обговоренню сучасних соціально-демографічних процесів та політики, обміну результатами наукових досліджень і практичним досвідом з питань демографічного розвитку, взаємозв’язку проблем народонаселення та людського розвитку.

У роботі конференції взяли участь Прем’єр-міністр України Юрій Єхануров, Міністр України у справах сім’ї, молоді та спорту Юрій Павленко, Міністр праці та соціальної політики України Іван Сахань, Голова Державного комітету статистики України Олександр Осауленко, представники Секретаріату Президента України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Фонду Народонаселення ООН в Україні, Національної академії наук України, провідні вчені України, Росії, Білорусі, Франції, Австрії, Німеччини, викладачі вищих навчальних закладів, представники громадських організацій та ін.

Прем’єр-міністр України **Юрій Єхануров** у своєму виступі проаналізував демографічну ситуацію в Україні й наголосив, що демографічна спрямованість має стати одним з головних пріоритетів дій українського уряду. Він підкреслив вагомість розробленого на виконання доручення Кабінету Міністрів України проекту Стратегії демографічного розвитку України на 2006-2015 роки. “Цей документ має стати не черговою декларацією, а практичним інструментом роботи для центральних і місцевих органів влади”, – зазначив Прем’єр-міністр. “Реальний вихід з демографічної кризи” він вбачає “не стільки в подоланні депопуляції, скільки в підвищенні якості життя населення”.

Професор Національного інституту демографічних досліджень Франції **Жак Валлен** привітав учасників конференції, зокрема українських вчених-демографів, які змогли привернути увагу держави та громадськості до сучасних проблем демографічного розвитку. Підтвердженням цього пан Ж.Валлен вважає, зокрема, відродження в Національній академії наук України Інституту демографії, який був створений ще у 1918 році першим в Європі.

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, академік НАН України **Сергій Пирожков** у доповіді “Демографічний розвиток України: сучасне та майбутнє” навів результати прогнозних розрахунків, згідно з якими населення України уже в 2050 році може зменшитися до 34,8 мільйонів проти нинішніх 47,3. Демографічна криза в Україні триває з дев’яностих років минулого століття і триватиме й далі. “Тенденція до зменшення чисельності нашого населення залишиться, — сказав С. Пирожков. — І ми повинні думати, яким чином розробляти демографічну стратегію в умовах депопуляції”. Нині у світі дедалі більшого поширення набуває так звана модель балансу, коли оцінка населення робиться не за кількісними показниками, а за його якісним потенціалом.

З доповіддю “Сім’я як об’єкт демографічної політики” виступив Міністр України у справах сім’ї, молоді та спорту **Юрій Павленко**. Він підкреслив, що спад народжуваності в Україні фахівці передусім пов’язують саме з проблемами сім’ї, а відтак виникає нагальна потреба у здійсненні комплексу заходів, спрямованих на подолання причин кризи сім’ї, складовими якого є економічна підтримка сім’ї, забезпечення відповідного соціального захисту сімей тощо.

Голова Державного комітету статистики України, доктор наук з державного управління **Олександр Осауленко** приділив увагу сучасній концепції людського розвитку та визначив чотири пріоритетних його напрямів для України — підвищення ролі людини у суспільстві, забезпечення соціальної справедливості, досягнення ефективної зайнятості та екологічної безпеки.

Впливу демографічних процесів на сучасний розвиток сфери зайнятості була присвячена доповідь Міністра праці та соціальної політики України **Івана Саханя**. Він відзначив, що підвищення конкурентоспроможності економіки неможливе без формування гнучкого ринку праці та всебічного розвитку трудового потенціалу країни. Втім, наша робоча сила постійно старішає: кожному шостому українцеві — 50 років, а кожний тринадцятий — працівник пенсійного віку. Особливо гострою є проблема старіння працездатного населення у сільській місцевості. Щорічно з карти України зникає 50 населених пунктів. Люди там або вмирають, або виїжджають до міст. Можна впевнено говорити про те, що якщо не буде енергійних позитивних зрушень для зміни ситуації, то це стане серйозною перешкодою в розвитку аграрного сектору.

Керівник Центру демографії та екології людини Інституту народногосподарського прогнозування Російської академії наук, доктор економічних наук **Анатолій Вишневський** спинився на характерних рисах демографічної кризи на пострадянському просторі, зокрема в найближчих країнах — сусідах України — Росії та Білорусі. Він зазначив, що за статистичними даними ці країни зараз мають подібні до українських тенденції основних демографічних процесів — смертності, тривалості життя, народжуваності.

Висвітлюючи теоретичні й прикладні аспекти підвищення доходів працюючих як передумови збереження та розвитку людського капіталу, проректор Київського національного економічного університету, доктор економічних наук **Анатолій Колот** зауважив, що неможливо вирішити жодну з проблем, пов’язаних з демографічними аспектами, якщо не буде радикальних змін на краще у структурі доходів населення. Нинішня ситуація в цій сфері, досягнуте останніми роками економічне зростання дають підстави для обережного оптимізму, однак відставання України все ще залишається великим порівняно з європейськими країнами. Основні причини низького рівня доходів працюючих необхідно пов’язувати, перш за все, з реальним станом економіки, недосконалістю відносин між трудом і капіталом. Якісні зрушення у рівнях доходів населення практично неможливі без функціонування в Україні економіки знань, економіки інноваційного розвитку.

Заступник голови Державного комітету статистики України **Наталія Власенко**, говорячи про результати першого Всеукраїнського перепису населення, відзначила, що створення його науково-методологічного забезпечення стало вагомим внеском провідних демографів України у розвиток сучасної демографічної статистики. Сьогодні дані перепису використовуються як надійне джерело інформаційного забезпечення прогнозування і управління соціально-економічним розвитком, реалізації бюджетного процесу, здійснення адміністративно-територіальної реформи, демографічної політики, регулювання міграційних процесів тощо. На підставі даних перепису Держкомстат України разом з Інститутом демографії і соціальних досліджень НАН України за участю інших зацікавлених центральних органів виконавчої влади здійснили ряд аналітичних розробок, ретроспективних перерахунків і прогнозних оцінок основних демографічних показників країни та регіонів. Проведено також фундаментальні дослідження причин та наслідків демографічної кризи в Україні, результати яких стали основою підготовки стратегічних документів державного значення.

Завідувач лабораторії Інституту народногосподарського прогнозування РАН, директор регіональної громадської організації “Центр міграційних досліджень”, кандидат географічних наук **Жанна Зайончковська**, характеризуючи перспективи міграційної ситуації в РФ, зазначила, що загроза депопуляції як для Росії, так і для України є вкрай серйозною й абсолютно реальною. Найближчими роками у цих країнах відбуватиметься природне скорочення чисельності працездатного населення, внаслідок чого впродовж наступних двох десятиріч праця стане одним з найбільш дефіцитних ресурсів. За цих умов перспективною міграційною політикою Росії має бути, передусім, імміграційна політика, оскільки без притоку робочої сили неможливо буде забезпечити достойний рівень життя не тільки для пенсіонерів, а й для працездатного населення. Попри можливі негативні наслідки такої політики, ставку на іммігрантів робить не лише РФ, а також і Європейський Союз та США.

Актуальності прогнозування зовнішніх міграцій населення та основним завданням наукових досліджень у цій сфері присвятив свою доповідь завідувач відділу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, кандидат економічних наук **Олексій Позняк**.

Характеризуючи позитивні тенденції в демографічному розвитку Білорусі, головний науковий співробітник Інституту економіки НАН Білорусі, доктор соціологічних наук **Людмила Шахотько** відзначила, що за рахунок позитивних зрушень у соціально-економічному розвитку країни досягнуто зниження показників смертності, зокрема дитячої, певне зростання тривалості життя, зменшення кількості розлучень, відбувається перехід до більш сучасних методів планування сім’ї. Тому за умови здійснення високоефективної соціально-економічної й демографічної політики можна розраховувати на деяке поліпшення загальної демографічної ситуації.

В ході роботи конференції заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кореспондент НАН України **Елла Лібанова** презентувала проєкт Стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 роки, підкресливши, що розроблений документ має стати основним інструментом, а державна підтримка сім’ї – ядром, навколо якого формується вся система заходів національної демографічної політики.

Стратегія демографічного розвитку передбачає цілісну систему заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського та організаційного характеру і спрямована на зниження смертності, підвищення народжуваності, захист та відновлення генофонду населення України. Її реалізація буде підтримуватись спеціально створеною системою моніторингу соціально-демографічної ситу-

ації, націленої на інформаційне забезпечення демографічних досліджень, зокрема, процесів відтворення населення, питань репродуктивної поведінки, трудової міграції тощо.

Перша секція конференції “Загальні процеси відтворення населення” була присвячена обговоренню теоретичних, світоглядних аспектів цих процесів. У центрі уваги представників міжнародної демографічної наукової громадськості були сучасні тенденції відтворення населення України у контексті загального демографічного розвитку на пострадянському просторі. Секцію відкрила доповідь міжнародного колективу авторів про демографічні перспективи України до 2050 року, яка ініціювала дискусію про завдання і специфіку демографічного прогнозування на сучасному етапі, тісний взаємозв’язок демографічних перспектив з подальшим економічним розвитком. Органічним продовженням дискусії стала доповідь російських демографів про перспективи і можливості стабілізації розбалансованих демографічних процесів в Україні і Росії. Обговорення перспектив відтворення населення на пострадянському просторі у ракурсі міжнародної економічної і культурної інтеграції та поглиблення процесу глобалізації, представлене відомим білоруським демографом, доктором економічних наук Андрієм Раковим, стало логічним завершенням роботи секції.

Найактуальніші проблеми здоров’я, народжуваності й смертності населення розглядалися під час роботи другої секції “Природний рух населення”. Відбулася цікава дискусія з питань оцінки новітніх тенденцій у динаміці народжуваності в Україні, демополітичної ефективності допомоги при народженні дитини, соціально-економічної зумовленості негативних тенденцій у смертності, соціально-демографічних наслідків епідемії ВІЛ/СНІДу. Змістовні доповіді з питань методів, інформації та якості оцінок смертності населення зробили представники Інституту Макса Планка з Німеччини – доктор філософії Дмитро Жданов та магістр психології Жданова Діана.

На засіданні третьої секції “Міграційні процеси та їх вплив на загальну демографічну динаміку” обговорювалися особливості сучасних міграційних процесів, їх регулювання та впливу на національну державу, людський капітал, економічний розвиток регіонів, міжетнічні відносини, зайнятість населення, зокрема в контексті включення України до світового ринку праці. Ряд доповідей стосувалися проблем трудової міграції, зокрема її правового регулювання, захисту прав працівників-мігрантів. Увагу учасників секції привернули також окремі доповіді з питань статистичного та адміністративного обліку міграційних процесів та міграційних процесів у місцевостях, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Впродовж роботи четвертої секції “Демографічні аспекти відтворення трудового потенціалу та демографічна політика” доповідачі акцентували увагу на проблемах відтворення трудового потенціалу й людського капіталу, зокрема в контексті регіонального розвитку та інтеграції України до ЄС, інвестування людського розвитку, впливу демографічних процесів на формування економічної активності населення, розвиток ринку праці. Значна частина доповідей була присвячена дослідженням з проблем стратегії та завдань демографічної політики в Україні.

За результатами обговорення найбільш актуальних питань сучасного демографічного розвитку, проекту Стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 роки учасники Міжнародної науково-практичної конференції “Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики” прийняли рекомендації, адресовані Кабінету Міністрів України. Вони наголосили, що завдання демографічного розвитку і національної демографічної політики мають бути спрямовані на досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття – глобальних напрямів розвитку суспільства, вироблених та узгоджених на міжнародних конференціях 90-х років XX століття, адаптованих до умов України.

ЗМІСТ

Демографічний розвиток

1. Єхануров Ю.І. Демографічний розвиток як державний пріоритет України`	3
2. Валлін Я., Месле Ф., С. Адамець, Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років	7
3. Ничипоренко С.В. Демографічний аспект сімейної політики в Україні	30
4. Омелянець М.І., Дубова Н.Ф., Гунько Н.В. До питання про демографічні втрати населення радіоактивно забруднених територій України	38
5. Шевчук П.Є. Стратегічні пріоритети подолання демографічної кризи в Україні	47

Методологія соціально-демографічних досліджень

1. Остапчук О.Е. Питання інформаційного забезпечення демографічної статистики в Україні та регіонах	55
2. Рогожин О.Г. Методичні підходи до регіонального аналізу соціально-демографічного розвитку українського села	69

Міграційні процеси та етнічні проблеми

1. Зінич В.Т. Вирішення соціально-економічних проблем репатріантів у Криму: розподіл земельних ресурсів	78
2. Майданік І.П. Проблеми регулювання та координації трудових міграційних процесів	86
3. Малиновська О.А. Українсько-португальські міграційні зв'язки та паралелі	93
4. Шостка В.І., Фіногеев Б.Л. Трудовий потенціал репатріантів у контексті зайнятості та внутрішньорегіональної міграції	106

Рівень життя та управління соціальними процесами

1. Красильщиков А.Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та зарубіжних країнах)	117
2. Малицький Б.А., Ісакова Н.Б. Проблема відтворення наукових кадрів	126
3. Осипова І.І. Матеріальне становище населення України: суб'єктивні та об'єктивні оцінки	134
4. Н. М. Левчук Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки	148

Прес-реліз з нагоди Всесвітнього дня народонаселення	160
--	-----

Міжнародна науково-практична конференція “Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики”	166
--	-----

CONTENT

Demographic development

1. Yekhanurov Y.I. Demographic development as state priority of Ukraine	3
2. Vallin J., Mesle F., Adamets S., Pyrozhev S. A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of 1930th and 1940th	7
3. Nychyporenko S.V. Demographic aspect of family policy in Ukraine	30
4. Omelyanets M.I., Dubova N.F., Gunko N.V. To the issue about the demographic losses of population of radio-active polluted territories of Ukraine	38
5. Shevchuk P.Y. Strategic priorities of overcoming of demographic crisis in Ukraine	47

Methodology of social-demographic studies

1. Ostapchuk O.E. Issue of the informative providing of demographic statistics in Ukraine and regions	55
2. Rogozhyn O.G. To the issue about the regional demographic monitoring of consequences of agrarian reforming in Ukraine: methodical aspect	67

Migratory processes and ethnic problems

1. Zynych V.T. Solution of socio-economic problems of repatriates in Crimea: division of the landed resources	78
2. Maydanik I.P. Problems of adjusting and co-ordination of labour migratory processes	86
3. Malynovska O.A. Ukrainian-Portuguese migratory connections and parallels	93
4. Shostka V.I., Finogeyev B.L. Labour potential of repatriates in the context of employment and integrational migration	106

Standards of living and social processes control

1. Krasylshchykov A.L. Social adaptation of dismissed civil servants in a supply (problems and experience of their decision in Ukraine and foreign countries)	117
2. Malyskyy B.S., Isakova N.B. Problem of recreation of brain-powers of academic science	126
3. Osypova I.I. Material position of population of Ukraine: subjective and objective estimations	134
4. Levchuk N.M. Inequality in access to education in Ukraine: social determinants and results	148

Press-release on occasion of the World population day	160
---	-----

The international scientifically-practical conference "Demographic development of Ukraine and priority tasks of demographic policy"	166
---	-----

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2 / 2005

Видавці та засновники:
Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

Рукописи приймаються обсягом до 12 аркушів формату А4 комп'ютерного друку (через 1,5 інтервали, шрифт: Times New Roman, розмір – 14) в двох примірниках, до яких додається дискета з відповідним текстом (формат MS Word for Windows 95 або 98).

Статті рецензуються. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська). Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зарахованими спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України
Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 6 грудня 2005 р. Формат 70х100/16.
Папір офс. Гарнітура NewtonC.
Обл. друк. арк. 14,1.
Тираж 300 пр. Зам. №

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 486–0569

ВІДПЕЧАТОВАНО:
ТОВ “Прінт-Експрес”
03148, Київ, вул. С. Сосніних, 9
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 1482 від 28.08.2003 р.